

Олесь Гончар

Людина і зброя

Олесь Гончар

Людина і зброя

Роман

За виданням:

Гончар О.Т. Твори : В 7-и т. Т. 4.— К.: Дніпро, 1988.

Версія файлу 1.1

I

Ще все — як було.

Ще безтривожно ходять по місту ті, які вмиратимуть на рубежах, ітимуть в оточеннях, горітимуть у кремаційних печах концтаборів, штурмуватимуть Будапешт і Берлін; ще стоїть на узвишші посеред міста сірий масивний БЧА — Будинок Червоної Армії, де згодом на місці, розчищеному від руїн, буде запалено Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата.

Життя поки що тече у своєму звичайному ритмі.

Ще — розбрівшись з самого рання по парках, по бібліотеках, позабиравшись у спорожнілі аудиторії на факультетах,— сидять над конспектами студенти, готуються до останніх екзаменів.

Двоє їх сидить, забарикадувавшись у порожній аудиторії істфаку.

Вранці, коли прийшли сюди, Таня сама взялася закладати двері стільцем. Богдан стояв і, всміхаючись, дивився, як вона це робить. Енергії й завзяття було в неї більше, ніж сили в руках. Усе ж завдяки своїй оцій затятості вона впоралася з важким стільцем, забарикадувалась, замкнулася, як хотіла: міцно, ніби від усього світу. Поривчаста, з розтріпаним волоссям обернулася до Богдана:

— Тепер тебе в мене ніхто не відбере!

Вони глянули на закладені двері й розсміялись: справді, одні вони тут із своїм коханням!

Учора вони тільки помирилися після тяжкої тривалої сварки. Це була одна з тих сварок, що виникають між закоханими з дрібниць, майже з нічого, але важать для них більше, ніж найсерйозніші світові проблеми. Тепер обоє бачать, що не варто було сваритись, не хочуть і згадувати тих болісних безпричинних ревнощів, що відібрали у них кілька щасливих днів. Зараз, примирившись, вони ніби заново впивалися своїм почуттям,

віднайденим, переболілим і від того ще більше спраглим, ще більш солодким. Якби це залежало тільки від Тані, вона у відзнаку примирення весь день отут цілувалася б, чіплялася б Богданові на шию, забувши про конспекти, про екзамени, про все на світі. Зіп'явшись навшпиньки, вона потяглася обличчям до Богдана, до милого свого Богданчика: цілуй!

Він легко підхопив її на руки і, на ходу осипаючи гарячими поцілунками, поніс у найдавший куток, посадив, мов школярку, на стілець:

— Сиди!

Поклав перед нею її недбало скручені, покрапані парковими дощами конспекти:

— Вчи!

Тепер вона сидить і зубрить хрестові походи. Не стільки, правда, зубрить, скільки розкошує у своїх мріях, у світлих дівочих видіннях. Час від часу крадькома, з щасливою злодійкуватістю позиркує на нього.

Заглиблений у конспекти, Богдан сидить в іншій кімнаті аудиторії, перед самою кафедрою. Ось він рукою поправив чорний свій чуб, Таня бачить його руку, волохату, в чорнім волоссі, міцну руку спортсмена. Нахмурившись, він знову пірнув десь у середні віки. В оцій задумливій позі, в картатій приношеній сорочці з акуратно засуканими вище ліктів рукавами Богдан їй особливо подобається. Вона — ніби вперше — знаходить мужню гідність у всій його поставі, у гордовито випрямленій шиї, в густому непокірному чубі, відкинутому назад. Навіть отак, коли Богдан сидить, по його рівній високій шиї видно, який він стрункий. Смагляватий, циганкувато чорний — дівчата кажуть, що він красень, але для неї він більше, ніж це, для неї він саме щастя.

Кілька днів тому, коли стався був між ними розрив, думала — не переживе. Життя без нього для неї одразу згасло, злиняло, втратило зміст. Нещасна, змучена ревностями, прибита горем, блукала, мов сновиди,

вечорами по місту, по кам'яних катакомбах кварталів, живучи одним сподіванням хоч випадково зустріти де-небудь його, хоч здалеку глянути, коли повертатиметься увечері з бібліотеки до гуртожитку. Найбільше боялась побачити його в такий час з іншою, з незнайомою якоюсь дівчиною виняткових достоїнностей, до котрої вже наперед ревнувала — ревнувала гостро, до потемніння в вічу. А він усе повертався не з дівчиною, а з хлопцями, крокував між ними похмурий і непідступний, з конспектами та хлібиною під пахвою.

Причаївшись десь у затінку, Таня жадібно стежила за рідною постаттю, аж поки хлоп'ячий гурт не зникав у глибині вечірньої вулиці.

У ті ночі своєї самотності та неприкаяності Таня, блукаючи по слідах свого кохання, непомітно для себе заходила на вулицю Вільної академії, де зустрілася з Богданом уперше, звідти щось вело її на студентський «острів Кохання» над журавлівською кручею, де вперше відчула сухий, жаркий смак його поцілунку. Ця облюбована багатьма поколіннями студентів круча над рясніючою електричними вогнями Журавлівкою і далекий переклик нічних поїздів тільки посилювали біль втрати. Повертаючись у гуртожиток, слухаючи пізній гомін буйної своєї студентської республіки — Толкачівки та Гіганта, крізь морок відчаю знов сподівалася чуда, знов оживала в надії, що він рано чи пізно таки до неї повернеться, бо ж лише в ньому одному бачилося їй те, без чого вона не могла жити.

Тепер він знову з нею. Цвіте душа! — так могла б назвати те почуття, що має в собі до нього. Ось він тут. Нечутно можна підкрастися до нього з-за спини і обійняти, вщипнути за вухо, скубнути за чуб... Проте ні, цього не можна, зараз він весь у роботі, в напрузі — штурмує середні віки. Можна тільки паперову кульку скрутити й кинути в його бік, як це вона, пустуючи, робила на лекціях, і кулька впаде перед ним на столі,

і він, розгорнувши її й хмурячи брови, прочитає: «Je vous aime...»¹

Штурмує, штурмує. Про королів та пап, про рицарські походи та звичаї, а того й не знає, що сам їй здається найкращим за всіх рицарів на світі. Як любить вона його за отой нахмурений лоб, за оту впертість, нещадну суворість до себе. Спартанська вдача! Нелегко даються йому науки, значно важче, ніж їй, але з гордості, з честолюбства він не хоче знати шпаргалок, не хоче покладатись на випадок, хоче прийти на екзамен з твердою впевненістю в собі, в своїй силі, в тому, що ніхто й нічим його не зіб'є.

Саме життя виробило в ньому цей характер — різкий, упертий, готовий до будь-яких труднощів. Без батька ріс. На нелегкому хлібі. Щоб дотягти до стипендії, ходив ночами на товарну станцію розвантажувати вагони. Влітку під час канікул він теж працює. Минулого літа в риболовецькій артілі, десь у Дніпровських плавнях тягав важкі неводи. Вернувся, і Дніпром від нього війнуло, куреннями, димом багать вечірніх. Смагляватість оця з нього ніколи не сходить. Навіть і серед зими вертався із своїх запорізьких канікул засмаглий, мовби з-під тропічного сонця, і ніжність тоді було йому не приховати, при погляді на Таню радісний голод розлуки світився в його очах.

— З Січі Богдан вернувся! — жартували друзі. — З коша!

Увесь факультет знає, що вони — ще з першого курсу — закохана пара, що Таня Криворучко його, Богдана Колосовського, наречена.

Здадуть ось останні екзамени — і відкриється перед ними літо, вільне, смагляве. Якби тільки швидше, якби й зараз оце можна було кинути конспекти, податись удвох за місто, у поле за Лісопарком, де трамвай влітає просто в жита!

¹ Я вас люблю... (Франц.)

Весна промайнула для них якимось непомітно, тільки й бачили з цього вікна, як сивіли дощі високі по обрїях, тільки й чули їх, як шелестіли за вікном по листю дерев, з тихим дзвоном краплисто падали на дахи, на розігрїте каміння будинків. Музика дощу! Потім знов було сонце — і димились асфальти, і парували дерева своєю мокрою блискучою зеленню, і з вікон студентських аудиторій видно було, як десь одразу ж за Південним вокзалом, за блискучими після дощу дахами будинків райдуга воду бере.

Туди — до райдуг, до просторів замїських — тягнуло студентську душу...

Над конспектами веснувалося, без солов'їних концертів.

Зате літо сьогорічне буде в них незвичайне: уперше проведуть його разом, поїдуть на археологічні розкопки. Багато їхніх студентів роз'їдуться цього літа на розкопки хто в Крим, хто до Кам'яної могили на річці Молочній, де нібито виявлено доїсторичні малюнки в печерах первісної людини, а їм, Тані й Богданові, старий професор, знавець Ольвії, запропонував Ольвію, запропонував якраз те, чого їм самим найбільше бажалось. Стародавня Ольвія, що по-нашому значить «щаслива», давно їх цікавить обох, давно їм хочеться досліджувати, розкопувати її, занесену пісками, щоб дізнатись, чому вона загинула, чому люди покинули її. Півтори тисячі років тому місто вирувало життям, до нього від сонячних берегів Еллади прибували кораблі, шумів ринок велелюдний, на стадіонах горожани вітали атлетів, учасників спортивних змагань, на честь переможців місто карбувало потім спеціальні декрети на мармурових плитах: «Пурфей, син Пурфея, бувши архонтом, переміг списом і диском...» Архонт — це як голова міськради, і Таня навіть усміхнулася, уявивши, як біжить по стадіону голова міськради в трусах, виборюючи своєму місту першість.

— «Пурфей, син Пурфея...» — імітуючи голос професора, починає урочисто декламувати вона з свого кутка, але Богдан не піддається на її пустощі, не обертається, вона тільки чує від нього:

— Не заважай!

І навіть це їй подобається, коли він отак прикрикує на неї, отой їй легкоатлет факультетський, що теж міг би перемагати «списом і диском». Не читається Тані. Все малюється їй степове літо, ольвійське небо широке, під яким вони будуть з Богданом разом, удвох. Казкова Ольвія, місячні ночі, тихі лимани — все там буде для них, для них...

Несподіваний грюкіт стрясонув двері.

Богдан підвівся здивовано:

— Хто?

І, ще не почувши відповіді, кинувся до забарикадованих дверей.

Запам'ятайте цю мить! Назавжди запам'ятайте цю останню свою студентську аудиторію на третьому поверсі істфаку, де, вдершись крізь забарикадовані двері, стало вас страшне, приголомшливе слово:

— Війна!

II

Новий Хасан?

Халхин-Гол?

Ні, це, видно, було щось страшніше.

У дверях аудиторії стоїть незграбний, широкоплечий Степура, їхній друг і однокурсник. Ніколи Таня не бачила його таким. Губи бліді, надривно дихає, щось хоче сказати й не може — наче вдавився.

Богдана це аж лютить.

— Говори ж нарешті...

Степура важко видавлює з себе товстими, ніби обвареними губами:

— Бомбили вночі Київ... Севастополь... і ще якісь міста...

— Ти звідки знаєш?

— Усе місто вже знає, тільки ви як на острові... Я теж сидів читав, потім вийшов за цигарками, а там... з краю в край усе бурунить. Гучномовці розриваються, людей тисячі на майданах... Так-от, брат Таню,— Степура з гіркотою глянув на дівчину, і хоч іншим разом це його «брат» викликало б у неї усмішку, зараз стиснуті губи її навіть не ворухнулись.— Бомби летять... А чи давно ми співали «если з а в т р а война»? Це завтра вже стало сьогодні, ось яка історія.

Діставши з пачки цигарку, він хоче прикурити, але сірники ламаються один за одним. Нарешті, вичеркавши, він підносить запалений сірник до цигарки, і Таня помічає, як груба рука його ледь помітно тремтить, і сам він при всій своїй вайлуватій кременезності здається їй якимось дивно беззахисним у цю мить.

— Як бандюги напали,— каже він.— Без попередження, віроломно, безчесно...

Богдан, нахмурившись, стоїть біля столу над розкритим конспектом, наче пригадує щось. Потім рішуче закриває конспект, складає зошит до зошита акуратною купкою. Таня мимоволі фіксує кожен його рух. На скільки часу складає він оті свої конспекти? Коли їх знову відкриє?

Таня підійшла до нього, взяла його за руку, зазирнула у вічі. Там якась темна рішучість, відчуженість.

— Ідем?

Степура, кістляво згорбившись, першим рушив до дверей.

Таня і в коридорі все не відпускала Богданової руки. Як вчепилась в аудиторії своїм рученням за нього, так

уже й не відпускає, тримається інстинктивно, мовби передчуваючи недалеко й неминуче розставання.

У коридорах шум, гамір. Студенти різних курсів, юрмлячись то тут, то там, збуджено гомонять, сперечаються.

— Цього треба було ждати!

— Але ж договір про ненапад на десять років?

— Фашизм є фашизм.

Двері аудиторій повідчиняні навстіж,— тепер уже не до наук. Мерщій на вулицю. А що, коли... Хіба ж чудес не буває? Серце жадало почути, що це всього-на-всього якесь жахливе непорозуміння, ще прийде, може, інше повідомлення, рятівна звістка про те, що конфлікт, хоч і виник, але його залагоджено і все знов буде, як було.

На першому поверсі, проходячи повз кімнату військової кафедри, заглядили в ній крізь відхилені двері руду голову Духновича. Худий, сутулуватий, в окулярах, він стояв посеред кімнати над рельєфною картою пересіченої місцевості, хоча думками, видно, був зовсім не тут, по виразу його спокійного й, як завжди, трохи іронічного самозаглиблення можна було догадатись, що він іще перебуває в невіданні й думає зараз скорше не про муляжний оцей рельєф, не про війну, котра вже вдирається в тишу аудиторій, а про щось інше, далеко.

— Мироне, спускайся, брат, на грішну землю,— Степура рухом плеча відчинив двері навстіж.

— Щось сталося?

— Сталось.

— Що саме?

— Війна!

Лице Духновича смикнулося недовірливою посмішкою.

— Не жартуйте, бо я лякливий.

Та коли друзі його зайшли до аудиторії, надто незвичайний вигляд був у них, щоб можна було думати, ніби вони вдаються до таких недоречних жартів.

— На жаль, серйозно.

— Просто символічно, що тебе ці події застають ось тут...

Роззиралися, ніби ніколи тут не були.

Військова кафедра. Це та кімната, де їх стільки муштровано керівником кафедри, прискіпливим та педантичним майором, де так набридли їм оті військові плакати на стінах, і протигаз у розрізі, і учбовий кулемет, що темніє в кутку, з просвердленою дірочкою збоку в стволі... Зупинившись над великим столом з бутафорним полем, вони ніби іншими очима стали розглядати муляжну пересічену місцевість з мініатюрними горбами та річками. Гіпс, пофарбована тирса, що зображає траву... Неприродна жовтизна хлібів і отруйно-зелена просторина лук, і річка, й лісок — усе було убоге, неправдиве, засушене, це мовби сама війна поставала з муляжів своєю мертвістю, безжиттєвістю. Муляжний ландшафт лежав перед ними на півкімнати, а їм поставав живий, немуляжний степ з досягаючими хлібами, і вітер польовий, і небо, повне жайворонків, і райдуги, що над полями світяться соковито! Бомби впали сьогодні на хліба. Танки вже десь їх толочать, снаряди довбуть. З усього живого прекрасного світу чи не отакій перепалено-мертвий, муляжний ландшафт тільки й полишить після себе війна?

Край столу на муляжних пагорбах розплатався Духновичів портфель. Він туго напханий книжками, серед яких, певне, можна знайти і Гегеля, і притчі Сковороди, й Спінозу, а зверху на портфелі лежать заяложені військові статuti, що їх Духнович так досі й не спромігся опанувати і оце, видно, знову зубрив, готуючись вдруге складати залік. Він, цей факультетський вільнодум і філософ, який залюбки студіював навіть позапрограми науки, так до ладу й не міг збагнути мудрості статуту караульної служби, так досі й не навчився як слід ні козиряти, ні ходити з компасом по азимуту: на заняттях у Лісопарку Духнович щоразу збивався з

заданого напрямку, викликаючи сміх товаришів і недоволення викладача.

— Ну як сьогодні? Подужав? — кивнувши на статuti, звернувся Богдан до Духновича.

Духнович скривився, що мало означати усмішку.

— Ці устави наганяють на мене, ну, просто містичний жах. Вони написані ніби санскритом: скільки не розшифрую — ніяк не доберу глузду.

— То вже вчорашнє,— сумовито зауважив Степура.— Тепер не такі заліки доведеться складати.

— Кидай,— торкнула Духновича зошитом Таня.— Досить тобі цього санскриту.

Вони разом вийшли на вулицю. Все наче було як і раніш: дерева спокійно зеленіють, і день тихий — ні сонячний, ні хмарний, у теплій поволоці імлистій, тільки тривога відчутно розлита в повітрі, вона вже пройняла місто і душі людей.

Сумська клекоче. На перехресті біля репродуктора — натовп. Тут ще надіються: може, пригасне? Може, це який-небудь місцевий прикордонний конфлікт? Люди ждуть новин, невідомість гнітить, а радіо тим часом гримить музикою, передає бойові марші.

Найлюдніше в парку біля пам'ятника Тарасові. Гомін, тривожно збуджені голоси, всі ждуть чогось, не розходяться... Нахмурений бронзовий Кобзар, схилившись над людьми, мовчки думає свою думу.

В натовпі Степура заглянув Мар'яну й Лагутіна. Вони стояли обнявшись, чого раніше не дозволили б собі на людях, він блідий, зосереджений і ніби байдужий до неї, а вона тулиться до нього плечем, наче говорить: ти мій, мій, все це тебе не стосується, нікому тебе не віддам.

Дивлячись на них, Степура не може втямки собі взяти, як цей Лагутін, тонковидий білявий його суперник, може бути зараз байдужим до неї, не почувати, як лине вона до нього вся. О, якби до Степури вона отак линула,

любов його давня, безнадійна! Скільки мріяв про неї ночами, скільки віршів для неї писав, а вона була й лишається з усією своєю жагою, рум'янцями калиновими — для іншого, для того, хто вже ніби звик і ніби й не дорожить цим безмірно щедрим дарунком долі!..

Угорі між деревами блищить на сонці лита з бронзи, могутня постать поета, а нижче, круг п'єдесталу, — бронзова покритка з дитиною на руках, і повстанець з косою, і той, що кайдани рве, і той, що лежить поранений біля надломленого знамена, і всі ви, що зараз дивитесь на них, чи не ваша це судьба, вчорашня й завтрашня, темніє суворою бронзою, зведена між дерев?

Задивившись на пам'ятник, Степура незчувся, як загубив у натовпі Мар'яну та Лагутіна, і, озирнувшись, побачив поблизу незнайому жінку з дитиною на руках; обличчя матері заплакане, а в широко відкритих очах — волення підтримки, звідчаєність: невже це правда? Невже цього нічим не відвернути? Вона дивилась на Степуру так, мовби він міг ще спростувати страшну цю невблаганну звістку, яка, видно, руйнувала все її родинне щастя...

— Ти йдеш? — почув Степура за собою Богданів голос. — Бо ми з Танею — до гуртожитку...

— Я з вами.

Вибравшись з натовпу, вони рушили вгору по Сумській, у напрямі до свого студентського містечка. Духнович теж поплентався слідом, хоч мешкає він у місті, з батьками. Мовчки перейшли на Басейну, завернули в магазин, де раніше брали хліб, але зараз тут їх зустріли голі полиці. Розмели. Ні крихти. Біля іншого магазину галас, тиснява, люди за чимось товпляться, виявляється, розхапують усе, що є, — мило, сірники, сіль...

— Не розумію, — знизав плечима Духнович. — Для чого вам, громадянко, стільки солі? — зачепив він жінку, що з пакунками в обох руках саме бігла назустріч.

— Для чого? — Ця, з вигляду досить інтелігентна, городянка враз перетворилась у справжнісіньку бабу-ягу.— Ти сам не здатен дотямити, чистоплюю? — крикнула, люто ошкірившись на Духновича.— Ця сіль та брусочок мила, може, дітей моїх від голодної смерті врятують!

І промчала, креснувши по студентах таким поглядом, що від нього Тані стало аж не по собі, бо і в словах жінки, і в цих її з бою вихоплених пакунках уже вчувалася інша дійсність, страшна якась далека правда — подих голодних харківських зим, вчувалось поки що тільки серцем угадане горе тих багатостраждальних матерів, знедолених солдаток, що, впряжені в санчата, крізь хуги-завірюхи везимуть міняти оті мило й сірники по окупованій землі й замерзатимуть з дітьми, заметені снігом при шляхах. Цього ще не було, можливості чогось такого Таня і в думках не припускала, і все ж слова незнайомої жінки, яка, видно, багато чого в своєму житті зазнала, глибоко вразили дівчину, лягли на душу важким передчуттям.

На розі біля магазину господарчих товарів — знов натовп, шарварок, буча. З середини приміщення, грубо розштовхуючи людей, силою пробивався, ледве не по жіночих головах ішов якийсь гевал, розчервонілий, піт з нього градом, а сам увесь обвішаний шкребками, каструлями, вірьовками різної товщини, навіть круг шиї в нього теліпалось хомутом обкинута кільце каната.

Богдан дивився на його вірьовки з презирством, з обуренням.

— Вішатись зібрався?

Гевал, що був, видно, з поріддя звиклих до різних сутичок спекулянтів, глипнув на студента зневажливо:

— Швидше сам когось повішу!

І, перевівши дух, він став ще енергійніше розпихати жінок ліктями, а якусь стареньку зачепив своїми

шкребками за хустку і, не озираючись, так і стягував її хустку з голови.

— Сатано, куди тягнеш? Пусти! Відпусти! Хустку по-рвеш! — волала жінка, а він, не звертаючи уваги на її крик, таранив натовп, продирався далі.

— Та стій же! Стій! — перепинив його Богдан і, шарпнувшись уперед, міцно вхопив гевала рукою за його снасті.— Чи не міг би ти бути чемнішим, нахабо?

— Від нахаби чую!

Зціпивши зуби, Богдан потяг його на себе і, витягши на просторіше, стрясонув шкребаря за груди:

— Ти вже воюєш? З жінками?

— Відчепись.

Богдан з огидою відтиснув його вбік і, крутонувши на сто вісімдесят градусів, так піддав ногою ззаду, що він з усіма своїми шкребками та мотуззям відлетів на брук сторчака.

— Оце стрибок,— зауважив Духнович.— Можна цілком зарахувати за норму ГПО!

Гевал оглянувся, поправив на собі амуніцію.

Богдан ждав, що він вернеться, полізе в бійку, але той тільки погрозив:

— Я тебе запам'ятаю, циганська мордо...

І, побризкуючи своїми шкребками та каструлями, побрів на протилежний бік вулиці.

— Спасибі, хоч студент заступився,— з вдячністю глянули на Богдана жінки.— Бо де ще та війна, а тут уже свої по головах ходять...

Таня знову взяла Богдана під руку, і вони разом із Степуροю та Духновичем пішли далі. Місто вже не схоже було на вчорашнє. Ішли і ніби не впізнавали знайомих кварталів, вулиць, будинків. У вікнах квартир чийсь руки зсередини обклеюють шибки смужками паперу навхрест, всюди вони біліють як цифри «ХХ» — двадцятий вік... А на подвір'ях мешканці будинків беруться

рити щілини, схованки від бомб — такий наказ штабу ППХО.

Біля студентського гуртожитку Гіганта побачили маленького червоноармійця: з квачем у руці, він саме наклеював на стіні будинку свіжовіддруковане, набране чорним великим шрифтом оголошення.

Підійшли, стали читати. Наказ про мобілізацію. Слово до людей, яких війна першими кличе під кулі. Роки, роки, роки...

— Усі брати мої підпадають,— глухо промовив Степура.— І батько теж.

— А мій уже давно там,— сказав Духнович, батько якого був військовий лікар.— Певне, тепер і матір призовуть, вона буде потрібна. Один оце я — ні в тин ні в ворота...

— Гадаєш, чаша ця нас обмине? — сказав Богдан, і в голосі його Тані почулася злість.— Чи ми вибракувані?

Духнович розгублено закліпав очима:

— А бронь? — його худе, ластувате, з рудими бровами обличчя виказувало тривогу і подив.— У нас же відстрочки до закінчення університету!

— Які тепер відстрочки,— нахмурився Богдан і глянув на Таню: — Де ж нам пообідати?

— На фабрику-кухню,— запропонував Степура.

Обідати вони пішли втрьох, без Духновича, який, ледь кивнувши їм на прощання, понуро почвалав до трамвайної зупинки, більше звичайного зсугулений, перекослеплений під вагою свого, як завжди, напханого книжками портфеля.

III

У темряву занурилось місто.

Здається, ніколи не було так темно, як в перші оці тривожні ночі світломаскувань. Осліпло темне громаддя

будинків, таємничістю наповнились парки, сквери. Чорне небо нависло над містом, дивуючи своєю незвичною зоряністю городян, з яких мало хто спить у цю ніч.

На дахах будинків — пости. Пости й на землі. На кожну смужку світла в вікні — свисток міліцейський.

З глибини вулиць трамваї повзуть із синіми фарами в лобі. І люди підсинені пробігають. Моторошним стає обличчя людини, що потрапляє в смугу цього мертвотно-синього, при землі повзучого світла. Майне перехожий; прогуркоче трамвай; з диким вереском промчить кудись колона криваво-червоних пожежних машин.

Не листоноші — розсильні військкоматів з жмутками повісток у руках шугають цієї пізньої години від будинку до будинку, від під'їзду до під'їзду. В найглухіших завулках лунають чіткі їхні кроки, чути, як один, зупинившись перед будинком голосно питає двірника:

— Який це номер?

А через вулицю інший розсильний допитується так само вимогливо, нетерпляче:

— Номер, номер який?

В усіх районах міста в тисячі квартир стукає війна, вручає повістки.

Тільки до студентських гуртожитків розсильні не завертають. Студенти поки що можуть спати спокійно — у них броня до закінчення університету. Одначе й студентам цієї ночі не спиться.

У комендантській істориків біля телефону позмінно чергують озброєні комсомольці, при вході до гуртожитку маячить вартовий з протигазом, з гвинтівкою. Не учбова дрібнокаліберка — справжня бойова гвинтівка в цю ніч у студента на плечі. Комендантська відтепер іменується штабом — вікна в ній щільно замасковані студентськими ковдрами. Старшим тут Спартак Павлущенко, член факультетського комсомольського бюро, відповідальний за тсоавіахімівську роботу. Під час фінської він потрапив був у лижний батальйон, і

хоч до фронту так їх тоді й не довели, проте на факультет він повернувся мовби фронтовиком, і відтоді його бачили по всіх президіях, де він сидів з виглядом утомленого боями ветерана. Відтоді ж на правах людини майже військової Спартак носить командирську гімнастерку і портупею та пояс з мідною пряжкою, що поблискує на ньому й зараз. Щоправда, для повноти враження Павлущенкові трохи не вистачає зросту, — ростом він чи не найменший на факультеті, зате солідності хоч одбавляй, вона виявляється в усьому: в ході, в повороті голови, в мерзлякувато піднятих плечах, в ліктях, відстовбурчених на якийсь особливий начальницький манір.

Коли в комендантській задзеленчить телефон, Спартак прожогом кидається до нього:

— Історики! Штаб МППО слухає!

І, припавши вухом до трубки, слухає з таким виглядом, ніби з ним оце розмовляє щонайменше нарком. Повне рожевоощеке обличчя Спартакове під час розмови напружено зосереджене, сірі застигли очі сповнені рішучості й готовності виконати наказ.

Безперечно, комусь там приємно чути, як Павлущенко тут міцно карбує в апарат:

— Беру до уваги. Буде зроблено. Вас зрозумів.

Коли випадає можливість, він виходить з комендантської і, лунко клацаючи підборами чобіт по вестибюлю, йде перевірити пост, виставлений біля входу до корпусу. На посту зараз — Слава Лагутін, надійний комсомолець, якому Спартак не має підстав не довіряти, але його дратує, що біля Лагутіна весь час крутиться Мар'яна Кравець, ця чорнява їхня красуня, що не могла нічого кращого вигадати, як прибігти з дівочого гуртожитку в такий час і в таке місце на побачення...

— Я тобі вже казав, — дразливим тоном звертається до дівчини Спартак. — Пост — не місце для побачень.

— Іду вже, йду,— каже Мар'яна, відступаючи крок назад і вдаючи, що цієї ж миті збирається йти.

— Це я вже чув, а піду — ти знов тут.

— А коли трохи й постою, ну що тобі станеться?

— Не мені. Але існує порядок. І взагалі — що за розмови? Сказав іди — так іди, якщо не хочеш неприємностей собі і йому.

Спартак при цьому кивнув на Лагутіна, до якого знов тулилась Мар'яна.

— Чого ти їй нічого не скажеш? — прискіпався й до Лагутіна Спартак.— Ти ж знаєш порядок?

— Справді, іди вже, Мар'янко,— сказав Лагутін до дівчини і знехотя відсторонив її.— До завтра.

Перед тим як піти, Мар'яна ще раз наблизилась до Славіка, майнула обличчям біля його обличчя — чи поцілувала, чи щось шепнула йому, а відходячи, так спогорда війнула перед Павлущенком заплетеною косою, що нею аж цьвохнуло його по плечу.

Деякий час він мовчки дивився Мар'яні вслід. Пересвідчившись, що дівчина зникла в темряві, обернувся до Лагутіна.

— Ти ж дивись тут. Прислухайся. Приглядайся.

— Весь увага,— в голосі Лагутіна забриніли смішліві нотки.

Спартак наблизився до нього впритул, знизив голос до шепоту:

— Є такі дані, що диверсантів нам закидають. Навіть у міліцейську форму переодягнених. Ясно?

— Ясно,— Лагутін перестав посміхатись.

— Особливо туди он дивись.— Спартак насторожливо кивнув у бік цвинтаря, так ніби звідти, з його темної гущавини, вже й справді виповзали, підкрадалися до гуртожитку диверсанти.

Зоставшись один, Славик не міг тепер очей відвести від тієї темряви, від хащів цвинтарної зелені за

парканом, де вони ще вчора з Мар'яною загорали, разом готуючись до екзаменів.

Той цвинтар, його густі, задичавлені хащі — улюблене місце студентів. Цілу весну студентські парочки там загорають, зубрять конспекти та цілуються по кущах або цілими компаніями фотографуються під крилатими ангелами, надто ж біля могил своїх славетних предків. На цій передмісті поховано багато професорів та ректорів університету, серед них байкар Гулак-Артемівський, і академік Багалій, і художник Васильківський, «небесний» Васильківський, якого так любить Лагутін... Минулої весни на кладовищенській волі поміж студентами снували всюди ще й лазаретні халати, бо неподалік був військовий лазарет, і тут цілі дні проводили поранені та обморожені бійці, одужуючи після фінського фронту. З багатьма із них студенти подружилися, один із командирів спробував був навіть відбити в Лагутіна його Мар'яну, але, незважаючи на це, вони з ним розсталися друзями.

І ось тепер у напрямі цього кладовища, що було таким зручним місцем студентських побачень, уже ти мусиш дивитися з зіркістю вартового, мусиш прислухатися до найменшого шелесту в його бузкових хащах, а коли звідти з'явиться раптом, гупнувши через паркан, чиясь підозріла постать, зупини її суворим окликом:

— Хто йде?

Виявиться, що це йде Дробаха Павло, гультьай і заброда, хлопець з Донбасу, з тих, що не бояться ні чорта, ні декана — колись із таких виходили волоцюги, дуелянти веселі. Цілими ночами пропадав Дробаха за тією цвинтарною огорожею, там, серед бузкових заростів та жаливи, буйно процвітала його невибаглива любов. І війна, здається, нічого не змінила. Звично подолавши паркан, підійшов до Лагутіна, веселий, кучматий, попросив цигарку.

— Тут не курять,— сказав Лагутін.— No smoking.—
І додав: — Мало не бахнув я по тобі.

— Навряд чи поцілив би. А якби й поцілив, то навряд
чи пробив би: шкура на мені — будь здоров.

— Та знаємо... Все бурлакуєш. На новому побаченні
був?

— А де ще бідному студентові бути? Блукав.
Промишляв. Пив радості світу, як сказав би поет. А я
кажу по-своєму: дурень той, хто не вміє пити життя
нахильці. З повного ковша!

— Вважаєш, що для цього саме час?

— А що?

— На це життя зазіхають зараз...

— Чорта пухлого!

— Що — чорта пухлого?

— Руки їм поодбиваємо, не тужи!

І він пішов у вестибюль, насвистуючи.

Незабаром із темряви з'явилась перед Лагутіним ще
одна постать, висока, струнка, розгониста,— Богдан
Колосовський. Мабуть, Таню проводив до її дівочого
гуртожитку на Толкачівку. Богдан підійшов до Лагутіна,
ніяково посміхаючись, видно, було йому трохи незруч-
но, що в такий час, коли інші стоять уже на постах,
роблять діло, він іде собі з побачення, обцілований ді-
вчиною, вільний від усього. Лагутін з делікатності не
став питати, звідки він повертається,— що тут пита-
ти, коли й так ясно,— і за це Богдан у душі був йому
вдячний.

Зупинився біля Лагутіна, запитав:

— Тобі, мабуть, пора змінитись? Хочеш, я стану?

— Треба Спартак спитати.

— А нащо?

— Без цього не можна. Там списки.

— Ну, то ходім до нього.

У комендантській Спартак саме розмовляв з кимось
по телефону. «Єсть! єсть!» — рішуче примовляв він раз

по раз, а цілий гурт хлопців — серед них і Дробаха,— розсівшись на столах та на підвіконні, мовчки дивились на Спартака — хто похмуро, хто з веселою цікавістю спостерігаючи його в новій і такій, видно, приємній для нього ролі.

Коли Павлущенко кінчив розмову, Лагутін напівжартома доповів, вказуючи на Богдана:

— Привів ось «затриманого». Чи можу йому передати пост?

Спартак спідлоба глянув на Колосовського, потім на Лагутіна, і кругла голова його в світлих хвилястих кучерях нахилилась над списком, що лежав перед ним на столі.

— Дозволь мені змінити Лагутіна,— після тягучої паузи звернувся Колосовський до Спартака.

— Лагутіна зміняє Ситник,— холодним тоном сказав Павлущенко і гукнув у куток, де з'юрилися хлопці: — Ситник, заступай на пост!

Першокурсник Ситник, моторний, їжачком стрижений хлопчина, з надмірною серйозністю прийнявши від Лагутіна гвинтівку, шурхнув з нею у двері — на пост, а Колосовський при мовчанні присутніх підступив ближче до Спартакових списків:

— Коли ж моя там черга?

Спартак, по-начальницькому хмуричись і не знаючи, як це не пасує до його повних, по-дитячому рожевих щічок, довго шукає Богдана в списку і нарешті заявляє невдоволено:

— Тебе нема.

— Як нема?

— А так що нема.

— Хто складав список?

— Відомо хто. Бюро. Я.

Колосовський міцно прикусив губу. Помовчав під уважними поглядами товаришів.

— Чому ж мене до списку не вніс?

Скрипнув стілець.

Кругла Спартакова голова знову схилилась, розсіпалась кучерями над тим важливим папером.

— А ми не вносимо всіх підряд. Тут відібрано кого слід. Ця репліка викликала обурення хлопців.

— А його, по-твоєму, не слід?

— Відмінник навчання! Ворошиловський стрілець! — полетіло звідусіль.— Чого тобі ще треба?

— Допиши! — зіскочив з підвіконня Дробаха.— Скажи, що пропустив випадково! По темноті своїй!

Але Спартак одразу його присадив:

— Ти он краще помаду зітри на щоці! Кому війна, а кому мати родна!..

Тернувши кулаком по щоці, Дробаха, однак, не вгамовувався:

— Стріляєш гірше за нього, а душу вимотуєш... Такому товаришеві — і ти не довіряєш? Не можеш однокурсникові довірити годину відстояти на твоєму безглуздому посту?

Це, видно, дошкулило Спартака. Він підвівся за столом — натоптуватий, тугозатягнутий поясом товстунець.

— Бачу, що про тебе теж слід було подумати, якщо ти називаєш наш пост безглуздим,— надуто блимнув він на Дробаху, і в голосі його з'явилися погрозливі нотки.— Відомо тобі, що таке пост? Відомо, що оголошено воєнне становище?

Дробаху це, однак, не спантеличило. Він підступив ближче до столу.

— Ну й що? Що ти цим хочеш сказати?

— А те, що нам потрібна зараз потроєна пильність!

— До кого?

— До всіх! До тебе! До мене! До всіх!

Лагутін, наблизившись ззаду до Спартака, спокійно поклав йому руку на плече:

— Ти нам тут промов не виголошуй, товаришу Цицерон, поясни по суті: чому в списку нема Колосовського?

Хто дав тобі право зневажати, відстороняти в такий час нашого товариша, чесного, надійного...

— Ти мене не вчи,— Спартак сердито струснув із себе Славикову руку.— І ви теж не мітингуйте. Демократія кінчилась! Кого включати, кого ні — дозвольте мені знати!

Він знову сів за столом, насупившись ще більше, ніж досі.

— І все ж ти нічого не пояснив,— не відступав від столу Дробаха.

— А ти питай у нього пояснень! — не дивлячись на Богдана, крикнув Спартак.— Спитай, де його батько!

Богдан відчув, як жарка кров вогнем залила йому обличчя. Батько. Нічим іншим не можна було болючіше вразити його зараз, як саме нагадуванням про батька. Ти син репресованого, син людини, яку названо ворогом народу, вихоплено, викреслено з цього життя, відправлено рубати тайгу. На курсі знають про це декотрі з хлопців, навіть затайливо співчують тобі, і все ж зараз ти перед ними справді ніби в чомусь винуватий. Наче втаїв. Наче приховав. Не було вже слів для заперечень Спартакові, не залишалося Колосовському нічого іншого, як, тамуючи біль душі, мовчки вийти з комендантської. Обернувся й вийшов, уникаючи поглядів товаришів.

Підіймаючись у темряві по сходах, чув, як палає обличчя, як стукає в скроні кров.

Зайшовши до себе в кімнату на другий поверх, Богдан, не роздягаючись, упав на постіль, зарився головою в подушку. Недобре, мстиве почуття душило його, палив біль щойно завданої образи.

Цей Спартак, цей ультрапильний факультетський діяч, мабуть, і в гадці не має, якої глибокої кровотокової рани в серці Богдановім торкнувся. Знову недовір'я — недовір'я, так грубо, так одверто виказане йому. Похваляється, що сам так вирішив, а може, що

й не сам, може, хто старший йому це підказав? Адже ж, після того як Богдан зостався без батька, знайшлися були люди, що вимагали, навіть по-доброму радили Богданові, щоб він зрікся батька, не псував собі шлях у житті...

В кутку на своєму скрипучому ліжку заворушився Степура. Виявляється, він ще не спить. Зітхнув, обіззавсь до Богдана:

— Вечерятимеш? Там хліб, повидло в тумбочці.

Богдан не обіззавсь.

— Лежу оце й думаю,— загомонів згодом Степура,— що братам моїм уже, мабуть, повістки вручають, уже сліз та голосіння в кожного повна хата...

Глухуватим басовитим голосом він став говорити про те, що Богдан уже чув від нього не раз,— про старших братів своїх Степур, один із яких тракторист, другий — комбайнер, третій — конюх, усі з жінками, з купами дітей! Ще говорить щось про батька, що теж під мобілізацію попадає, і про свою відстрочку, яка дає йому пільги, дає чомусь переваги над братами...

— І за що? За які заслуги перед народом?

Богдан не відгукувався. Закусивши зубами подушку, він ніяк не погамує образи, перевертаючись з боку на бік, стискає кулаки від болю, що палить і палить його. У цей грізний, напружений час, коли Батьківщина в небезпеці, йому не довірено зброю, його відкинуто геть! Тут, біля гуртожитку, не довіряють, що ж думати про фронт!

Жарко, задушливо в кімнаті, дарма що вікно відчинене. Схопився з ліжка, розпалений, підійшов до вікна. Одразу за дорогою темніє в простір кладовище, ніби й кінця йому нема, ніби до самого небосхилу воно й воно. Далеко над районом заводів змигнув прожектор. Змигнув, упав, погас, і стало ще темніше. Згадалось небо Запоріжжя в загравах печей металургійного велетня. Звідти, із Запоріжжя, був забраний батько — перед

арештом він працював у міськвійськкоматі. Згадалась та ніч. Уся сім'я не спала, хоч було пізно, все прислухались до кроків на сходах — багато сімей у ті ночі не спало, отак прислухаючись. Коли ті зайшли, батько зустрів їх, одягнутий по формі, він подивився на ордер, який пред'явили йому, і нічого не сказав. Потім поцілував Богдана в голову, поцілував брата, матір... Сльози викотились йому з очей, і він одвернувся в куток, коли стали забирати з стіни зброю, почесну революційну зброю, якою його було нагороджено за розгром махновських банд. У шинелі, при шпорах батько вийшов із хати. В душі Богдан не визнає за батьком провини, він не зрікся його, коли від нього вимагали цього ще в школі, не зречеться він його й надалі, хоч яких би це йому коштувало кривд і образ.

Водянисті холодні очі Спартака побачив перед собою. «Так що ж, по-твоєму, якщо мій батько там, якщо йому судилося постраждати, то мені, його синові, доля народу, Батьківщина моя менш дорога?»

Грюкнули двері. Зайшов Штепа. Не світлячи світла, став шарудіти в тумбочці — його ліжко біля дверей.

— Ви ще не спите?

— А що? — озвався Степура.

— Оце тільки-но бачили ми, як ракету хтось пустив.

— Де це ви бачили?

— З Безуглим удвох на даху чатували, дивимось, а десь там — як над Лісопарком — раптом по небу — джик! Хтось же є ото, що сигналізує, га?

Богданові здалося, що Штепині підозри в цю мить стосуються насамперед його, здається, він жде, що скаже на це Богдан. Чи й взагалі він вигадав про ракету — Штепа й на таке здатен. Може, по завданню Павлуценка вивідує настрої? «Чи це вже в мене манія переслідування?»

Темно за вікном, задушливо в кімнаті. Хоч би Таня була тут. Вона одна знає про нього все, зна, як страждає

від цих нескінченних підозр та ущемлень гордість його, гідність його людська, і вона ж, Таня, як ніхто, вміє полегшувати його тягар, поділяти його біль у такі найтяжчі хвилини.

Мовби відчувши Богданів настрій, встав із ліжка Степура, підійшов у самій майці, в трусах до вікна.

— Чого не лягаєш? — торкнув рукою Богдана.

— Та так...

— Щось трапилось? З Танею не помирилися знов?

— Та ні...

Богдан не хотів при Штепі признаватись Степурі у своїх душевних незлагодах та гризотах. Він чув, як Штепа шкряботить біля своєї тумбочки, вечереє в темряві хлібом та ковбасою, що так смачно хрумтить у нього на зубах.

— Завтра наші хлопці збираються йти відстрочки здавати,— заговорив Степура, стиха звертаючись до Богдана.

Але Штепа почув його:

— Чого їм ті відстрочки муляють? Держава дала, значить, знала, нащо давала. Куди ж пак герої: спішать поперед батька в пекло!

— Ти можеш не спішити,— сердито кинув йому Степура.

— І не буду. А ти хіба підеш?

Степура відповів після паузи:

— Піду.

— А ти, Богдане?

— Я теж.

— Ну, як собі хочете,— знов хруснула ковбаса.— Якщо ж хочете знати мою думку, то я так міркую: раз у мене відстрочка, я потрібніший тут, а не там.

Навечерявшись, Штепа роздягнувся, ліг і швидко захропів.

Степура та Колосовський ще довго стояли біля вікна. В кількох словах Богдан розповів Степурі про те, що тільки-но сталося в комендантській.

— Не журись,— сказав Степура.— Рано чи пізно все стане на своє місце. «Війна спише»,— чув я сьогодні на вулиці. А я думаю, що нічого вона не спише. Навпаки, залізом та кров'ю напише правду про кожного з нас.

Спокійні роздуми його ніби трохи остудили Богдана. Але навіть коли й полягали, то ще довго не могли заснути, розбентежені, розбунтовані пережитим за день.

Короткі літні ночі, а ця була незвично довгою, здавалось — ніколи не кінчиться.

IV

Сонце? Так, воно ще було.

Піднялось і освітило Журавлівку, заводи, і майдан Держинського, і грандіозну залізобетонну споруду Держпрому — цей перший український хмарочос.

Біля Держпрому вже зрання людно. Можна подумати, що тут збірний пункт якогось райвійськкомату. Але тут не військкомат. Тут Держинський райком партії. У кабінетах райкому безперервно засідають комісії, разом з представниками військкоматів розглядають заяви добровольців.

Сьогодні райком атакують студенти. Зранку було повідомлено, що в цей день райком проходитимуть лише гуманітарні факультети, але й ті, чиї справи розглядатимуть завтра, теж не розходяться, вирують натовпами на майдані, юрмляться біля під'їздів, у коридорах. Ждуть. Для чогось же вони кидали дерев'яні гранати, для чогось ходили в університеті з дрібнокаліберками на стрільбище!

Винищувальні батальйони, про які досі ніхто не чув, диверсійні групи, що будуть закинуті до ворога в тил,

маршові роти, що незабаром покинуть це місто,— всі вони починають своє життя тут.

Від цигаркового диму не продихнути в тісному коридорі, де збились історики, філологи, географи. Кожен почувається так, як перед здачею важкого, найтруднішого екзамену. І як під час екзамену, нерви студентські напружені до краю, вся увага на двері, за якими засідає комісія, всі погляди на того, хто виходить звідти. Коли вийде, обтовплять його, зазирають у вічі і по блиску очей розгадують, що все гаразд, і жартівливим хором вітають:

— Годен!

І вже ті, що пройшли комісію, приймають його до себе, бо вже він їхній, він брат, друг по життю, а може, й по смерті.

А буває, що вийде й очі невловні. До нього:

— Ну як?

А він пробує щось пояснювати. Що й тут, у тилу, комусь треба. І хвороби. І те-се. Він шукає в них співчуття, але йому ніхто не співчуває. Від нього відсахнуться мовчки. І він піде, і його вже для них нема.

— Слідуючий!

Той, хто готується зайти, тримає наготові комсомольський квиток і в ньому — свою відстрочку, свою студентську броню. Звичайнісінька довідка, звичайнісінький собі аркушик паперу, а якої він набув сили сьогодні, як багато він важить у долі кожного, хто прийшов сюди! Збережеш цей папірець при собі — і зостанешся поза вогнем, продовжуватимеш навчання, а покладеш його отут на столі у райкомі — і вже ти не студент, а маршовик, піхотинець або сапер, і вже дорога тобі туди, де чорним ураганом бушує війна, де становище гірше Хасану і Халхин-Голу, де такі, як ти, зараз підривають себе на останніх гранатах у прикордонних бетонних бункерах.

Першими комісію пройшли парторг факультету Дядченко, профорг Безуглий, члени комсомольського бюро, в тім числі й Спартак Павлущенко, що якимось чином уже здобув собі тут право розпорядника, право позачергово входити й виходити з кабінету. Щоразу він з'являвся перед товаришами все з більш заклопотаним виглядом, серйозний, мовби аж пригнічений тягарем своїх нелегких обов'язків. Користуючись своїм правом, він спробував був провести без черги на комісію когось із педінституту, сказавши, що це персональний стипендіат, але в коридорі піднявся на диво дружний галас, що всі, мовляв, тут перед райкомом однакові, всі комсомольці — отже, давай рівність! Павлущенко присоромили, а того таки не пустили, ішли одним потоком — стипендіати й не стипендіати, відмінники й трієчники, хлопці з блискучими біографіями й неблискучими.

В один із своїх виходів Спартак, заглядевши серед тих, що ждали в коридорі, худорбасту, сутулувату по-стать Духновича, був щиро цим здивований:

— І ти тут?

— А я що: в бога теля з'їв?

— Ну, теля не теля. Але від тебе, з твоїми настроями... правду кажучи, не сподівався.

— Які ж настрої? — закліпав своїми безвіями очима Духнович.

— А в фінську ж ти відмовився йти? Як у лижний батальйон набирали, пам'ятаєш, що ти сказав?

— Я вже забув.

— А ми не забуваєм.

— Фінська — то інша річ, — сказав Духнович і відбувся хмурим жартом: — Там холодно, я мерзлякуватий.

— А тут, гадаєш, буде тепло?

— Скоріше навіть жарко... Та як уже не буде.

Проходячи мимо Колосовського, який помітно нервувавсь, чекаючи свого виклику, Павлущенко щоразу надуту відводив погляд убік, мовби даючи цим зрозуміти,

що він не згоден з його присутністю, що краще Богданові б не стояти тут серед добровольців біля цих заповітних дверей.

Колосовському випало зайти до кабінету одним з останніх. Йому здалося, що комісія зустріла його так, ніби тут щойно була мова про нього. Насторожені. Офіційні.

Повногруда, середніх літ жінка, з яскравими соковитими губами, з мушкою на щоці і тугим акуратним кільцем ще не посивілих кіс на голові, сидячи за столом, тримала в руці Богданову заяву, але вже дивилася не на неї, а на Богдана, уже він був предметом її вивчення. Дивилася на нього мовчазно і, як йому здалося, в примружених, холодних очах її затаїлась неприязнь, підозра.

Крижаним голосом запитала:

— Колосовський Богдан Дмитрович?

Він кивнув чомусь аж сердито: так точно, мовляв.

— Ви, отже, виявили бажання йти добровольцем до лав Червоної Армії?

— Виявив.

— В окопи? Під кулі? Під танки? Туди, де — зовсім не виключено — чекає вас смерть? Ви зважили на все це?

— Так, зважив.

— Ми віддаємо належне вашому патріотичному намірові. Але якщо ви при цьому погарячкували, піддалися загальному настроєві, виявили просто юнацьку поспішливість, то ще не пізно забрати заяву назад: ось вона.

Жінка поклала Богданову заяву на край столу.

— Ні, я не забираю.

— Подумайте. Добре подумайте.

— Про це я подумав раніше.

Праворуч від жінки сидить по-армійському випростаний бритоголовий мужчина в цивільному, за ним — смаглявий військовий з сивиною на скронях, мішками втоми під очима. У петлицях — шпали: комісар. Обидва вони — і бритоголовий, і комісар, — не втручаючись у

розмову, уважно слухали відповіді Колосовського. Коли він відмовився забрати заяву, жінка з мушкою, мовби підцьвохнута його впертістю, накинулась на нього з новими запитаннями:

— Де батько?

— В анкеті сказано.

— Він репресований?

— Так.

— Ворог народу?

Колосовський, зціпивши зуби, промовчав.

— За нашими даними, вас ще у школі виключили з комсомолу? Це правда?

— Правда.

— За що?

— Все за те ж.

— За що «за те ж»?

— За батька. За те, що відмовився зректися його.

— А чому відмовились? Адже він ворог народу?

— Він не ворог. Він — червоний командир. Мав орден Червоного Прапора за Перекоп. Був нагороджений почесною революційною зброєю.

— То ви вважаєте, що він постраждав невинно?

— Вважаю.

— Ви не вірите в наше правосуддя?

Богдан мовчав.

Жінка переглянувшись з членами комісії, з Павлущенком, що сидів осторонь за телефоном, і холодно кивнула Богданові:

— Ви вільні.

Він не зрушив з місця:

— Як розуміти — вільний?

— Ідіть. Продовжуйте навчання.

Білою повною рукою вона відклала його заяву вбік, окремо від інших, що горою лежали перед нею на столі. Іди. Продовжуй навчання. Нам ти не підходиш. Значить, це крах. Для неї він не син червоного командира,

батькова революційна зброя для неї не має ніякого значення. В її сприйнятті він ворог і ти теж майже ворог, у кожному разі — людина сумнівна, ненадійна...

Рушив до дверей, намагаючись іти рівно, хоч в очах туманилось і тягар гнітив такий, мовби тисли на плечі всі оці, що були над ним, двадцять поверхів Держпрому.

Вже доходив до дверей, як за спиною неждано пролунав спокійний густий голос:

— Хвилинку, молодий чоловіче.

Богдан обернувся: це військовий звертався до нього. Заява Богданова і анкета вже були в його руках.

— Колосовський!

— Я вас слухаю.

— Підійдіть сюди.

Богдан знов підійшов до столу.

— Дайте вашу відстрочку.

Богдан додав йому відстрочку.

Військовий, розправивши папірець, поклав його перед собою, прочитав. Після цього мовчки взяв гранчастий олівець і — раз! Товста червона смуга лягла навскіс через увесь бланк відстрочки, потім ще раз навскіс: хрестом.

Колосовський відчув, як гарячі спазми перехоплюють йому горло, здається, нерви ось-ось не витримують. Оця несподівана підтримка незнайомої людини, довіра комісара, аж ніби незрозуміла готовність його з першого погляду поручитись за тебе, за все майбутнє твоє життя так вразили Колосовського, що він тільки крайнім зусиллям волі стримав себе, щоб не розридатися тут, перед комісією. Бритоголовий у цивільному теж, видно, був з комісаром заодно, бо одразу привітно посміхнувся до Колосовського своїми безбарвними, як папір, губами. Здалося навіть, що й ця жінка, яка щойно допитувала його крижаним своїм голосом, тепер якось подобішала, білкуваті красиві очі її ожили, заблищали, і цим новим поглядом вона мовби хотіла сказати: то

я тільки вивіряла тебе, твою стійкість, хотіла дізнатися, наскільки тверде твоє вирішення й бажання...

Отже, ти теж годин!

Відстрочка його вже лежала на самій горі таких самих відстрочок, міцно, назавжди перекреслених навхрест товстим червоним олівцем.

Будуть окопи. Будуть атаки. Будуть ночі в пожежах і дні, коли ти по сто разів зазиратимеш смерті у вічі, але ніколи ти не розкаєшся в цьому, не розкаєшся, що в тяжкий для Вітчизни час студентська твоя відстрочка добровільно була покладена на цей райкомівський стіл.

V

Таня знала, що Богдан пішов до райкому. Не міг він зробити інакше в ці дні, коли на призовних пунктах його ровесники повсюдно перевдягалися у військове.

І добре, що він пішов. Мабуть, тільки Тані й відомо, яким загостреним було в нього те почуття, що повело його сьогодні в райком. Якось він розказував їй — із смішком, напівжартома — про те, як ще підлітком писав був заяву, щоб пустили його в Іспанію воювати з франкістами. І ось твоя Іспанія, Богданчику, сьогодні настає!

Таня не переставала хвилюватись за нього. Чим міг бути для нього райком? Яке вирішення там чекає Богдана? І хоч вона розуміла, що зараз, може, там вирішується доля їхнього кохання, може, райком — це кінець їхнім зустрічам і побаченням, що, може, це — страшно й подумати! — вічна, безповоротна розлука з ним, і після того назавжди розійдуться їхні дороги, і ніколи вже не буде їхнього солодкого вимріяного щастя, все ж для неї ще було б тяжчим горем, якби його там забракували, якби він з якихось причин не пройшов і не був у числі відібраних. Добре знаючи його натуру,

Таня просто не уявляла, як він житиме, коли його одкинуть при відборі в райкомі.

Трагічна історія з батьком — це найболючіша рана його життя. Як часто Тані хотілося чимось йому допомогти, розрадити, розігнати оту глибоку тугу, що майже завжди стоїть у його темних іскристо-карих очах! Смуток, глибока, не зникаюча в очах туга, навіть коли він сміявся, найбільше і вразили її при першій зустрічі з ним у головному корпусі університету на вулиці Вільної академії. Випадково тоді вони опинилися поруч, коли, товплячись перед списками зарахованих на істфак, розшукували свої прізвища серед надрукованих за алфавітом обранців долі, а потім, розшукавши, на radoшах — теж ніби зовсім випадково — побрели разом блукати по місту.

Майже три роки минуло від того далекого світлого дня. Були між ними сварки, незлагоди, болісні ревності, і знов було щастя примирення, почуття спрагле, солодке до сліз.

Богдана любили на факультеті. У поводженні з товаришами він був рівний, надійний, дівчата називали його совістю факультету. Коли обговорювали кандидатури на підвищену стипендію, його висунули одностайно. Для цього були в нього всі підстави: відмінник, цікавиться науковою роботою, в університетських наукових записках торік була опублікована його перша робота про археологічні знахідки на будові Дніпрогесу, готував новий реферат про скіфські могили в степах, але ні скіфи, ні мамути дніпрогесівські не допомогли йому, і стипендію таки одержав інший.

Уже в ректораті, де це питання обговорювалось, з запальною промовою проти Богдана виступив усе той же Спартак Павлущенко, його підтримала ще одна особа — вічно насуплена, суха, як тараня, аспірантка, і виявилось, що Богдан такої честі не вартий, бо він... «пасив»!

— Не пасив, а пасинок,— в'їдливо зауважив тоді Мирон Духнович, коментуючи цю звістку.

Випадок із стипендією Богдан переніс зовні спокійно, в колі товаришів навіть поіронізував з приводу своєї поразки, але в душі — від Тані це не могло приховатись — він пережив це гостро, і не стільки пекла його та підвищена стипендія, скільки переконання в тому, що вчинено з ним несправедливо, що був у цьому вирішенні знову елемент дискримінації за батька, відтінок недовіри й мстивості.

Таню брав страх, щоб не повторилося щось подібне зараз у райкомі. Ви, котрі там, постарайтесь глибше заглянути йому в душу й побачити його таким, яким він є,— готовим на подвиг, з його своєю, радянською Іспанією в серці! Цього найбільше хотіла, про це в думці благала Таня, поспішаючи з дівчатами через майдан Дзержинського до бетонно-скляних, залитих сонцем корпусів Держпрому.

З нею туди ж прямують її подруга Мар'яна (вона, звісно, до свого Славика!), двоє дівчат з філологічного та ще Ольга-гречанка, темнолиця, ніби аж остаркувата дівчина, підстрижена коротко, якимось недбало, волосся густе, чорне — чорний сніп, настромлений на голову... Другий рік мешкає Ольга з Танею в одній кімнаті, і про неї тільки Таня знає, до кого вона зараз іде...

— Гляньте, он наші,— вигукує Мар'яна.

Серед студентських натовпів біля райкому вони справді вже бачать компанію своїх: жердинястий Духнович золотіє чуприною, поруч нього розмахує кулаками Дробаха, певне, саме розповідає якийсь анекдот, там же й Степура, Лагутін, четвертокурсники Мороз та Підмогильний — Богданові товариші по спортивній секції. Тільки Богдана нема. Де ж він?

Виявляється, хлопці якраз і ждуть, доки вийде з комісії Колосовський.

— Довго щось там його тримають. Чи не потрапить просто в маршали? — пожартував Дробаха, хоча в жар-ті його Таня вловила гіркоту.

— Це, мабуть, Павлущенко там його сповідає,— сказав Степура.— Той як уп'ється, то як кліщ.

Нарешті Богдан з'явився. По сліпучій усмішці, по тому, як розгонисто стрибнув із східців під'їзду вниз і тріпонував чубом, відкидаючи його назад, Таня догадалась: усе добре! Їй одразу відлягло від серця.

Збадьорений, якийсь оновлений, внутрішньо зміцнілий, Богдан підійшов до гурту. Хлопці зустріли його жартівливим хором:

— Годен козак! Годен!

А він, усміхаючись, сказав до всіх і до Тані зокрема:

— От і вирішилось.

Таня, миттю опинившись біля нього, взяла його під руку вище ліктя й міцно, міцно потиснула. Було цим — для інших непомітним — потиском сказано йому все: яка рада вона за нього, і як ним гордиться, і як ждатиме його, хоч би й довго довелося ждати, бо іншого такого, як він, для неї на світі нема.

— Якби тільки з відправкою не поспішали,— зазира-ла Славкові в вічі Мар'яна.— Щоб можна було спокійно зібратися... Що вам веліли з собою брати?

— Увага! Задано питання! — вигукнув Дробаха сухим, скрипучим голосом, наслідуючи одного з викладачів військової кафедри.— Що треба брати в табори? Відповідаю: жінку, гардероб, ліжко, диван, піаніно... Однак усе це треба брати для того, щоб потім покинути біля воріт табору, а до наметів узяти з собою лише зубну щітку та пару білизни!

Усі сміялись. Таня, здається, була щасливіша за всіх, вона з ніжністю то стискувала, то погладжувала руку свого добровольця. Цього не могли не помічати інші.

— Та обійми його, Таню, як слід! З усім шалом юного серця! Не соромся: — під'юджував Дробаха дівчину.

А вони зовсім і не почувала сорому. Бути так без-
тямно закоханою — хіба це гріх? З своїм почуттям до
Богдана Таня й раніш не ховалась, а зараз тим більше,
коли нависає розлука і мовби дає їй право на все.

— Ви, дівчата, тепер можете спати спокійно,— усмі-
хався кремезний, плечистий Мороз, адресуючись біль-
ше до Галі Ключко, високої блондинки з філфаку, до
якої він давно був не байдужий і яка тільки сьогод-
ні, здолавши свою гордість, прийшла сюди зустрічати
його, як і інші дівчата своїх.— Боронитимем вас, аки
леви.

— Отакі гренадери,— бойовито сказав досить-таки
миршавий з виду Підмогильний,— та ми як підемо, та
ми як вдаримо — пір'я з них полетить!

— Хіба ж не нажене на них панічного жаху ось ма-
естро Духнович,— зауважив Лагутін.— Перед нами ж,
братці, широко знаний фахівець з тактики і стратегії!..

І всі засміялись, згадавши безконечні конфлікти
Духновича з військовою кафедрою.

— Розкажи, Мироне,— обнімаючи Духновича за пле-
чі, сказав Степура,— як тебе баби сьогодні схопили на
Чернишевській.

— Та було,— підтвердив Духнович.— За парашути-
ста прийняли, за перевдягнутого арійця. Просто див-
но. Дівчата, ну який з мене арієць? Рябий. Рудий. Чи,
може, за це й накинулись? Рудих чомусь не люблять...

— Ти вже себе не паплюж так,— сміючись, сказала
Мар'яна.— Ти ж у нас гарненький! Брови он які ніжні,
мов пушок на курчаті! І всі ви сьогодні гарні, а надто
Степура! — грайливо перевела вона очі на Степуру,
який аж почервонів при цьому.— Тільки чого ж стоїмо?
Ходіте! — сказала вона і підхопила одною рукою сво-
го Славіка, другою Степуру.

Просторий, залитий сонцем майдан Дзержинського
широко, вільно стелиться перед ними.

Взявшись попід руки, впереміжку дівчата й хлопці, рушають вони серединою майдану, мов степом. Ідуть, як не раз ходили тут на демонстраціях і на прогулянках вечорами, цілою вервечкою, з сміхом та жартами. Як добре, коли почуваєш, що зробив саме те, що слід було зробити, що можеш тепер відкрито глянути кожному зустрічному у вічі.

Сонце стоїть високо, сипле рясним промінням у відкриті юні обличчя. Ясніє небо, те, в якому понад два десятиліття не вибухали снаряди, не свистіла шрапнель, не було нічого, крім птахів та райдуг високих. І щоб оце небо та почорніло? Димом взялося б та спалахами пожеж?

Ідуть і твердо відбивають кроки по бруку парусинові студентські черевики, і дівчатам передається певність, що, доки є на світі оці їхні чубаті хлопці-волонтери, не ступить нога чужинця на цей майдан, широкий та світлий майдан їхньої юності, яким вони так пишаються, що він найбільший з усіх майданів Європи!

VI

На Басейній біля зупинки, де Духнович застається чекати трамвая, гурт їхній зустрічає Адміністратора,— так вони називають між собою Михайла Штепу,— який, перебуваючи в контакті з театральними адміністраторами, розповсюджує у вільний час квитки по підприємствах, організовує культпоходи і має від цього якийсь там зиск.

Зараз він іде складати середні віки. Що б не сталося, а він матрикул в зуби, шпаргалки в кишені й чеше до професора: хоч на трійку, аби здати.

— Знову ж провалишся,— каже Таня весело.

— Звідки такі прогнози? — посміхається Штепа своїми вивернутими губами.— Це ти так хочеш?

— Майже вгадав.

Таня не терпить цього Штепи, дарма що в гуртожитку він мешкає з Богданом в одній кімнаті. Тихий, чистенький, прилизаний, а на тім'ї вже просвічує лисина. Галстучок завжди ідеальним вузликом, на устах ніколи не зникаюча посмішка, чи то просто верхня губа в нього так вивернута, що здається, він до всіх і до всього завжди посміхається. Він і зараз осміхається до хлопців, хоч не розуміє ні їхнього настрою, ні їхніх хвилювань.

Штепа в райком з ними не пішов. Уранці, коли Таня забігла в хлопчачу кімнату, застала там Штепу одного. Стояв біля гардероба перед дзеркалом і старанно вив'язував, вимучував на горлі свою тоненьку оцю краватку. Запитала, де Богдан.

— Богдан відчув у собі Мініна або ж Пожарського,— не припиняючи свого заняття, відповів їй Штепа.— Поніс у райком здавати законну відстрочку, а разом з нею, може, й свою буйну голову.

— А ти?

— Я не комсомолец, тільки профспілчанин, ти ж знаєш... Зостануся разом з вами кінчати університет, хай мені буде гірше.

Штепа, зустрівшись тепер з хлопцями, не почуває перед ними ніяких гризот сумління, хоч мав би почувати.

— Так, так, волонтери,— простодушно роздає він свої посмішки то одному, то другому.— І ти теж записався, Миросю? — насмішкувато звертається він до Духновича.

— Грішний, батюшко: записався.

— О, хвалю, хвалю, отроче.

— А тебе чого ж там не було? — суворо запитує Штепу Ольга.

— Та я, бачиш, теє... не комсомолец. Переросток я, чи як це по-вашому?

— Скоріше недоросток,— випалила Мар'яна.

— Ну й оса! — примирливо осміхається Штепа і їй.

— Я щось не пригадую: чи ти був коли-небудь у комсомолі? — здивовано запитує Підмогильний.

— Ні, він народився одразу членом профспілки,— жартує Дробаха.

Справді, чому Штепа пройшов десь поза комсомолом? Людина майже їхнього віку, трохи тільки старший, а в комсомолі з ними так і не був, обминув якось непомітно... Театральними квиточками промишляти — то інша річ...

— Дивлюсь я на тебе, Мішель,— підступає до нього Дробаха,— і бачу: кепські твої діла. Хитрістю ти — Талейран, але підняти середні віки... Хронологію хоч завчив?

— Це мій клопіт.

— Ну, то скажи, в якому році отой неписьменний бандит Пісарро завоював державу інків?

Штепа невиразно блудить очима.

— Що йому інки,— зауважує Лагутін,— його сфера — театральний світ. Кажуть, ти вийшов на велику сцену?

— Пробував.

— І на яких ролях? — вдавано дивуються дівчата, хоч добре знають про недавній оперний дебют Штепи.

— Я не перебірливий,— каже Штепа, а Степура пояснює:

— Бачили в «Тихому Доні», де козаки з дерев'яними гвинтівками пробігають через сцену? То ж і він там біг у лампасах. Лампаси, бутафорна гвинтівка, оскаженілість на обличчі — роль хоч куди!

— Скоро вам теж доведеться бігати, тільки вже не з дерев'яними,— відказує Штепа, і вивернуті губи його все посміхаються.— Чи, може, вас забракували?

По обличчю Колосовського перемайнула хмурість.

— З чого ти береш?

— Дивлюсь — такі сонцеликі йдете... Чого, думаю, радіють?

— Цього тобі не второпати, Штепонько,— промовив Дробаха, і його вилицювате обличчя стало серйозним.

— Чому?

— А тому,—Дробаха злегка смикнув Штепу за кінець галстука,— що ти єси бевзь, альбо ж телепень...

Штепа зайшовся дрібним смішком, як від компліменту.

— Стультус по-латині,— додав Духнович, рушаючи до трамвая, що саме наближався до зупинки.

Трамвай був переповнений. Скочивши на приступку, Духнович уже з дверей помахав друзям рукою:

— Ауфвідерзейн!

Незнайоме слово одразу насторожило двірника, що стояв неподалік грізний, нашорошений.

— То наш, наш,— весело заспокоїв двірника Дробаха.

— Тепер з такими жартами треба обережніше,— застеріг Штепа і, одвернувшись од двірника, продовжував стишеним голосом: — Справжня шпигуноманія по місту. В кожному вбачають диверсанта. Кажуть, на ринку баби кошиками навіть міліціонера побили, думали, німець перевдягнений... Він накликав на себе підозру, знаєте, чим? Своєю надмірною чемністю...

— Штепо, не поширюй пліток,— пристрожив Дробаха навмисно голосно, щоб налякати Штепу.— Іди вже, ек-заменуйся, випробовуй долю.

— Та й піду. Дівчата, ви ж зі мною?

— Ми дорогу знаємо,— холодно кинула йому Таня.

Дівчатам теж на факультет, туди ж,— на Раднаркомівську. Але, щоб не йти разом із Штепою, вони демонстративно переходять на другий бік вулиці й ідуть окремо.

Хлопці ще по дорозі з райкому вирішили, що здавати не підуть — вільні тепер птахи.

— Трохи незручно, правда, перед дідом,— каже Богдан, маючи на увазі професора.— Та хай вибачає.

— Здамо вже після війни,— безтурботно кидає Дробаха.— Під звуки литавр разом за все прийдемо екзаменуватись.

— Чи не забудемо до того часу? — задумливо запитує ніби сам себе Лагутін.

— Ти гадаєш — це так надовго? — дивується Мороз.

— А ти думаєш, на три дні? — іронічно каже Колосовський.

— Хай не три дні, але за два-три місяці, я певен, усе буде скінчено. Гітлер заскавчить!

— Наш час — це не час тридцятирічних воєн,— підтримує його й Підмогильний.— Може, їх ще на кордоні вивтовчуть.

— Будемо сподіватись на краще,— невесело мружиться Степура.

— Не затяглось би тільки до зими... Бачили, скільки з фінської везли обморожених?..

У вестибюлі гуртожитку, як і раніше, працює буфет. Біля прилавка з'юрмисько голодної братви, серед них цибатий Іван Химочка, життєлюбні мастак попоїсти, він саме жує щось, закликає й хлопців.

— Навались... Свіжі бутерброди!

— До обіду борюсь із голодом, а після обіду — зі сном... Чи так, Химочко? — не минув його Дробаха.— Ану й нам дюжину кефіру!

Відчувши голод, хлопці набрали цілу гору бутербродів, батарею пляшок з кефіром — стипендію можна вже не економити, скоро перейдуть на казенний харч.

Не встигли вони впоратися з бутербродами, як знадвору докотився шум, крики. Висипавши з приміщення, вони побачили перед собою незабутню картину: серединою вулиці, ескортовані величезним натовпом роззяв, дві дебелі двірнички ведуть за руки тільки що пійманого злодюгу-диверсанта в особі... Мішеля Штепи! Галстучок набік, сорочка з штанів висмикнута, маслянисте волосся, яке він так старанно завжди прилизує,

щоб приховати ранню свою лисину, стирчить на голові, мов ріжки на фавнові.

Пом'ятий, знікчемлений, а вивернуті губи ще здалеку осміхаються до своїх:

— Шпигуноманія, я ж вам казав, і ось перед вами її перша жертва!

Спартак з портупеєю уже попереду, і вигляд у нього такий, що двірничкам одразу стає ясно: цей тут комендант.

— Ось привели вам — ваш?

— Який наш? — крикнув Дробаха, витріщившись на Штепу, мов на чужака.— Знати не знаємо!

— От бач! — переглянулись двірнички.— А каже, що він теж студент... Підсуває нам якийсь мартикул, а документів справжніх трясяма.

— Я ж вам ще й бронь показував!

— Яку бронь?

— Відстрочку від служби!

— Молодий, здоровий, совісті в тебе нема! Яка зараз відстрочка? Не інакше — перевдягнутий, підкинтий з парашутом... Перевірте його!

Одначе поки вони лаялись, Штепа вже встиг опанувати себе: пригладив рукою волосся на голові, галстук одним невловимим рухом — на місце. Те, що він тепер серед своїх, піддало йому духу.

— Ти не мене, а їх перевір, товаришу Павлущенко,— якось по-цапиному мотнувши підборіддям, звернувся він до Спартака.— Так, так, перевір, я цілком серйозно цього вимагаю. Не вони мене, а я їх привів!

— Та чи на тебе не тю? — вигукнула одна із двірничок, вражена тим, як несподівано обертається справа.

Напарниця її теж сполошилася:

— Іч куди верне. Все навиворіт виверта!

— Так, так,— зло осміхаючись, наступав на них Адміністратор.— А ви ж як думали? Я вас навмисне

сюди заманив! Відправимо вас куди слід, хай ще там перевірять! Може, у вас у пазухах рації німецькі?

— О лишечко! Та чи ти не здурів? — хапаючись за пазухи, заволали двірнички.— Ось тобі наші пазухи, де тут що заховано, повилазило б тобі!

При цьому навіть Спартак, забувши про свою поважність, не стримався, усміхнувся.

— Заспокойтесь, тітоньки, і прийміть подяку за пильність,— сказав він двірничкам.— А зараз ідіть собі, ми самі тут розберемось.

Коли жінки пішли, студенти з реготом накинулись на Штепу, стали розпитувати, як він почував себе в ролі скинутого для диверсій парашутиста.

— Смійтесь,— відмахнувся він,— а я озброюся паспортом і підут-таки... Мені хоча б трійку за середні віки!

VII

Проте в кімнаті, куди Штепа зайшов разом з хлопцями, виявилось, що, перш ніж іти екзаменуватись, він мусить перевдягти сорочку: тітки, крутячи йому руки, так десь тернули його об паркан, що плями іржі zostали на плечах.

— Таку річ зіпсувати, таку річ,— бідкаючись, Штепа поліз до чемодана шукати заміну.

Хлопці теж заходилися біля своїх чемоданів, але з іншою метою: пакували пожитки. Ніхто з них не знав, коли їм скажуть відправлятись: через тиждень, через два чи, може, через годину, однак готовими до відправки вони мають бути вже зараз. Усім добровольцям комендант гуртожитку запропонував здавати речі на збереження в кладову, як це вони роблять щоліта, роз'їжджаючись на канікули,— цією можливістю треба було скористатись.

Богдан, витягши з-під ліжка чемодан, схилювся над ним, розкудланий, замислений: мляво, мовби нехитма, перебирає студентське своє добро. Кілька сорочок, нещадно заправних у студентській пральні в китайців, пара недавно придбаних футболок, а найбільше — книжки, фотографії, записи. Ось вони цілою групою — хлопці, дівчата — сфотографовані між зеленню біля надмогильного пам'ятника батькові українського театру — Кропивницькому. Ось маївка їхня в лісопарку: Таня, сміючись, гойдається на гілці, мов на турніку. Фотографії він, напевне, забере з собою, а куди оці товсті зошити, нотатки, чернетки його майбутньої дипломної роботи про повстання рабів у Боспорському царстві? Отих безіменних рабів, які на мармурових стелах зображені зовсім маленькими супроти царя, що один сидить на троні надутий, великий... Стародавній Боспор, Ольвія, степові скіфи та половці, запорозька Хортиця, поруч якої нині піднявся Дніпрогес,— все це було улюблене коло його інтересів, здається, він ніколи б не втомився розкопувати, вивчати, досліджувати свої сонячні степи від їхньої сивої давнини аж до буремних літ революції, коли в тих степах літала на тачанці буйна батькова молодість...

Навпроти Колосовського біля свого ліжка гортає якісь записи Степура, а далі в кутку шкребеться в міцному дубовому сундучку Мороз; вони теж збираються, примовклі, заглиблені кожен у свої думки.

— А я б на вашому місці чемоданів не здавав,— голосно міркує Штепа, вив'язуючи вже іншу краватку перед дзеркалом.— Довіряти комендантові все своє збіжжячка в такий час... Ви подумали?

— А що їм станеться? — підводить голову Степура.

— Наївняк! Війна йде! Чи, думаєш, місто наше від неї гарантоване? Уяви, що тут робитиметься, коли фронт підступить сюди!

— Затям собі, Штепо,— Колосовський гостро, глянув на нього з-під нахмурених брів.— Місто ніколи не буде здане.

— А як буде?

— А як буде — то нас не буде.

Щирість, переконаність тону, яким було це сказано, видно, торкнулись якихось струн і в Штепиній душі.

— Ех, хлопці, хлопці,— зітхнув він біля дзеркала, прилизуючи волоссячко.— Мабуть, вважаєте, що мені все це не болить, що мені все це не дороге. А хіба Штепі нічого втрачати? Тато й мамця мої прості селяни, грамоти не знали, а діди були темні, і прадіди темні, як ніч, а мені, їхньому потомку, Радянська влада шлях відкрила до світла, до університету, до наук. Це, братці, я добре розумію, і хоч стипендію, правда, зняли, але за внутрішнім своїм переконанням — наш я, наскрізь наш! І якби мені законно сказали: Штепо, здай відстрочку деканові, одержуй обмотки, гвинтівку, іди стріляй, убивай, то хіба став би відмовлятися? І пішов би, і убивав би. Але щоб отак самому, добровільно, як ви оце... Ні, я не з, тих, що самі лізуть на рожен.

З цими словами він ще раз обсмикнувся, зняв пальцями з рукава якусь ниточку і рушив до дверей.

— Ти ж гляди, знову там не попадись,— саркастично кинув йому вслід Мороз.— А то приведуть на мотузку.

— Дзуськи! Паспортина при мені! — гукнув Штепа, зникаючи в коридорі.

— Чого доброго, отак і проживе,— сказав після паузи Степура.— Заб'ється в щілину і всі бурі в ній пересидить.

— Таким не заздрю,— сказав Богдан.— Один із тих, хто народжений повзати.

У двері постукали.

По стуку, легкому і ніби грайливому, Богдан пізнав: Таня!

Справді, за мить у дверях з'явилися її загорілі ноженята, спідничка біленька війнула. Таненя його взагалі

якось вміє мовби не ходити, а пурхати, літає на своїй спідничці, мовби на парашутику, плавне, легке, без ваги ніби, без сили тяжіння. Спідничка, розвіяна в пурханні, та усмішка радісна, привітна — таке було враження від неї і тоді, три роки тому, коли вони вперше зустрілися в головному університетському корпусі.

— Здала! — смикнула вона Богдана за чуба.

Він підвів від чемодана до неї своє смаглявате, веселе обличчя:

— Скільки?

На пальцях показала йому: п'ять!

— Їй просто щастить,— сказав Богдан до хлопців.— Ніколи не готується, пробіжить, як коза, по епохах, по датах, а здає на п'ятірку. Професор тобі симпатизує, не інакше.

— Він не тільки мені, він і тобі,— вона знову вхопила його рукою за чуба, покрутила.— Де це, питає, ваш друг? Чому не прийшов на екзамени?

— Ти пояснила?

— Звичайно, але його моє пояснення не вдовольнило: не резон, каже. Волонтерство — це, мовляв, добре, а екзамен своїм чином. Він просив переказати, щоб ти прийшов неодмінно. Так що — йди! Старий чекає!

Богдан переглянувся з хлопцями: оце, мовляв, становище.

— То що ж: іди,— порадив Степура.

Богданові й самому стало дивно, чому він, власне, не пішов. Згарячу, в запалі вирішив отак — не піде, та й усе. А чому не піти? Адже ти ще студент, студентських обов'язків ніхто з тебе не зняв, а що записався в добровольці, то це справді не резон, щоб уникати зустрічі з вимогливим, доскіпливим твоїм екзаменатором. Сидить він оце зараз в аудиторії, сивий, червонощокий їхній Микола Ювеналійович, перед розкладеними на столі екзаменаційними картками, а в кутку стоїть його палиця з срібним набалдашником у формі маленької

скіфської баби. Щоразу, коли хтось, відповідаючи, вдається до шпаргалки або намагається як-небудь виборсатись, обдурити професора, Микола Ювеналійович у мовчазному обуренні починає сопіти, обличчя до коріння волосся наливається кров'ю, ось-ось, здається, вхопить він оту сучкувату палицю та так і трісне студента по плечах за його недбальство. Мабуть, і те, що Богдан не з'явився оце на екзамен, професор витлумачить, як недбальство чи, ще гірше, неповагу до себе. Хоча Богдан був сповнений до професора щирої пошани і вдячності за ті знання, що одержав від нього. Тож зараз тим паче не хотів би образити його на прощання. Вчений широкого діапазону, друг і соратник відомого українського історика Яворницького, професор своїми руками перекопав увесь Південь, обстежив найбільші скіфські могили, найретельніше досліджував Ольвію і все шукав собі серед студентів гідного помічника чи, може, й наступника. Богданові здавалося, що до нього професор приглядається з особливою увагою, покладає на нього особливі надії, а він віддячив йому тим, що ось так злегковажив, не пішов на цей свій останній студентський екзамен...

— Піду,— рішуче стріпнувши чубом, схопився на ноги Богдан.— Тільки чи застану?

— Застанеш, він ще приймає,— підохочувала його Таня.— Ще троє було після мене...

За якісь півгодини Богдан стояв уже в аудиторії перед професором. Не було нікого, він зайшов останнім, залишивши Таню в коридорі. Привітавшись, підійшов, як звичайно, до столу, вибрав одну з-поміж розкладених карток, на які йому кивнув професор. Нідерланди, Марко Поло, інквізиція — все було добре знайоме.

Доки Богдан, присівши край столу, обдумував, Микола Ювеналійович підвівся, взяв свою палицю і, злегка постукуючи нею, пішов до відчиненого вікна. Скісне проміння сонця просвічувало густі крони дерев,

і вони були мовби налиті зеленим світлом. Унизу, десь там на вулиці, чулись команди, чіткий тупіт ніг: певне, проходили строєм мобілізовані.

— Я готовий,— сказав Богдан, обдумавши відповіді.

Професор обернувся від вікна і дивився крізь окуляри на Богдана так, ніби не одразу впізнав його чи раптом побачив у ньому щось не зовсім зрозуміле для себе, не до кінця розгадане, яке хотів збагнути, тут же розшифрувати, роз'яснити собі.

— Що там у вас? — нарешті спромігся він на слово.

Богдан назвав питання і вже хотів відповісти, але професор сумно махнув рукою і запитав несподівано про зовсім не передбачене:

— Якого числа наполеонівські війська вдерлися до нас у тисяча вісімсот дванадцятому році?

Колосовський замислено нахмурився.

— Забули? — І сам професор підказав:—Двадцять четвертого червня. Запам'ятайте. Увечері двадцять другого червня французи переправлялись через Німан. У цей же день — рівно через сто двадцять дев'ять років — ці перейшли Буг. Збіг такий. Збіг, звичайно, випадковий, але схиляє на роздуми... Кінчать вони теж крахом,— ви переконаєтесь у цьому,— сказав він дразливо і жестом підкликав Богдана до вікна.— Гляньте!

Крізь гіллясті, освітлені призахідним сонцем дерева видно було, як унизу по асфальту все йдуть і йдуть колони мобілізованих. Усі ще в цивільному, в різноманітному, то в кепках, то простоволосі, з клунками та рюкзаками на спинах, з чемоданами в руках. Командири, крокуючи збоку, раз у раз обертаючись вподовж руху колони, подають команди, вирівнюють, підтягують, і голоси їхні звучать сердито, майже грубо, а обличчя здаля якісь безсердечні й скорботні.

— Війни були найпершою причиною загибелі всіх цивілізацій,— сказав професор сумовито.— Досить згадати напівлегендарну Трою, і Карфаген, і перетоптані

копитами завойовників квітучі міста Сходу, досить глянути під час розкопок на мертві, спалені ордами наші городища, щоб переконатись, чим були війни для народів. Людство нашого часу, людство двадцятого століття, могло б уникнути цієї трагедії, так принаймні досі здавалось нам, дивакам мого покоління. Але, очевидно, є сили, які дужчі за розум людський, сили, які, коли їм дати розвинутиись, поведуть людство до самознищення. З року в рік ми страхаємо вашу студентську уяву картинами середньовічної інквізиції, але то ж була дитяча забавка порівняно з розмахом диявольських дій інквізиторів сучасних! Як вони оскаженіли! Кострища книг палають на всю Європу. Нема Сорбонни. Нема Карлового університету. В самому центрі Європи сьогодні — концтабори, фашистські казарми, гидкий сморід расизму...— Професор помовчав, сумовито стежачи за колоною, якій не видно було й краю.— У мене теж є син. Служить у парашутно-десантних військах. Він у мене один-єдиний, і якщо з ним щось трапиться, серце моє, напевне, не витримає, але, повірте, більше, ніж життя мого сина,— я вже не кажу про життя власне,— дороге мені зараз те, що можна б назвати великою спадщиною людського духу, що дісталось нам у вигляді культури еллінів і так ще мало дослідженої культури слов'янства... Гомер і Данте, Міцкевич і Шевченко, Толстой і Чайковський — усі вони по цей бак барикад. Життя в усій його цілості зараз під реальною загрозою, це ви, певне, розумієте не гірше за мене, але я хочу, щоб усвідомлення цього додало вам сил.

Богдан відчув у себе на плечі його руку.

— Дивіться, скільки їх іде. То все йдуть завтрашні солдати, прості, звичайні люди, люди від верстата і від плуга, більшість із них про фрески Софії київської, мабуть, і не чули. Рафаеля не знають, але то все друзі Рафаеля, друзі Пушкіна й Гоголя, єдині їхні тепер захисники. Тільки ви, тільки такі, як ви, як мій син, як оці,

що марширують вулицею з військкоматів, дають ще нам надію. Вам може здатися дивним, що я зараз заговорив з вами про це. Але мені відомо, що ви записалися добровольцем, перед вами дорога тяжких випробувань, і хочеться, щоб, ідучи по ній, ви пам'ятали про найважливіше: в жорстокий наш вік, серед крові й дикунства, ота велика гуманістична традиція не мусить загинути! Вона мусить бути збережена, і збережете її — ви!

Розхвилювавшись, професор зняв з носа старомодні свої окуляри, став протирати їх ріжком поли білого парусиногового піджака. Протер, надів, кашлянув сердито: — Давайте ваш матрикул.

Богдан дав йому матрикул, і професор, прихилившись тут же біля вікна, старанно вивів у ньому сьогодишню оцінку: «відмінно».

— А Ольвію ми ще розкопаємо,— нагадав професор, коли Богдан, потиснувши йому руку, вже виходив.— Щастя ж вам, і не забувайте свою альма-матер! Гадаю, нічого поганого вона вас не навчила...

VIII

Вечір.

У студентському гуртожитку проводи: оголошено, що завтра вранці хлопцям — у дорогу. З однієї із кімнат другого поверху раз у раз лунають вигуки «гірко!» — там студентське весілля. Мар'яна й Лагутін одружуються.

Ще вечора про це не було мови, а самі вони, здається, не думали про це, а коли стало відомо, що завтра Лагутіну йти, Мар'яна приголомшила своїх факультетських друзів несподіваними запросинами:

— Приходьте, беремо шлюб!

Зубрівка стоїть на столі, печиво лежить купами, чорний хліб та свіжа зелень, що її привезла Мар'янина мати з дому, з тракторного. Рідні Мар'янині сидять між

студентами за столом, мати розчулено витирає хусточкою очі, а батько суворим поглядом оглядає то білявого тендітного жениха, то його друзів, які з незвички швидко повпивались, поблідли і вже посоловіло стріпують чубатими головами, що їх ледве тримають худі студентські шиї.

— Гірко! — погукують до молодих.— Гірко!

Справді, гірке якесь, безрадісне це весілля. Робилося все похапцем, нашвидкуруч. Мати задовго до цього знала, що Мар'яна має нареченого, не раз бував він і в них дома, оцей тендітний стебелястий хлопець, очі в якого такі голубі й трохи насмішкуваті, вперті. Двадцять років йому, молодий, як барвінок, так і віє від нього свіжістю, молодістю, чистотою. Гарний зять. Тільки чи надовго? Всі оці хлопці, що сидять за столом, молоді такі та здорові, підуть завтра до війська, покинуть свої книжки та науку, а чи всі з них повернуться, чи зберуться ще коли-небудь разом? Не про таке весілля мріяла мати. Думала, коли діти довчатся, згуляють весілля по-справжньому, добре підготувавшись, скликавши всіх родичів та знайомих заводських, і свати, батьки Славикові, приїхали б,— десь вони вчителюють обоє на Сумщині. Дома, на відкритому повітрі в садку, а не в цій душній замаскованій ковдрами кімнаті, мали б стояти довгі, заставлені стравами столи, електричні лампочки гірляндами висіли б просто між листям на деревах — є серед родичів свої електрики, все зробили б! — і світло було б, і людно, і весело, музика гриміла б до ранку і наспівалися б досхочу, все заводське селище знало б, що то кадровик заводу Северин Кравець справляє доччине весілля.

А замість цього наспіх зібраний студентський стіл і, як недобре нагадування про розлуку, зятів парусиновий рюкзак, що лежить зверху на гардеробі, наготований для походу.

— Гірко! Гірко!

Славик аж ніби соромиться свого раннього весілля і трохи ніби іронічно ставиться до нього, намагається відбутися жартами, коли вимагають «гірко!» — щоб при всіх вони з Мар'яною цілувались! — але від матері нічого не приховаєш, вона помічає, як крізь юнацьку його соромливість і насмішкуватість час від часу так і прозирне, так і сяйне з блакитних отих очей глибока ніжність і смуток, коли Славик гляне на свою наречену.

Мар'яна весь вечір нервово-весела, удавана весільна буйність мовби захопила її всю, але хвилинами ця радість з неї враз опадає, очі беруться поволокою, і тоді вона тільки спрагло дивиться на свого судженого глибоким, мовби запам'ятовуючим поглядом. Тоді нема вже їй діла до гостей, бачить лише його. Світле, з тонкими рисами Славикове обличчя, прямий, рівний ніс з чутливо-трепетними ніздрями, і по-дитячому припухлі, щойно ціловані губи, і туманна синява очей — все це її, її! Дивлячись у блакитні тумани його очей, вона забуває про все, крім нього, і то палахкотить жаркими рум'янцями, то враз, наче злякавшись чогось, — може, передчуття якого? — зблідне раптом, і сліди рум'янців, що залишаються жевріти на зблідлому в мушках обличчі, стають якісь жалібні, перемучені... Він, тільки він був тут для неї, і на нього дивилась, на його добру відкриту усмішку, а інших ледве чи й помічала — помічала, якось не помічаючи. Коли ж погляд її зненацька падав на його рюкзак похідний, тоді вона ладна була закричати і, вже забувши про присутніх, одверто линула до Славіка. Одверта була в своєму жаркому й невеликому жданні тієї години, тієї миті, коли вони нарешті залишаться вдвох.

Саме вона наполягла на цьому весіллі, коли дізналась, що завтра він їде. Негайно, негайно брати шлюб! Щоправда, весілля Мар'яні теж уявлялося не таким, наспіх влаштованим в оцю прощальну ніч, коли все місто огорнуте темрявою, в тривозі, розбентеженості, і

пости стоять на дахах, і плачуть, вдовіючи, жінки по квартирах, віддаючи війні своїх найдорожчих. Удень би, при сонці грати це весілля. Але не сонце освітлює їхнє єднання на все життя, не пісня роздольна, радісна, а смуток, тривога, розлука, що живе вже тут і зникає. У своїй руці вона почуває гарячу Славикову руку, не випускає її з своєї весь вечір.

Поруч із Славиком сидить її, Мар'янин, батько — кременезний вусань з густими, ще зовсім чорними бровами. Він був проти скороспішного цього шлюбу. До Славика ставиться весь час з якоюсь насторогою і, лише добре підпивши, обертається нарешті до зятя:

— Скажу тобі, Ярославе, не хотів я цього весілля вашого, скороспілого, не так це робиться в нас, та що ж,— він прихилився вусами до зятя ближче,— тяжкі дні переживаєм. Усе довоєнне йде шкереберть. Ось і ми на території заводу окопи вже риємо, цехи на нову продукцію переводимо... Якби завод відпустив, я й сам би пішов з вами, дарма що літа. Настав, видно, час вогнем перевірити, чого ми і наші діла варті. Позаписувались оце ви, синку, йдете, цього не минути. Та головне, щоб дух ваш і там не ослаб. Знаєш, куди йдете?

— Приблизно,— всміхнувся Славик.

— У ковальський цех йдете. У нас на заводі в ковальський ми відбираємо людей особливої проби, ледащо в наших цеху довго не втримається. Отак і в армії. В писарі не шийся — іди чесно в піхоту, то якраз він і буде, ваш ковальський цех...

Славик уважно слухав старого і, здається, й не відчував, як Мар'яна гаряче гладить під столом його руку.

— Коли вже він вирішив, то за нього будьте певні, тату,— з гордістю сказала вона.

Хлопці завели патефон, але він хрипів, його неприємно було слухати. Тоді хтось подав думку:

— Краще попросимо Ольгу, хай заспіває.

Ольга-гречанка чудово співала, всі знали це, і її не довелося довго упрохувати. Притихли всі, і з кутка, де вона сиділа, полинула якась малознайома, старовинна пісня, що її принесла Ольга в університет десь із своїх приазовських українсько-грецьких поселень: «Долина глибока, калина висока, аж додолу гілля гнеться...» Зараз, коли Ольга співала, некрасиве обличчя її набуло якоїсь сумної чарівності, очі, розгорівшись, спрямувались понад цей весільний стіл на замасковане ковдрами вікно, мовби туди кудись, за вікно, посидала вона свою сумовиту пісню.

А внизу, надворі, несе варту Степура, добровільно підмінивши Мороза, що поїхав до родичів на Основу. Стоїть, відстоює свій останній студентський пост, і йому теж чути, як нагорі там час від часу гукають «гірко!» і чути цю пісню, що зараз ллється звідти і забирає від нього його кохану, віддає її в цю ніч іншому назавжди.

Слава Латутін став йому на життєвій дорозі. «Якби не він, якби його не було в університеті, то хіба б вона не могла покохати мене? — думалось Степурі зараз.— Невже нема в мені чогось такого, що могло б сподобатись дівчині, привабити її? Невже їй усі вірші мої так нічого й не сказали?»

Степура був поет. Писав довгі, трохи сентиментальні вірші про нещасливе кохання, про весняні солов'їні ночі, про місяць та зорі над своєю Ворсклою, чистою, мов із сліз, річечкою південної Полтавщини, звідки він був родом. І хоч вірші його ніде ще, крім факультетської стінгазети, не друкувались, усе ж товариші вважали його справді поетом. Самому зараз дивно: за що? Мабуть, тільки за правдивість, за щирість почуття, вкладеного в оті кострубаті рядки, адже він писав про те тільки, що любив, що сам пережив. Мар'яна, яку третій рік безнадійно кохає Степура, сьогодні віддається другому, а той, хто заволодів її душею, хто зробив Степуру нещасливим, сидить зараз там, нагорі,

обдарований любов'ю, і то йому кричать «гірко!», і він цілує її при людях в оті вуста напіввідкриті, і очі її горять жагою, і щоки палають жарко-смагляві, мов яблука старого українського сорту «циганочка»... Звичайно ж, вона мусила дістатись Лагутіну. Коли в думці Степура порівнює себе з Лагутіним, це порівняння завжди не на його користь. Той дотепний, вродливий, блискуче вчиться, а він важкодум, неотеса, з грубим широким обличчям і качиним розплесканим носом. У хвилини розпачу Степура думав, що мусить здаватися їй просто печерним неандертальцем з доісторичною важкою щелепою, і тоді ненавидів свою зовнішність і вайлакуватість. Була в ньому сила, але і в цій силі жило щось селюцьке, важке, неотесане, і коли на занятті в спортивному залі вони по черзі підходили до турніка, то й тут перевага завжди була на боці Лагутіна. Крутячи на турніку «сонце» не гірше Колосовського, Лагутін легко й красиво злітав у повітря, і Мар'яна дивилась на нього неприховано закоханим поглядом, а коли на той же турнік забирався він, Степура, то під ним металева перекладина аж вгиналась, уся споруда турніка скрипіла й бряжчала, і дівчата з виском розскакувались — їм все здавалося, що Степура з своєю вагою ось-ось зірветься і вб'є колось. Пригадує, як ще на першому курсі Мар'яна опитувала на факультеті хлопців, хто в яку спортивну секцію запишеться, тоді Лагутіна вона сама записала в легкоатлети, а Степуру, навіть без його згоди, ніби на глум, визначила в штангісти, хай іде вергає штангу. І він таки ходив на ту секцію, виважував ту ідіотську штангу і писав про Мар'яну свої безнадійні розчулені вірші.

Одного разу Степура випадково почув, як Лагутін, стоячи з хлопцями біля свіжого номера стінгазети і вголос читаючи його вірші, насмішкувато коментував їх, дивуючись — звідки, мовляв, у такого важкоатлета

стільки розчуленої сентиментальності, звідки в нього всі оці очі-ночі.

І хоч говорив він все це весело, беззлобно, але Степурі, що стояв неподалік, хотілося вбити, задушити його в ту мить. Після того випадку в душі його вкоренилась невитравна чужість до Лагутіна. Темна сила ревнощів, та сама сила, що клекотіла в його дідах і прадідах, що з кіллям гасала ночами по сільських вулицях, розламувала тини, носила ворога на плечах, вона ж, прокидаючись, підіймалася і в ньому, памчорочила свідомість, розпалювала й тьмарила мозок.

З Лагутіним вони майже не розмовляють з того часу. Важка неприязнь залягла між ними, неприязнь, яка Лагутіна більше дивувала, а в ньому раз у раз розбушувалась жагучою ненавистю, особливо коли бачив, як Мар'яна бігає за Лагутіним або з трепетом жде його десь біля бібліотеки в своїй дівочій всепокірності, а він, підходячи до неї, аж ніби знехотя бере її під руку, бере як щось від природи належне йому.

Катуванням для Степури обернулося оце їхнє весілля! Вони і його запрошували, щоб заходив, коли відвартує своє. Цього тільки йому бракувало до всіх його терзань...

Змінившись з поста, він, мов злодій, прокрадається коридором до своєї кімнати мимо їхніх навстіж відчинених у коридор весільних дверей. На мить угледів за столом Мар'яну, збуджену, яскраву. Вона саме щось говорила до Славика, сміючись, зазірала йому в вічі, а рука її розімліло, віддано лежала в нього на плечі.

Степура мерщій прошмигнув мимо дверей, забрався в кімнату червоного кутка, порожню, темну, сів біля діжки з фікусом і жадібно закурив. Чув віддалений гомін весільний, а перед очима весь час стояла вона в усій своїй яскравості — білозуба, червонощока. Якби був скульптором — виліпив би високий отой лоб! Якби був живописцем — намалював би оті калинові щоки.

Якби мав право, щасливе право коханого, як шалено цілував би оті очі зоряні, повні жагучого п'яного світла. Але геть ці думки! То все не твоє! Ти збоку, ти зайвий. Очі блакитні їй любі, і ніяких інших вона знати не хоче!

ІХ

— Історики, шикуйсь!

Духнович виривається з материних обіймів і стрімголов біжить до шеренги. Мати якусь мить ще тримає руки розгорнутими, почувавши в них порожнечу. А син уже за межею її материнської влади, вже там, де діють інші, залізні закони, де лунають інші, залізні слова:

— Кроком руш!

Як їх багато. Студенти й студентки. Ідуть історики, літератори, географи, біологи, хіміки... Ідуть, чітко карбуючи кроки по бруку, і він, її Мирон, от-от загубиться між ними із своїм рюкзаком. Ось він на мить озирнувся, помахав їй рукою, і навіть у цю болючу прощальну хвилину не обійшовся без жарту, на ходу відкозиряв матері, кинув усміхаючись:

— Прощай, мамо, не горюй!

І ці слова враз підхопила вся колона, і вони стали піснею. «Прощай, мамо, не горюй, на прощання сина поцілуй», а їй, матері, аж мурашки пробігають по тілу від того, що ці випадково, наче жартома кинуті сином слова вже лунають над колоною крилатою піснею, могутнім прощальним криком юнацьких сердець. Сама юність іде, красиві які люди все йдуть... Ідуть і співають бадьорими голосами, і видно усмішки на юнацьких обличчях і блиск сонця в очах, але під цим буйним, майже безшабашним співом чути — клекоче сльоза. Прощальною піснею жбурляє колона матері в обличчя, і рветься серце від їхнього співу, що ніби вихлюпнувся

з університетських коридорів, з недавніх їхніх безжурних комсомольських зборищ.

Пустіє, безлюдніє вулиця — вулиця Вільної академії, що бачила студентські барикади 1905 року і вирувала мітингами в 1917-му, і лише бронзовий Каразін, засновник університету, стоїть самотньо навпроти білого спорожнілого університетського корпусу. Студентська колона вже вийшла на центральну магістраль, взявши напрям у той бік, де заводи.

Люди зупиняються, пристояють. Хто йде? Кого проводжають?

Студбат іде. Студентський батальйон добровольців проходить містом.

Студбат — дивне це слово, віднині назавжди ввійде воно в материне життя, в її безсонні ночі, материнські тривоги. Квапливо йде вона в гурті проводжаючих по тротуару, ледве встигаючи за колоною, що поблискує рюкзаками, студентськими чупринами та щедро розкидає наліво й направо матерям жарти та підбадьорливі прощальні усмішки. Поки що усмішки на юнацьких обличчях і жарти на вустах, а її розпалена материнська уява вже бачить їх у крові на операційних столах, вже це йдуть повз неї то вбиті, то поранені, то пропали безвісти...

Вона не знала до останнього, що син її йде, що він був у райкомі. Дізналася про це, лише коли вже треба було готувати рюкзак. Як лікар, вона теж тепер в армії, насилу відпросилась сьогодні в начальства проводити сина, а батько й зовсім не зміг: військовий лікар, він зараз дні й ночі у військкоматі, в комісіях, на медоглядах, де перед ним безконечним потоком проходять мобілізовані, яких він відправляє туди ж, куди йде оце їхній син.

Сусідка Духновичів по квартирі, яка не приховує того, що хотіла бачити б Мирона своїм зятем, дізнавшись,

що він іде, прибігла в кухню, розполохана, стривожена ніби ще більше, ніж мати:

- Куди ви його пускаєте? Що ви собі думаєте?
- А що ж робити?
- Обоє лікарі, хіба ж довідку ви йому не добудете?
- Яку довідку?
- Про стан здоров'я...

Мирон, нагодившись у кухню саме на цю розмову, за звичкою все повернув на жарт:

— Поганой ж ви думки про моє здоров'я, Семенівно, — сказав, злегка плеснувши сусідку по спині порожнім рюкзаком. — Гляньте, які ось у мене біцепси на руках! А крім того, духовні м'язи. Ви мене ображаєте цими розмовами про довідку... Єдино можлива довідка зараз — це я сам.

Жарти жартами, а кому, як не матері, краще знати, яке в нього справді здоров'я, як легко чіпляються до нього всякі хвороби, а хто ж буде їх там одганяти від нього, адже матері не буде коло нього в окопах.

Біля мосту вона відстає: студбат прискорює крок, прямуючи по залитій сонцем вулиці заводського району. Заводи й заводи. Проміж ХПЗ, «Серп і Молот», ХЕМЗ, тракторний, кудись удалеч, на Чугуївський трас, стелиться їхня путь...

Духнович, оглянувшись востаннє, ще бачить на мосту силует матері серед інших матерів, і все, що йому хотілось би сказати їй у цю мить, тільки клекоче в ньому, душить його, обпікає. Ніколи не думав, що так важко з нею буде розлучатись, одірвати її руки від себе. Сьогодні він вперше побачив матір у військовому. Гімнастерка новісінька, аж шелестить, і петлиці з відзнаками на поморщеній білій маминій шиї, і сивина з-під пілотки, такої на ній недоречної... Все місто мовби повито зараз її смутком, її любов'ю. Місто барикад, бастион заводів, фортеця сили індустрійної, місто, що, як витвір самого народу, звелося серед мальовничих

просторів Слобожанщини... Кам'яне, розігріте сонцем громаддя, що пашисть обабіч, яким воно стало раптом йому дорогим, як усе його тут зараз хвилює. Дивиться на стіни, і хочеться крикнути їм: «Я люблю вас, стіни!» Дивиться на камінь і волає душею: «Я люблю тебе, камінь!» Оце воно, те каміння, що його називають святим. Доки житиму, не згасне до тебе любов, місто мого дитинства і юності!

В окопах, у найтемніші ночі твого життя, коли душа твоя, знесилюючись, запрагне підтримки, на поміч їй прийде у згадках оце залите сонцем місто, де ти залишаєш своїх рідних, майдани й бібліотеки, залишаєш оту вуличку Вільної академії, від самої назви якої тебе проймає трепетне хвилювання, бо там твій університет, твоя альма-матер!

Ідуть з міста, і невідомо, хто з них повернеться, а для кого не буде звідти вороття. Але Духнович не відчуває страху в собі. Йому майже радісно чути в душі болісне бажання самопожертви, бажання присвятити себе всьому, що він залишає, прикрити собою це місто, врятувати, зберегти. Ідуть і йдуть. Спини вже змокрили під рюкзаками, є он затінок між деревами, але він уже не для вас. Прощайте, дерева! Прощайте, заводи! Прощай, залізо й каміння сіре, що тебе хочеться, назвати святим.

Вийшли за місто, і виявилось тут, що не всі проводжаючі повідставали, що, вслід за колоною все йдуть, табунцем дівчата-студентки, аж сюди несуть їх міцні молоді їхні ноги. Невеликий гуртик дівчат зостався, гуртик найзатятіших. Он Мар'яна Кравець, он Ольга-гречанка, про яку навіть невідомо, кого вона й проводить, між ними урочисто несе свої повні високі груди Ліда Черняєва — ставна блондинка з хімфаку, ну і, звичайно ж, Таня Криворучко, яка з своєю широкою усмішкою, не вагаючись, зовні мовби легковажно, піде за своїм Богданом на край світу. Богдан іде правофланговим

попереду колони, там височіє струнка його постать, поруч нього Степура, неподалік Духнович і ще найвищі ростом.

Дівчата від колони тримаються на відстані, їм видно тільки рюкзаки та голови хлопців, їхні засмаглі спітнілі шиї. Іноді хлопці озираються, гукають дівчатам, щоб уже вертались, бо й самі вони не знають, куди їх ведуть і скільки ще їм іти. А дівчата не зважають, покидавши босоніжки, несуть їх у руках і все йдуть за колоною, ідуть з таким виглядом, що готові, мовляв, іти з вами не то до Чугуєва, а справді хоч і на край світу.

— Вертайтесь, годі! — гукають їм уже й командири.

Лише після цього дівчата зупиняються, і хлопці, оглядаючись, бачать їх, з'юрмлених табунцем край шляху. Зменшені стоять, засумовані, непорушні. Через деякий час їх уже заволокає текуче польове марево, і вони для хлопців уже мають вигляд вічних, пісенних, отих, що колись проводжали своїх милих за Дунай, у похід.

Х

Є в Дніпропетровську, трохи вище острова Комсомольського, затока, де ставлять човни, і криві міські вулички збігають аж до води. Човном хоч до порога причалуй. Об підмурки ціле літо хлюпочеться вода, а на стінах будиночків, як ватерлінії на корпусах суден, смугами тягнуться сліди весняних повеней.

Тут усе людське життя на видноті. На весь Дніпро видніє розвішана білизна, і купи сміття, що його валять з берега, і чийсь перекошений, вкритий іржавою жерстю голубник...

Така собі наддніпрянська Венеція. Своя трудова Венеція з блиском води під вікнами, з білизною на мотузках та з зеленими шатрами акацій, що в сонячний день, як у дзеркалі, відбиваються в тихій синяві

Дніпра. Крім акацій, тут ще кілька тополь росте, дикий виноград по верандах в'ється, а в одному дворі, десь серед отих іржавих жерстяних парканчиків та старих розсохлих просмолених човнів — жевріють мальви! Хтось посадив.

І тополя, і мальва, і жерсть на голубнику, і перекинутий догори, протрухлий, просмолений човен — усе то якась суцільна, гармонійно злита в одне ціле картина життя, а в центрі її сидить дівчинка з кісками, кругловида, не гарна й не погана: то Таня Криворучко.

Їй вісім або десять літ.

Сходи перекошені аж у воду ведуть. Просто біля їхніх вікон на Дніпрі стійбище човнів, доглядає їх дідусь цієї маленької Тані, живий потомок запорожця. Довга біла борода, в плечах сила кряжиста — вісім пудів якірного ланцюга підіймає сам. Увечері стоїть на березі високий, замислений, сивий, як Гомер. Довго думає щось, потім скаже раптом:

— Царі були неграмотні.

І знов мовчить.

Про все в нього своя думка, свій присуд, і Тані подобається, що він нікого ніколи не боїться, а про Дніпро та про пороги дніпровські говорить, як про свою дідівщину, як про власне подвір'я.

Човни, що стоять прикуті ланцюгами в затоці, здебільшого мають наймення, і по самій назві вже можна вгадати чий. Великий голубий «Арго» — це професора з гірничого, що одружується втретє; трохи далі «Єрмак» старого прокатника з заводу, за ним заводський парусник «Скіф», а біля самого причалу скромна двовесельна батькова «Мрія».

Батько Танин працює прокатником на заводі, а у вільний час після роботи — завзятий рибалка, цілі ночі на Самарі біля рибальських вогнищ. Перші враження її дитинства — це вранішні гудки, що кличуть батька заступати на зміну, і високі заводські дими на лівому, і

ще невіддільне від її дитинства — це оті дві райдуги залізничного мосту через Дніпро, що біліють за скелями Комсомольського острова, і самий острів, що блищить камінням серед Дніпра, весь мовби огорнутий серпанком дідусевих легенд. Це той острів, де княгиня Ольга рятувалась із своїм флотом від бурі, де Святослав робив перепочинок, ідучи в похід на Візантію, а горби оті скелясті — це ті, що з них козаки, прямуючи з верхів'їв, уже виглядали Січ.

Гарний Дніпро в верхів'ях, чарівний біля Києва, але не менше в ньому краси й тут, де він вбирає в себе Самару, де так широко й вільно розкинувся перед степами, що розляглися на південь і на схід. Ніде нема стільки вільності й простору, як тут. Дніпро розлився, як небо, він біля острова мовби хотів зібрати всю свою силу, щоб здвигнути камінь, перебороти скелі й ще швидше ринути далі через пороги вниз. Звідти, з татарщини, на оті горби за Самарою, вискакували колись на диких своїх конях ординці-кримчаки з напнутими луками, там десь народжувалась дума «Про трьох братів озівських»...

Увечері, коли з тієї татарщини, з синьої мли засамарської сходить місяць, Таня, вмостившись біля дідусевих ніг, слухає його сумовиті легенди, що їм кінця-краю нема. З правіку селилися тут по зимівках запорожці та лоцмани дніпровські, мужні й відважні люди, що знали всі примхи порогів і, ризикуючи життям, проводили вниз і князівські вітрила, і купецькі берлини, і заробітчанські чайки.

Хто знає, чи не дідусеві легенди, спогади та перекази про давнину й заронили в Танину душу любов до рідного краю, ще з шкільних літ розбудили мрію вивчитись, стати дослідником оцих островів і степових могил, що їх усе життя розкопував дідусів знайомий — академік Яворницький, невтомний збирач скарбів південного краю.

Коли перед нею, дочкою робітника, відкрились двері університету й вона стала студенткою, майбутнім істориком, то здавалося, що цим уже досягнуто, все найзаповітніше. Університет був її мрією, але він перевершив мрію: він дав їй кохання. Покохати! Вперше покохати! До зустрічі з, Богданом при всіх буйнощах своєї фантазії Таня на могла уявити, скільки чарів, скільки муки й щастя таїть у собі це людське почуття.

І ось, коли це почуття з такою повнотою виколосилось у ній, коли навіть і сама наука з її скіфськими могилами відступила перед ним, дівоче серце вже по вінця мусить налитися гіркотою розлуки, і життя тепер перетворюється в невщухаючу тривогу за нього, за найдорожчого, котрого в будь-яку мить війна може відібрати назавжди.

Зникла у балці колона студбату, потім ще раз виринула по той бік балки на пагорбі й після цього, сховавшись, уже не з'являлась.

Пішов Богдан, зосталося для Тані місто порожнє без нього, порожні гуртожитки, куди не хотілось повертатись.

— Ходім до мене,— відчувши її настрій, запросила Мар'яна, і Таня одразу погодилась.

Пригасла, без посмішки, маленька, змучена дорогою — такою тепер дибала поруч Мар'яни.

Мар'янині батьки живуть край заводів, у селищі тракторного. Добуватись звідси в університет Мар'яні далеко, і вона вивоювала собі місце в гуртожитку. Тепер їй те місце, здається, вже буде не потрібне.

Селище зустріло їх садками, буріючими вишнями червня. Таня й раніше була тут. І хоч це селище зовні не схоже на те, де виросла вона,— тут усе розмірено, розплановано, будиночки все нові і кінотеатр модерний, що вгруз у землю, як бомбосховище,— проте сама атмосфера робітничого передмістя нагадувала Тані домівку, і завжди приємно було їй опинитися

в середовищі цих простих трудових людей. Надвечір тут заводили патефони, було повно музики, по садках бурхала із шлангів вода на зелень, на квіти, за столиками під деревами виклацувало доміно, так виклацувало, ніби через селище проходила кіннота. Зараз нічого цього не було. Була якась пригніченість, напруженість, безвідрадність.

Біля хвіртки зустріли Мар'янину матір. Непривітна, сердита, вона несла кудись під пахвою радіоприймач з обривками антени та заземлення,— непідібране дротиння так і волоклося біля ніг.

— Куди ви, мамо? — запитала Мар'яна.

— Здавати несучу.

— Отакої! Нащо?

— Загадали.

Мар'яна здивувалась:

— А як же зведення слухатимем?

— А щоб не слухали. Щоб нічого не чули! Клава он приїхала, таке розказує, що душа холодне!

Клава — це старша Мар'янина сестра, уже заміжня. Застали її в садку біля столика: приклавши до грудей немовля, вона саме годувала його.

— Клаво, сестро! — кинулась до неї Мар'яна.— Ти прямо звідти?

Звідти — це значило аж з-під самого кордону, там служив її чоловік-лейтенант, і вона була з ним. Віком ще молода, а вся перемучена, сидить, зсутулившись, і по плечі розповзається важкий клубок кіс, так само чорних, густих, як і в Мар'яни. Очі в Клави східні, мигдалевидні, в них повно смутку, повно ще не прочахлого горя — видно, набачилась страхіть.

— Розказуй же, як там? Ваня живий?

— Не знаю. Нічого не знаю.— Клава зітхнула тяжко.— Коли почалося, забіг на хвилину. «Клаво, бери малого — і на вокзал». А вокзал уже горить, вибухають цистерни, палає хліб у вагонах, той самий хліб, що його

відправляли їм же якраз у Німеччину. І як була, без вузлика вирвалась, без нічого, тільки з ним, з оцим,— вона притиснула дитину до грудей.

— Нічого, житимеш у нас, і я ж солдатка тепер. Разом житимем, поки все перейде. Я певна, що це скоро кінчиться.

— Ой навряд. Там стільки танків вони пустили, в небі від літаків чорно. Чим наші досі тримаються, просто дивно, зовсім зненацька це нас настало. Перед самим нападом нашу артилерію якраз на ремонт відвели, треба ж додуматись...

Вона стала розповідати, як бомбили їх у дорозі, як горіли станції, на одній з них і вона мало не загинула, а подругу її, теж дружину прикордонника, розшматувало з дитиною в неї на очах. У пожарищах, у смертях людських, у трагізмі нерівної боротьби поставала перед ними країна з Клавиних розповідей.

Незабаром повернувся з роботи батько. Стримано поздоровкався, наче не дуже здивований появою старшої дочки, наче й сподівався її тут зустріти. Взявши в Клави з рук малого, уважно розглядав його:

— Ну, прикордоннику? Вихопивсь?

І, скупі полоסקотавши внука настовбурченим вусом, знову повернув його Клаві.

— А де ж мати?

— Понесли здавати приймач,— сказала Мар'яна.

— Не розумію... Який приймач?

— Наш, звичайно.

Батько засопів, підійшов до умивальника під деревом і, сердито брязкаючи краником, заходився мити руки.

Таня, дивлячись на його руки, відзначала собі, що вони такі ж великі та огрублі в роботі, як і в її батька, і ще думала, що цими руками старий робітник на барикадах колись здобував оце життя, яке сьогодні пішли захищати Богдан та всі їхні хлопці-волонтери. Якою ціною воно буде відстояне? Чиїм життям і чиєю кров'ю?

Тут же, в садку, за саморобним столиком, над яким нависало вишневе гілля, дівчата лаштували обідати. Посідавши за стіл, чекали матір.

Клава розповідала батькові знов про свої митарства, а він сидів мовчазний, дивився кудись уподовж вулиці, в кінці якої відкривалися вже поля, голубіло колгоспне жито. Мабуть, воно нагадало старому Кравцеві, як років з десять тому тут, де зараз селище тракторобудівників, і далі на північ, де розкинувся своїми цехами тракторний, було жито отаке ж, відкрите поле, а коли будували завод, то перший директор їхній, старий чекіст, верхи на коні їздив по території, бо не пройти було пішки по осінній грязюці. В бараках жили тоді, інженерів не вистачало, і в нього вдома був цілий гуртожиток — п'ять племінників знайшли тут у дядька притулок, примандрувавши на Тракторобуд із своїми дерев'яними сундучками. Всіх понавчав, повлаштовував — поповнили робітничий клас. Здається, так це недавно було: і директор на коні, і перший трактор, що виходить з воріт цеху під музику, і Мар'яна в школі серед дітей-іноземчат — там у них був цілий Інтернаціонал, бо на заводі працювали в ті роки американці, чехи, і німці, і англійці, поприїздивши сюди разом із своїми сім'ями. З-поміж німців був один у них інструктор в цеху, якого дівчата так і називали: фашист. «Руськи ремонт — капут машина», — улюблена була в нього фраза. А тепер давно вже працюють без іноземних спеціалістів, — і машина не «капут», тисячі тракторів їхніх пішли на поля, і самі робітники з бараків перебралися жити в оці будиночки, що потопають у садках. Вишняки порозростались — випирають гіллям через паркани на вулицю, суніця та садок стали Кравцеві другим заняттям, і для нього та для його товаришів по ковальському кращого заводу і кращого соцмістечка на землі нема.

Він чує, як Мар'яна розповідає Тані теж про це, як дерева тут перші садили, як батько з матір'ю засперечалися тоді, що саджати:

— Тато — вишні, бо з кожної вишні, мовляв, щонайменше буде по відру ягід, а мама — тополі. «Що з тих тополь — один пух летить». — «Ой ні, від тополі — гордість». А кінчилося тим, що посадили, бач, і вишні, й тополі.

Вишні давно вже родять, і пух із тополь летить, як цвітуть на початку червня, і Мар'яна любить той пух.

Мати прийшла хоч і без приймача, але в настрої трохи кращому, ніж коли ішла з дому.

Присівши до столу, стала розповідати:

— Тільки що в Писаренчихи на півнів ворожили. Спершу їхній усе був зверху, а тоді наш як розправив крила, як накірчив, аж пір'я з Гітлера полетіло!

Іншим разом смішно було б і слухати про це півняче ворожіння, але зараз не сміялись, лише Клавіне маля, розігравшись, розпускалось у своїй немовлячій усмішці та все ловило рученям бубку на вишневій гілці.

Батько проти ночі зібрався знов на завод. Перед тим як піти з двору, ще раз схилився над онуком, якого Клава прилаштувала під вишнею в гамаці.

— Не падай духом, козаче, не падай,— глухо казав старий до онука.— Якщо в колисці бомба не взяла, то вже тепер житимеш...

Клава з дитиною рано цього вечора лягла спати, вимучилась з дороги. Тільки Таня з Мар'яною ще довго стояли біля хвіртки, мовби ждали когось, та слухали, як над ними вгорі шелестить вершечком ровесниця тракторного — тополя.

ХІ

Летять студентські чуби!

Купою лежать вони на землі, мішма — русяві, чорні, каштанові, біляві, ноги по них топчуться, грубо збиваючи в солдатську повсть.

Біля лазні, в тіні зелених розлогих дерев, де стрижуть волонтерів, раз по раз чути регіт та вигуки:

— Готовий! Далі!

З усього табору, мов на розвагу, сходяться дивитись на цю процедуру.

Ось де є розгулятися пристрастям... На поміч солдатів-перукареві став сам помкомвзводу першої роти надстроковик Гладун, для якого власноручно знімати чуби з ученої братії є, видно, справжньою насолодою. Чоботи його з явною зневагою топчуться по студентських чубах, по отих русявих та білявих, що їх, може, з ніжністю торкалась недавно дівоча рука. А тут стрижей аж зуби зціплює, ведучи машинкою по студентській голові, і той, що потрапив йому до рук, тільки покректує та зойкає, коли вже терпіти несила.

— Терпи, студенте, піхотою будеш! — примовляє крізь зуби Гладун.— Це тобі, брат, армія, а не університет, де міг патлами метляти!

Сядеш, не встигнеш оглянутись, як чуб тобі злетів, і вже ти голомозий, гребінець свій можеш закинути в кущі. Смішними виходять хлопці з-під машинки, голови стають бугруваті, в того якась гунадза випирає на тім'ї, в того куш зостався за вухом, а Духнович без своєї густої каштанової шевелюри став і зовсім якимось жалюгідним: усі помітили одразу, що голова в нього витягнута, гостра і нагадує формою диню, а на ній незграбно стовбурчаться величезні червоні вуха, що одразу стали предметом дотепів.

Хто без чубів — мовби поменшали всі на очах. Зовні студенти сприймають усе це як належне, розстаються з чубами нібито легко, кепкують один з одного, перестрілюються жартами, але в їхньому сміхові й жартах чується жаль і присмута за втраченим, вловлюється відчуття

якоїсь приниженості, що її завдано новобранцям оцією процедурою. Разом з чубами мовби летять у небуття якісь знаки їхніх індивідуальностей, те що робило їх не схожими між собою, летить у минуле їхня студентська воля, розхристана безтурботністю, звичка жити й поводитись, хто як хоче. Замість різномастих буйних чубів, тепер одні голі, зведені старшиною до стандарту лоби.

Безчубі, з бугруватими, гулюватими головами підхопили від когось із надстроковиків і вже охоче завдають замість премудростей університетських, жартівливі заповіді солдата:

1. Тримайсь далі від начальства, бо дасть роботу.
2. Держись ближче до кухні.
3. Коли що незрозуміло — лягай спати.

Усім студбатівцям, зважаючи на їхнє звання курсантів, видали обмундирування командирське, в тім числі й добренні, з халявами вище колін юхтові чоботи, які до цього мабуть, роками лежали на складах, чекаючи війни. Помкомвзводу Гладун, роздаючи ці чоботи, не міг приховати своєї заздрості й ревнощів до тих, хто їх одержує, бо сам він, незважаючи на свою надстрокову службу, ходить у кирзових, і юхтові йому й зараз не належало носити.

— Ну, за що тобі такі чоботи? — каже він, недбало кидаючи Духновичу його пару.— Щоб їх заслужити, треба солдатської солі з'їсти сім пудів. А ти? Ну хто ти є?

Духнович з таємничим виглядом, стишено зізнається йому:

- Ми — інтелектуалісти.
- Це що воно? — Гладун дивиться на нього з підозрою.
- А, зоставшись самі, хлопці регочуть:
- Ось побачиш, заявить...

— Він тобі дасть інтелектуаліста,— каже Дробаха.— Свого часу одного художника, кажуть, мало не посадили за те, що назвав себе... мариністом.

З помкомвзводу Гладуном у студбатовців з першого ж дня встановились стосунки взаємної неприязні. Призначений командиром до істориків, Гладун зрозумів свій обов'язок так, мовби це дали йому табун диких коней і він мусить їх об'їздити, повинен ловити їх, триножити, крутити їм храпи і всіма засобами прагнути якнайшвидше насадити на кожного армійське, всіма статутами передбачене сідло. Для цього насамперед йому належало вибити з них отой університетський дух, оте вільнодумство, що вони його принесли з собою до табору. Улюбленим прислів'ям для нього стало: «Це вам не Вільна академія, це — табір, ясно?»

Сам він навіть серед надстроковиків виділяється своєю підтягнутістю та бравим, молодецьким виглядом.

Здоровий, дебелий, з в'язами такими, що хоч обідря гни, йде на тебе, і в очах — холод, а лоб упертий, хоч яку стіну проб'є. Поза табором, серед чугуївських молодичок, він здобував немало парубоцьких перемог і, кажуть, нібито веде потаємці список своїх любовних жертв. З вигляду бравішого в таборі не найти: все на ньому як влите, наче родився в цьому обмундируванні, пілотка від вуха рівно на два пальці, комірець довкола налитої кров'ю шиї навіть у найбільшу спеку блищить білосніжним пружком. Не помкомвзводу, а просто живе втілення табірної дисципліни, незламного духу і букви статутів! Цей табір, його посипані пісочком алеї серед столітніх дерев, грибки, намети, подірявлені кулями мішені, спортивні снаряди та смуги перешкод усяких — це був світ, що його не уявити було без Гладуна, а Гладуна без усього цього.

Він тішився своєю владою над студентами, своїм правом вдиратися на світанні до них у намети і витрясати з інтелектуалістів їхній ранковий сон:

— Ану, підйом! Підйом! Годі ніжитись! Сьогодні строюва, а не біноми Нутона!

На плацу він їх ганяє до сьомого поту. Де найглибші рівчаки, де найколючіші будяки, там вони кілометрами повзають під його наглядом по-пластунському, а коли котрийсь, не втерпівши, спробує нарікати — такий начувайся! Інші стануть на перепочинок, а цьому й тоді перепочинку не буде, він і тоді під палючим сонцем займатиметься шагістикою або додатково тренуватиметься по штиковому бою, до очманілості колючи раз за разом напхані соломою опудала.

Найбільше цього щастя, звичайно ж, перепало Духновичу, проте й після помкомвзводової надбавки він не міг тримати свій язик на припоні:

— Та що це, справді? — казав він, відпльовуючи землю, якої під час повзань завжди умудрявся наїстись.— Миколаївська муштра? Косарал? Це тільки Шевченка колись так ганяли, як ви оце нас...

Цього було досить, щоб сорочка Духновичева в той день не просихала.

— Я тобі ось покажу Косарал.

— Не «тобі», а «вам».

— Це однаково.

— Кому однаково, а кому ні.

— Комісару пожалієшся? Чорну корову, думаєш, за це дасть? Ні, курсанте Духнович, ми й не таких уламували.— Все це Гладун говорив з скривленою черстою осмішкою, з недобрим блиском у хижувато примружених очах.— Встать! Кому сказано — встать? До тієї он кобили по-пластунському — туди й назад — марш!

Духнович, підвівшись, усе ще, видно, думав, що Гладун тільки залякує, і не спішив виконувати команду. Але Гладун крикнув погрозливо:

— Спольняй!

Духнович, що тільки-но присів біля них, де вони вивчають статут, мусив знов іти, кидатись у пилюку, повзти по гарячому, розпеченому сонцем плацу в повній викладці, на ліктях долаючи відстань до тієї кобили,

що пасеться десь аж на виднокрузі. Виконуючи команду, він таки ліг, не ліг, а повалився в пилюку всім своїм незграбним довготелесим тілом і розморожено важко поповз.

— Бач, як пливе. Ось-ось піде на дно,— презирливо кидає вслід йому помкомвзводу.

Болюче дивитись було, як Духнович відповзає все далі, сірі від пилюки чоботи його ледве ворухнуться по плацу, і навіть з відстані почуваєш, як важко йому там, як з кожним ривком уперед, з кожним подихом він на-тужно втягує в себе гаряче повітря й гарячу пилюку.

Колосовський, хмурачись, деякий час дивився вслід товаришеві, а потім несподівано підвівся, поправив ремінь і за всією формою звернувся до Гладуна:

— Товаришу старший сержант! Якщо вже неодмінно треба, дозвольте мені за нього проповзти вказану вами відстань.

Гладун був щиро здивований, що Колосовський, один з найпримітніших у студбаті правофлангових, небагатослівний і сповнений більше, ніж інші, поваги до військової науки курсант, бере раптом під свій захист Духновича, цього явно ж бездарного до військової служби невдаху, та ще й баламута.

— Чого це у вас, Колосовський, за нього шкура болять?

— Він мій друг,— сказав Богдан.— До того ж у нього кволе здоров'я.

— Тоді чого він тут? Чого йшов? Теж мені доброволець. Обійшлись би без такого! Сім літ мак не родив, та й голоду не було. А коли вже сюди попавсь, то хай знає, що тут кволих нема. Армія всі болячки як рукою знімає.

— Жорстокість без потреби ніде не може бути виправдана,— погасивши в собі досаду, з твердістю в голосі сказав Колосовський.

Вони стояли один проти одного, ніби приміряючись перед тим, як зчепитись.

— Не до лиця вам, товаришу Колосовський, заступатися за таких. Самі ж ви зразковий курсант. Яка між вами може бути дружба? Перед вами дорога, може, в Герої Радянського Союзу, а перед ним куди?

— Одна у нас дорога.

— Киньте ці дурощі. Хай повзе. Нічого покривати розгильдяїв.

— Не розумію, чим він аж так провинився, наш Духнович? — спокійно втрутився в розмову Степура. — На два чи три пальці пілотка від вуха — чи це зараз головне?

— І не тут головне, — похмуро вкинув Лагутін.

— А де головне? — Гладун насмішкувато прискалив око.

— Головне зараз там, де нас з вами нема, — стояв на своєму Лагутін.

— Зрештою, ми записувались на фронт, — додав Дробаха, — а не щоб шагістикою тут займатись.

— Туди встигнете, — осміхнувся Гладун. — Таких там треба буде ого скільки!

— Так і відправляйте!

Гладун глузливо похитав головою:

— Ех ви, інтелігенція... Вчили вас, вчили, а голови гарбузовим насінням набиті.

Коли він після цього одлучився від них, пішовши наглядати за Духновичем зблизька, Дробаха майже з ненавистю кинув йому вслід:

— Дерево. Аракчєєвський покруч.

— У мене таке враження, що він вирішив усю війну відсидітись у таборі, — сказав Лагутін, втираючи хусточкою піт з свого вже обгорілого від сонця обличчя. — З шкури пнеться, аби тільки тут не втратити місця.

— Ще чого доброго й відсидітись, — пошкодував Мороз. — Зараз ганяє нас, потім ганятиме інших.

— Такий де завгодно зробить Косарал,— зауважив Степура.

Колосовський, якого помкомвзводу залишив старшим замість себе, сів з хлопцями продовжувати заняття по статуту. Місце, де їх кинув Гладун, було відкрите, спека палила нестерпна, і ніщо не лізло в голову, сонце, здавалось, розтоплювало мозок. А зовсім неподалік був затінок, зеленіли дерева.

І сталося так, що коли Гладун повернувся з Духновичем, який ледве плентався за ним, то вже не застав свого взводу на старому місці. Невгамовний підрозділ самовільно перемістився в затінок.

— Хто дозволив? — вирячився, наближаючись до бійців, Гладун.

Колосовський став струнко:

— Я дозволив.

Він ждав, що Гладун накладе на нього стягнення, але той чомусь не вдався до цього, стримав себе.

Тільки немилість помкомвзводу впала на них після цього ще нещадніше. Інші командири повели вже своїх на обід, вже тільки кушпела влягається за ними по плацу, а Гладун ще й досі тримає свій взвод на пустирищі, де спека тридцятиградусна і води ні ковтка. Веде їх з плацу останніми, веде, налитий люттю, з мстивими вогниками в банькуватих під крутим лобом очах. І хоч курсанти його всі вже як викручені, але він приберіг для них ще одне:

— Зап'явай!

Вони мовчать.

— Зап'явай!

Мовчать.

— Заспівуй!!!

Як у рот води. Ідуть і ніби поглухли, поніміли.

Гладунові такі вибрики добре знайомі. Тільки ж не до того в руки попались! У нього заспіваете, він з вас виб'є цей дух.

— Бігом... арш!

Це вони одразу виконують. Важко підняли ноги, побігли, погупотіли.

Дасть ось добру пробіжку, впаряться, посліпнуть від поту, тоді заспівають...

Гладун не зводив з них ока.

— Швидше!

Дедалі швидше і швидше біжать вони, біжать, зціпивши зуби, підібравши тощаві студентські свої животи, і тільки чути посилене їхнє дихання та юхтове чобіття гупає у важкій одностайності через плац.

Гірше, правда, що й самому помкомвзводу доводиться, не відстаючи, бігти поруч з ними, і піт градом котить з нього теж, і що більше кушпели він ковтає з-під їхніх чобіт, то сильніша злість його діймає, гнав би, поки попадають, але й самому йому вже дух перехоплює, хочеш не хочеш — треба спиняти.

— Направляючий! Стій!

Одначе вони не зупиняються. Не почули, чи що? Все більшає відстань між ними і їхнім табунником. Зібравши всі сили, які тільки в них ще zostались, всю буйну оту непокору, яку він ще не встиг із них вибити, мчали кудись навмання, справді, як отой табун необ'їжджених коней, що швидше розіб'ється, ніж зупиниться на окрик. Женучись за ними по спустілому величезному плацу, Гладун уже й сам не рад був, що скомандував їм оте «бігом!», — а що, коли без нього вони отак влетять і між намети, на головну лінійку, на очі командирам?!

— Стій же! Стій! — волав він захекано.

А їм не було впину, ей же ей, прогупотять отак без нього мимо їдальні, де жде їх гречана солдатська каша, пробіжать мимо вартових під грибками, вилетять із табору на простір, і лови їх тоді отам десь серед їхніх вільних академій...

Кинувшись навпростець, він таки перейняв їх, зупинив уже серед перших наметів у тіні гіллястих дерев.

Вклякли на місці, задихані, запалені, в мокрих, хоч викрути, гімнастєрках, а на виду одна покора, одна слухняність, тільки в очах у кожного та в закушених губах Гладун читав приховані усмішки і повне вдоволення, що так провчили його, свого муштрувальника.

— Чому не зупинились? Чому не виконали команду?

— Яку команду? — знизав плечима Дробаха.— Нічого не чули, чоботи дуже гупають.

Інші теж — як овечки покірні:

— Хіба ви гукали?

— Була команда «бігом», ми й бігли, а «стій» ніхто не чув.

З потроєним апетитом їли вони цього дня щедро змащену солдатську кашу, і Гладун їв разом з ними, мовби нічого й не сталося.

А коли, вставши із-за столів, останніми ішли з їдальні до себе на мертву годину, то навіть без помкомвзводного «запевай!» дружно, бадьоро, всіма горлянками грюкнули на весь табір:

Дан приказ ему на запад...

І цієї пісні їм вистачило до самих наметів.

ХІІ

Ще був Брест. Ще були їх десятки, сотні більших і менших Брестів, розкиданих по всьому палаючому прикордонню живих вузлів опору, що, стікаючи кров'ю, відрізані, оточені, в болотах, в полях і лісах билися до останнього, а крізь проламані пояси прикордонних укріплень уже неслася на схід, стугоніла всією своєю важкою силою блискавична війна, блицкріг. Ревла моторами, скреготіла залізом танкових армاد, торохтіла по вишневих подільських садках мотоциклами, вигукуючи над Україною, як бойовий свій арійський девіз:

«Млеко! Яйка!»

Удень було жарко від спеки, а вночі від пожеж, від гарячих руйновищ розбомблених станцій. А вони, заводники світу, йшли і йшли і, вилітаючи з куряви шляхів, розжахували по селах жінок, виповнюючи гелготом селянські подвір'я, пожадливі розтікалися по садках, по городах, і навіть угорі на гіллях садків, на червоних, ніби кров'ю обкипілих вишнях, було видно їхні розкарячені ноги і сіро-зеленаві, кольору гусені, мундири. І це таки була гусінь — гусінь, розміром з людину.

Студбат ще був далеко від цього всього, ще не пашіло на нього розігрітим повітрям фронту. Навлежки й з коліна стріляли на стрільбах по давно пробитих мішенях — туполобих касках уявних фашистів, кололи штиками ті самі опудала, що їх безліч разів уже було переколото курсантами піхотного училища та різними контингентами запасників, що проходили в цьому таборі літні перепідготовки.

Може, тільки в тому й була різниця з мирним часом, що навчання проводилось прискорено, в гарячковому темпі, дисципліна стала ще суворішою, а сурми раз за разом сурмили над табором тривоги.

Без звички студбатівцям важко було витримувати цей режим. Цілоденні навчання, шагістика, кушпела, спека, а вночі — пости, наряди, тривоги. Та навіть у найтрудніші хвилини, коли всі були замордовані цим, Колосовський не давав собі розкиснути, щораз прищиплював себе нещадною думкою:

«А там, на фронті, легше?»

Почував сором, що він ще не там, в окопному університеті, де зараз проходять гарт невідомі його ровесники. Адже йшов він саме туди, а тим часом досі ще на учбовім плацу, на такій відстані від фронту. Щоб не так гризло сумління — всю душу вкладав у суворі табірні статuti, в штиковий бій, в стрільби й тактичні заняття, нерідко перевершуючи в цьому й самих учителів — сержантів надстрокової служби, цих справжніх

богів крутої табірної науки. Було щось заразливе в цій науці, вона розворушувала в Богданові честолюбство, і хоч ніяково було перед товаришами, але ловив себе на тому, що відчуває навіть приємність, коли доводиться робити з шеренги три кроки вперед і вислуховувати перед усіма командирську подяку. Особливе дістав задоволення, коли якимось у таку мить, стоячи перед строєм на вечірній повірці, піймав на собі погляд Спартак, погляд, сповнений ревнивого подиву: як це так, що не я, а ти стоїш перед шеренгою курсантів і вислуховуєш похвалу?

Зате на політгодині, коли треба було читати фронтове зведення, це робив завжди Спартак. Невдячним, щоправда, було це заняття, але він, зхмуривши лоб, читав, першим випивав неминучу чашу гіркоти: «Після упертих боїв здано... Після жорстоких боїв залишено...» Внутрішні райони країни, які ще вчора видавались недосяжно далекими для ворога, сьогодні ставали аренами битв.

Першої ж неділі прийшли до студбатовців дівчата. Тільки кінчилась політгодина, вартовий прокричав з-під грибка:

— Курсант Колосовський, на лінійку! Курсант Лагутін, на лінійку! Закохані, всі на лінійку: дівчата за табором ждуть!

І не тільки ті, кого викликали, але всі, хто був у цей час вільний від нарядів, кинулись радісно на вихід, бо це таки стосувалося всіх, це ніби послав дівчат до них на побачення сам університет, саме їхнє недавнє вільне й безтурботне студентське життя.

Дівчата стояли за вихідною аркою під деревами, осипані пелюстками сонця, що просівалось на них крізь листя.

Богдан ще здалеку помітив між ними Таню. Всміхаючись, пішла йому назустріч, притискаючи букетик польових квітів до грудей, маленька, трепетно

зіщулена його Тетянка. Бачив спершу усмішку її ясну, неповторну, і лише згодом помітив, що боса зупинилась перед ним, а босоніжки тримає в руці. Ноженята закурені з дороги, пилява ще лежить на обцёвхоканих бур'янами тугих загорілих литочках.

— Пішки?

— Та ні, трохи й під'їхали. На, візьми,— вона подала йому квіти, серед яких вирізнялися червоні дикі маки та волошки, саме те польове зілля, яке Богдан ще з дитинства любив. Навіть сивий полинець тут був. Богдан, втопивши в зілля обличчя, став вдихати, жадібно втягуючи ніздрями густі пахощі степу.

— Де назбирала?

— А там, понад шляхом.

— Втомилася?

— Трішки. Дорога ж неблизька.

— Ех, ви, піхота!

Він чув, як голос йому зривається від ніжності, що переповнювала зараз йому всю душу.

Ніколи ще не була Таня для нього такою дорогою. Тільки тут відчув, яким убогим був би без неї, без її усмішки, без цієї відданості відкритої, безоглядної, якою Таня мовби робила виклик усім марнотам і легковажностям світу. Це почуття, по-дівочому чисте, всеобіймаюче, воно якраз і привело її сюди. Звичайнісінька дівчина, може, навіть непоказна для інших, для нього вона виділилась з-поміж усіх людей, яких знав і знатиме, і вже стала найріднішою, незамінною з цією безконечною ласкавістю погляду, з неповторним тембром голосу, з маленьким носиком і ямочками на щоках, з п'янливою принадою знайомих, призначених йому для поцілунків груденят... Йому стало чомусь до болю жаль її, жаль, що він може зробити її нещасною, адже його смерть спустошила б і її життя, розбила б, може, навіть назавжди. І якщо він хотів би не загинути у війні, то хотів би цього насамперед для неї, для її щастя.

Усміхаючись, дивився, надивлявся на все оте, що вона принесла йому в ясних своїх оченятах.

— Чому додому не поїхала?

— Додому?

Губи її здригнулись винувато. Та збиралася ж, а не поїхала... Не сміє навіть і сказати йому, що зосталася тут ради нього, щоб бути до нього ближче. І хіба не винагородила її доля за це? Ось він знову стоїть перед нею. Стоїть, осмалений сонцем, острижений і мовби ще більше витягнутий та схудлий у своєму новому військовому вбранні, в новій, з червоною зірочкою пілотці. Військове йому личить, у ньому є військова жилка, передалась, мабуть, від батька. Стрункий, високий, навіть і на каблуках вона сягала йому лише до плеча, а зараз і зовсім перед ним маленька. Скільки за ці дні передумала про нього, після розлуки він ще більше виріс в її очах! Почуття її до Богдана заповонило всю душу, вона весь час тепер ходить, мовби засліплена ним. Іноді їй здається, що вона стала жорстокою до всіх, крім нього, не поїхала ось до батьків у такий час. Нічого собі дочка — почуття провини за це озивається в ній раз у раз. Ловила себе на тому, що й про рідного брата згадує в ці дні менше, ніж про Богдана, хоч брат у неї льотчик, до Тані він писав до останнього часу такі душевні листи, пройняті турботою про її майбутнє, а зараз він, певне, десь у самім вогні, вже, може, навіть і живого нема.

— З понеділка відправляємось всім університетом на окопи. Протитанкові рови ритимем десь під Красноградом.

— Де, де?

— Під Красноградом.

«Протитанкові під Красноградом? По цей бік Дніпра?» — сумно подумалось Богданові, і, одганяючи від себе чорні думи, він узяв Таню за руку.

Досить було Богданові взяти її за руку, стиснути її маленьку долоню в своїй, як Таня одразу про все забула. І війна ніби зникла, і чудесним став світ!

— Подобається мені тут у вас,— сказала Таня.

На ходу розгойдуючи сплетеними руками, вони пішли поміж деревами в глибину лісу, повного свіжості, холодків, трави, буйно листатої папороті.

— Оце ж та папороть,— усміхнулася Таня,— що тільки один раз, найтемнішої ночі цвіте... І хто її цвіт підгледить, тому відкриється все.

— Ти віриш?

— Вірю.

— Скільки тут людей перейшло, можеш ужити,— заговорив Богдан, озираючи ліс.— Тут ще й до революції були табори. Оці дуби ще дідами Репіна посаджені. Ти ж знаєш, Репін звідси родом, з чугуївських військових поселенців,— ми були на тій сотні, де він народивсь.

— Ти й тут досліджуєш? — засміялася Таня.

— Найкраще мені оце досліджувати,— сказав Богдан і, пригорнувши Таню, почав цілувати її в шию, в губи.

— А мені й не соромно,— сміялася Таня.— Хай дивляться, я ж твоя...

Богдан озирнувся. Помітивши віддалік кількох курсантів, а за ними, в гурті дівчат перед табором, худорляву постать Ольги-гречанки, запитав:

— До кого то Ольга прийшла?

— Ольга? — схаменулась Таня, тільки тепер, видно, згадавши про подругу.— Вона просила нікому цього не казати... Але тобі скажу. Бо ти — це ж я? До Степури вона прийшла. Ольга давно вже в нього закохана, а його щось, бач, там і не видно.

— Він на посту,— пояснив Богдан.— Скоро зміниться. А про Ольгу я цього й не знав. Тільки після Мар'яни навряд чи він кого здатний помічати.

— А з Лагутіним у них як?

— Ще й досі на ножах. Просто біда з ними. Як високо-рослим випало ходити їм поряд в строю, ідуть і суплять-ся один на одного, а хлопцям, звісно, тільки подай. Духнович уже пропонував їм себе в ролі секунданта.

— А він, Духнович... освоїв статuti нарешті?

— На стрільбах маже, бідолаха, безбожно, всі кулі в небо посила. За це ж і перепада йому на горіхи. Замордував його помкомвзводу. Сумно просто дивитись, чим стає homo sapiens² на плацу.

Крізь зелень кущів перед ними заблищала вода вни-зу, в очеретах.

— Далі не підемо,— сказав Богдан, зупиняючись пе-ред урвищем.

— Далі річка,— засміялася Таня.

— І не тільки тому.

— А чому?

— Щоб на випадок тривоги табір чути було. Не забу-вай, що перед тобою солдат.

Блискітки сонця стрибали в його карих очах. Вони, оці рідні глибокі очі, зараз сміялись до Тані, а вона за-зирала в їхню сумовиту глибину аж з болем, з таким передчуттям, ніби ось-ось має їх втратити, надовго, може, й назавжди з ними розлучитись.

— Ви ще довго тут пробудете?

— Навряд. По тому, як ганяють, видно, що поспіша-ють з нами. Та й хлопці самі рвуться.

— Як добре, що ми вас застали. Ми і в ту неділю при-йдемо, не заперечуєш?

— Ще б пак!

— Давай сядемо.

Сіли в холодку під дубом, вона злягла йому на руки, ловила кожну блискітку в його очах, кожну рисочку Богданову хотіла запам'ятати. Справді, вона засліпле-на ним і щаслива цією засліпленістю, цією безмежною відданістю йому. Хай скаже — кинься отут з урвища в

² Людина, мисляча істота (латин.).

воду, хіба ж не кинеться? Вона готова будь-коли віддатись йому, не задумуючись про майбутнє, про те, як буде далі. Руки його великі, загорілі, справді солдатські, а як ніжно зараз вони її обіймали. Іноді їй здається незрозумілим, чому він покохав саме її, а не таку красуню, як Мар'яна, або Майя Савенко з геофаку, або... Та йому найкраща красуня була б рівнею! Одна з педінституту просто очей не зводила з нього в бібліотеці, завжди старалася сісти навпроти, привернути увагу цього чорнявого, хоча — що вона знала про нього? Тільки Тані одній відомо, скільки за цією зовнішньою стриманістю, навіть суворістю криється любові, скільки гарячої пристрасті в грудях, скільки допитливого розуму в отих випуклих півкулях смаглявого юнацького чола. І все це може згаснути, зникнути, збезжиттєвити в одну мить від маленької скалки, від шматочка смертоносного металу!

Він наче вгадав її думки.

— Отаке наше літо. Отака наша Ольвія, Таню.

— Липа як тут пахне... І не хочеться думати, що десь війна...

— А вона йде.

— Як буря, як ураган іде. Саме такою вона мені чомусь уявляється — ураганом чорним, смертоносним... Десь я читала про льотчика, що не міг сісти на землю, охоплену ураганом. Льотчикові нічого не лишалося, як повести свій літак вище і вище в небо, куди не сягав ураган, і спробувати пройти над ним.

— То льотчики,— сказав Богдан, і Таня впіймала на собі присмучену його усмішку,— а нам, піхоті, нічого не лишається, як тільки пробитися крізь ці урагани,— він враз спохмурнів,— крізь усі жахи пройти.

— А може, ще пригасне? Як фінська?

— Навряд. З фронту дедалі гірші вісті.

— Не думай про це.

— Як не думати. Таке розгоряється, бурхає аж сюди... Цієї ночі підняли нас: десь за Чугуєвом нібито десант

викинувся, побігли, обнишпорили, прочесали все довкола, потім виявилось — марна тривога... А стій! — Богдан раптом напружився весь.— Сурмлять!

Він миттю схопився на ноги. Таня теж підхопилась, розгублена, поблідла.

— Богданчику... Серденько...

Він притиснув її до грудей, обцілював жадібно, нашвидку.

— Мушу бігти!

— Не кидай мене тут,— здушеним голосом мовила Таня.

Вхопивши Таню за руку, Богдан потяг її за собою, так що вона аж підлітала, спотикалася на бігу.

В одному місці, наполохані тривогою, з гущавини вискочили Мар'яна й Лагутін. Мар'яна була розшаріла, сум'ятлива не по-дівочому, щось там поправляла на собі, застібала блузку на грудях, і Тані аж заздрісно стало, що вони з Богданом близькості такої не встигли зазнати.

Сурма кликала, звідусіль бігли до табору, і ось уже й Таня з Богданом опинилися біля входу, де арка і куди дівчині вхід заборонено.

— Бувай! — міцно стиснув їй руку Богдан.

Відбігши кілька кроків, він раптом вернувся, простягаючи їй свій студентський матрикул:

— Візьми, збережи...

Щось було зараз таке незвичне в голосі його і в трохі аж ніби розгубленім вигляді, що їй тенькнуло в серці: «Востаннє!»

Взяла матрикул і притримала Богданову руку в своїй, відчуваючи, як очі їй до сліпоти наливаються слізьми.

— Богданчику, любий, якщо... коли що... ти ж — пиши! Чуєш? Хоч у думках пиши, як не буде змоги... Знай, я думки твої і на відстані почую! За тисячу верст!

«За тисячу верст!» Дівочий цей зойк так і ввійшов йому в душу.

А сурма сурмила над табором дедалі настійливіш, дедалі вимогливіш. Мовби підцьвохкувані її звуком, студбатівці швидко пробігли, позникали за аркою між рядами напнутих наметів, і перед гуртиком засмучених дівчат знов стояв лише табірний вартовий з гвинтівкою біля ноги — мовчазний, неприступний.

XIII

Збір, виявляється, сурмили, щоб одержувати зброю. Замість старих, з тригранними багнетами гвинтівок, якими курсанти були досі озброєні і якими, мабуть, воювали ще їхні батьки чи, може, й діди, зараз для студбатівців привезли зброю найновішого зразка: десятизарядні напівавтомати з плескатими багнетами-ножами. Потім, уже на фронті, вони намучаться з цими гвинтівками, які, тільки побувавши в піску чи багнюці, переставатимуть стріляти, з люттю кидатимуть їх, підбираючи в убитих знову старі, батьками випробувані трьохлінійки, а поки що нова зброя викликала щире зацікавлення в тих, кому вона призначалась.

Гвинтівки лежали в нових заводських ящиках. Укладені були так дбайливо і були так щедро змащені густим заводським мастилом, що, відкривши ящик, не хотілося нічого й чіпати — хотілося, так і не торкаючись, знову закрити їх у ящику і відправити на вічний схов.

Але старшина та помкомвзводу вже вміло видобували десятизарядки звідти, роздавали по списку, записуючи номери і вимагаючи, щоб той, хто одержує, одразу ж запам'ятав свій номер — закарбував у пам'яті назавжди.

— Бо з цим номером, може, і вреш,— казав Гладун, вручаючи гвинтівку Духновичу.

— Я невмирущий,— відповідав на це Духнович.— Життя — ось мій орієнтир!

До самого вечора озброювався батальйон новою зброєю. Крім гвинтівок, їм ще видали й каски — зелені, важкі.

— Чавунні голови тепер ми,— крутив Дробаха своєю міцною головою, яка в касці ніби аж нижче осіла йому на плечах.

А увечері, ще й сонце не зайшло, батальйон уже відвечерявся і знову шикувався: на цілу ніч мав бути марш та бойові навчання. Кожен з курсантів був нав'ючений повною викладкою, з флягою, протигазом, з достатнім запасом патронів та з добовою порцією НЗ в солдатському ранці.

Перед тим як вирушити з табору, старшини, роззувшись перед студбатівцями, показували їм, як треба правильно обмотувати онучу, щоб не порозтирати ноги в поході.

Гладун теж сидів перед хлопцями на стільці і, впевненими, чіткими рухами обмотавши білою байкою свою лапищу, гордовито показував її, мало не під носа тикав студентам.

— Бачите? — крутив сюди-туди ногою.— Як лялечка!

А перед самим маршем він, стоячи біля цинкового бака з водою, підкликав до себе кожного з своїх бійців, і тут відбувалося таке: Гладун брав з металевої миски скибочку чорного хліба і, мовби чаклуючи, насипав зверху жменю солі, і всю оцю сіль, що ледь трималася горою на хлібі, подавав курсантові:

— Їж!

Той непорозуміло відступав: сіль їсти? Та ще після вечери? Та в таку спеку, коли й без того воду жлуктиш без кінця?

— Я ж не верблюд,— відмагався курсант.

— Бери, кажу, їж!

Наказ є наказ. Їси, аж на зубах тріщить той натрій хлор. А коли з'їв, Гладун вказує на воду:

— Пий!

Черпаєш кухлем, що вміщає в собі, мабуть, не менше як ківш запорозький, і п'єш, аж стогнеш, а помкомвзводу підбадьорює:

— Пий, пий, надудлюйся вволю, щоб живіт був як барабан. Бо на марші й краплини не дам.

Осторонь, посміхаючись на цю сцену, стоять групою старші командири, серед них і той із шпалами в петлицях, з сивиною на скронях, що був у райкомі партії, коли вони проходили комісію. Вони вже знали про нього: батальйонний комісар Лещенко. Кадровий політпрацівник, довгий час працював в авіації, але за станом здоров'я змушений був перейти в піхоту. До табору він прибув тільки вчора й уже тут залишиться: буде комісаром студбату.

Колосовського він впізнав одразу. Коли Богдан, вишкочившись перед помкомвзводу, саме проживував свою порцію солі, комісар підійшов до нього:

— Ну як, товаришу Колосовський? — і, усміхнувшись, глянув на сіль.— Солоне курсантське життя?

Богдан, якому аж щелепи зводило від оскоми, крутнув головою:

— Та солоне.

Комісар знов усміхнувся, чи то, може, глибокі, давно залеглі складки на його обличчі надавали йому привітного, усміхненого виразу. Богданові радісно було зустріти тут цю людину, слово якої так багато важило у вирішенні його долі там, у райкомі. Душею відчував, що йому зичать добра оці терново-чорні проникливі очі, чимось близьким, майже батьківським війнуло на Богдана від мужнього довгобразого обличчя. Скроні вже срібні, а сам ще стрункий, свіжий, смагляватий, і від того сивина на скронях віддає ще більше. Нелегким, мабуть, і в нього було життя, коли з першого погляду

зумів зрозуміти Богданові почуття до батька, коли краще за інших розгадав, що приніс у своєму серці Богдан у райком. Така і має бути душа в комуніста!

— А з надстроковиками як ви тут, уже порозумілись? Дружно живете? — запитав комісар, переводячи погляд на Духновича, якому Гладун саме насипав на скоринку з усією щедрістю гострої скалчастої солі. Духнович стояв перед ним зігнутий, мовби нав'ючений більше за всіх — у хомуті скатки, в касці, що наче придавила його своєю вагою, — стояв і ждав Гладунової порції солі з якимось мученицьким фатальним виразом на обличчі.

— Важко з ними, товаришу батальйонний комісар, — поспішив доповісти помкомвзводу, зачувши, чим цікавиться комісар. — Нехлюйства ще в декотрих багато. Забувають, що тут їм не університет!

— А ви свого вимагайте, товаришу старший сержант, з усією суворістю вимагайте, — сказав комісар. — Однак, вимагаючи, теж не забувайте, що перед вами вчорашні студенти, та все комсомольці, та все добровольці, люди, що з власної волі відмовились від пільг і йдуть захищати Вітчизну. Такі люди варті належного до них ставлення, як ви гадаєте?

— Так точно, товаришу батальйонний комісар!

— А потім це ж такий народ, — веселим тоном вів далі комісар, — сьогодні він курсант, а завтра, дивись, йому раптом кубики почепили, і вже він командир, уже й вам, товаришу старший сержант, у когось із них доведеться бути підлеглим, як тоді? Спитає ж за все?

— Та я з нього спитав би... Він би в мене до Харкова по-пластунському повз, — під регіт товаришів пообіцяв Духнович, дожувавши свою сіль і повертаючись знову в шеренгу.

— А вам, товариші курсанти, я теж зауважу, — перейшов на серйозний тон комісар, — менше іронії, коли йдеться про солдатську науку. Більше поту в учобі,

менше крові в бою,— це не фраза, незабаром ви в цьому переконаєтесь.

Він помовчав, оглядаючи курсантів, мовби перевіряючи, контролюючи готовність кожного.

— А тепер дайте й мені солі,— сказав комісар Лещенко, звертаючись до Гладуна.— Я теж з'їм. Випробуваний спосіб,— додав він, з'ївши сіль і зі смаком запивши її кухлем води.— Напийся тут раз та гаразд, а на марші в баклагу не заглядай.

Ще й не смеркло, як студентський батальйон разом з усім училищем був у поході.

Задушлива, мов у тропіках, ніч пахла потом людським та пилюкою. Розтягнувшись у темряві, ішли посиленням маршем через поля й села, через балки та байраки, збивали сотнями ніг дорожню порохняву і самі ж ковтали її цілу ніч. Несли кулемети на собі, цинкові ящики з патронами, яких було взято більше ніж будь-коли. Батальйон обливався потом. Хомути скаток, набиті патронами підсумки, речові мішки, каски, надіті на голови,— все гнітило, важчало з кожним кілометром.

Не раз цієї ночі згадав Колосовський добрим словом помкомвзводу Гладуна. Мабуть, багато хто з них не витримав би такої напруги походу, якби не було на них все так добре пригнано, припасовано та якби ноги переди походом не були обмотані в кожного, як лялечка. Навіть Духнович — і цей тримався, допомогла-таки йому, видно, Гладунова сіль та наука. Подібно до інших, мав при боці скляну, в матер'янім чохлі флягу з водою, але випити і ковтка собі не дозволяв, і не стільки тому, що боявся порушити помкомвзводів наказ, скільки совісно було: адже інші також терпіли, бо знали — почнеш пити на привалах, тоді вже розморить тебе, розкиснеш, і вже не піхота буде з тебе — кисіль. А пити хотілось, ой як до нестями хотілось! Надто ж коли десь із темряви, із-за білої хати поставав силует колодязя із журавлем, із великим цебром дерев'яним...

Привали дозволялись короткі, і після них ще тяжче було вставати, всі кістки розламувало, сон склеплював очі. Ідучи далі, спали на ходу, заточувались, носами клювали в спини переднім.

Сонце вранішнє застало їх у болотах якихось. Наступали, відступали, форсували водяні перепони.

— «Де живеш, куличе?» — чути було голос Дробахи, і сам він собі відповідав: — «У болоті». — «В ньому ж погано!» — «А я привик».

— З цих боліт,— озирався довкола Духнович,— ще, мабуть, доісторичні пращури наші воду пили, динозаври та мамонти тут водились, а тепер ми їм прийшли на зміну...

Одна вода кінчалась, починалася друга.

— Скидай чоботи!

Поскидавши чоботи, піднявши зброю над головами, брели кудись за своїми командирами, розполохуючи водяне птаство, обережно ступаючи по дну, щоб не наколотись у воді на шпичаки поламаних очеретів.

До табору повернулись, коли вже пора було обідати. Та за втомою ї їсти не хотілось — хотілося спати, спати. Сяк-так попоївши, похитуючись від втоми, дотяглися до наметів, попадали на матраци і — як убиті. За кілька хвилин весь табір зморено спав, крім вартових під грибками.

А за якісь півгодини їх, вимордуваних нічним походом, уже знову будила табірна сурма. Аж не вірилось, що це не сниться, що це справді вона сурмить, так це було жорстоко після безсонної, до краю напруженої виснажливої ночі. Але звук сурми будив, настійливо згонив, віщував якесь нове випробування. Схоплювались, на ходу затягали пояси і ще зі сном у очах бігли напівсліпі до пірамід, розхапували зброю.

Наказ цього разу був незвичайний: брати з собою все, матраци й подушки порозпорювати, повітрушувати, поздавати на склад.

Досі такого не було.

І на обличчях у командирів вловлювалося щось нове, таке, що свідчило про незвичайність цих хвилин, і сурмач грав тривогу якось особливо, ніби з трепетом сердечним сурмив її.

Навіть тих, що були в нарядах, стояли на постах, зараз було відкликано в батальйон, і вони зайняли своє місце в строю.

Рота за ротою виходять з табору. Без розмов. Без розпитувань. Гвинтівки, ручні й станкові кулемети, вся записана за батальйоном зброя вже на плечах у курсантів, і разом зі зброєю виносять вони з табору і якусь важкість на душах, нову, досі ще не звідану тривожність.

— Ось коли б я хотів, щоб дівчата були тут,— неголосно сказав на ходу Лагутін до Богдана.

Але дівчат сьогодні не було. Були зелені дерева, під якими вони вчора стояли, був закушпелений шлях, яким дівчата звідси пішли.

Уже на чималій відстані від табору хлопці помітили, що Духнович чогось пришкандибує.

— Змулив? — запитав Гущин, його сусід зліва.

— Та ні. Вранці, як брів, ногу очеретиною проколов.

— Там міг і на іржавий цвях напоротись,— зауважив Мороз.— Просто біля мене Іванов дошку з іржавими цвяхами з води витяг.

— Ні, я не цвяхом, я очеретиною,— мовби виправдувався Духнович.

Гущин і Мороз запропонували взяти частину його спорядження, але він одмовився.

— Ні, я сам... Кожному своє.

Попереду серед відкритого, розімлілого під спекою поля вже завиднівся їм оазис залізничної станції і довжелезний ешелон червоних товарних вагонів, загнаних на запасну колію, майже в степ. Сумніви тепер розвіялись для них. Вагони подано їм. Щоправда,

ешелон був ще без паровоза, стояв на запасній, але вже стояв, чекав. Наказано було розташуватись уподовж ешелону і ждати розпорядження. Мабуть, поки подадуть паровоз.

Куди ж повезуть? На яку ділянку фронту їх кинуть? Це тепер цікавило найбільше. В таборі тільки й мріяли, щоб швидше на фронт, а тепер, коли діждались відправки, стало наче й жаль розлучатися з табором, покидати звичне життя, на зміну якому прийде інше, невідоме, сповнене грізності й небезпек.

Розташувавшись повзводно, сидять купами вповдовж усього ешелону, навпроти своїх вагонів, ведуть тягучі розмови.

— Десь, видно, прорив, якщо нас так несподівано піднято.

— Раніш чи пізніш це мусило статись.

— То хай краще буде раніше.

Біля Духновича, якому Степура саме перев'язував ногу, зібрався цілий гурт істориків. Нога на підшві, нариваючи, розчервонілась, помітно підпухла. Духновичу навіть ніяково було перед товаришами за цю свою таку недоречну зараз болячку.

— Даруйте, що трохи порушуватиму стрункість ваших лав,— каже він і, морщачись від болю, береться натягувати чобіт.— По можливості намагатимусь не шкандибати.

— Не журись, Байрон теж накульгував,— зауважив Дробаха, розлігшись на траві.— Правда, над Байроном помкомвзводу не було.

— З цим нічого жартувати,— хмуро кинув Колосовський, дивлячись, як Духнович, стинаючи зуби від болю, повільно втискує у чобіт хвору ногу.— Може, фельдшера покликати?

— До фронту заживе,— взувшись нарешті, махнув рукою Духнович.— А то що таке біле? — бажаючи перевести мову на інше, глянув він у бік поля.

— О, тільки тепер помітив? — охоче відгукнувся Степура.— То ж гречки цвітуть. Це їм вистачить цвісти на все літо. Все перецвітуть,— і в голосі його забринів смуток.

Небо над гречками було синє, високе, ніде ні хмариночки. В прозорій далечі блищать будинками Чугуїв на горі, над Дінцем. Деревя табору ледь видніються на обрії темно-синьою смугою. І ті дерева, і білий розлив гречок, і спориш, на якому лежать, такий м'який, теплий, ласкавий,— усе здавалось тепер якимось рідним, усе жаль було покидати.

Мовби подобрішали всі. Чи то від гречок оцих подобрішали, від полів та від неба, чи від того, що їх ждало і де вони будуть в усьому разом.

Навіть Гладун, що в таборі не допускав ніякого панібратства і міг за це хоч кого скрутити залізом статутів у баранячий ріг, тепер підійшов до хлопців подобрілий, упокорений і, мовби шукаючи біля них захисту від чогось і підтримки, присів, загомонів душевно:

— Та що ж — прощай, табір?

— Прощай...

Колосовський дивився на безлюдну дорогу, що зривалась де-не-де пилюкою вихорців між розімлілими гречками, і здавалось йому, ніби от-от з'явиться звідти хтось жданий, із-за марева, із-за білих гречок...

Дехто почав уже й дрімати, пригрітий сонцем на ласкавій споришевій постелі, а Дробаха, вставши з гурту, пішов ходити побіля вагонів, заглядав, примірявся.

— З нарами, чистенькі,— погукував звідти,— тільки цокотітимуть!

XIV

Цокочуть колесами вагони.

Те, що було миром, зостається позаду. Попереду — невідомі випробування, з невідомим для кожного

жеребом — кому який випаде: тому — блискавична смерть у першій атаці, тому — лаври бойової слави, тому — похмура одіссея концтаборів, кремаційні печі фашистських фабрик смерті... Але це потім, потім. Зараз вони про таке ще не мають уявлення, зараз у них лише готовність у серцях — пройти все дантове пекло війни, перепинити шлях новітнім ордам чінгісхановим, що — не з луками, не з стрілами — з гримучою сталлю на землі й у небі насуваються на рідний край.

Куди везуть? Цього їм не кажуть. Де стрінуться з ворогом? Про це можуть висловлювати лише різні догадки.

Локомотив нестримно несе їх уперед.

Вороний їхній кінь на червоних колесах.

Вже у вагонах, коли ешелон рушив, курсантів оформляли по-фронтовому. Їм видавали наспіх заготовані довідки про те, що відправляються на фронт курсантами-політбійцями, а разом з курсантською довідкою кожному вручали ще одну річ: схожу на жолудь, чорну пластмасову закрутку-медальйон, що його згодом назвуть «медальйоном смерті». Кожному належало вкласти в цей медальйон маленький папірець — власноручно заповнену найкоротшу в житті анкету: хто ти і куди сповістити, коли тебе знайдуть.

Написавши, що треба, туго закрутивши медальйони, мовчки ховали їх у маленькі, спеціально призначені для цього кишеньки спереду штанів біля пояса.

Коли студбатівцям роздавали довідки та медальйони, було раптом виявлено, що досі в багатьох із них є при собі ще й студентські квитки, і матрикули, і навіть цивільні їхні по різних міліціях видані паспорти.

— Багаті ж ви,— сказав комісар Лещенко, для якого це було, видно, несподіванкою.

Він наказав негайно зібрати по всьому ешелону паспорти, а також усі інші цивільні документи і знести до нього в вагон.

Невдовзі перед комісаром просто на вагонній підлозі лежала величезна купа зданих паспортів, студентських матрикулів, посвідчень...

Курсанти першої роти, з якою їхав комісар, обступивши його, непорозуміло ждали: що він робитиме з усіма цими їхніми документами?

— Всі поздавали?

— Всі.

Комісар деякий час сидів мовчки над купою їхніх документів. Потім узяв навмання чийсь паспорт, що лежав на купі зверху, розгорнув, прочитав рік народження: 1917. Взяв другий: 1918. Став далі переглядати: 1918, 1919, 1920...

— У ті роки, коли ви народжувались,— сказав комісар задумливо,— ми якраз бралися за зброю, у червоногвардійські загони йшли. Тоді ми теж були юні, вашого ж віку або ще й молодші.

Сутеніло надворі, у вагоні по кутках стояла вже темінь.

Комісар запалив сірник, потримав перед собою, доки розгориться, потім повільно підніс його до ріжечка чи-йогось новісінького паспорта і так тримав.

Студенти затаїли подих: що він робить? У думці ще не вкладалося, що паспорти їхні можна палити.

А він, підпаливши один, підклав його знову під інші, розтребушив над ним документи кострищем, як десь у полі.

— Хай горять. Там, куди ми їдемо, нічого цього не треба. А допустити, щоб ворог, на випадок чого, скористався чесними вашими іменами... Ні, цього ми допустити не можемо.

Взялася вогнем уся купа, полум'я освітило вагон. Комісар Лещенко, одхилившись від вогню, сидів на ящику, студбатівці тісним колом стояли біля нього і зацікавлено дивились на яскраве вогнище своїх розтребуваних паспортів, жарко палаючих матрикулів. Он

скручуються в полум'ї чийсь прізвища, роки, національності, маленькі фотографії, круглі, невідомо ким вдарені печатки... Скручуються у вогні їхні права цивільні, їхня студентська безповоротна молодість. Там, куди вони їдуть, не треба буде ніяких паспортів. Паспорти ваші віднині — це оті чорні пластмасові закрутки-медальйони в кишенях, по яких санітари та похоронні команди узнаватимуть ваші імена.

Ешелон гримить, важкі двері вагонів розсунуто навстіж, і за ними в безкрай — темно, незнайомо. Тепла липнева ніч пролітає в тил садками, гущавінню вітрозакисних смуг, скиртами в полях. У тих скиртах ще, може, шукатимете притулку, в тих лісосмугах ще, може, займатимете бойові рубежі...

— Заспівали б ви, хлопці...

— А чому б і ні...

Їхав козак за Дунай,
Сказав дівчині прощай...

Уночі, коли всі, крім вартових, міцно спали по вагонах, розбудило їх клекотання зеніток. Очманілі спросоння, вихоплювались із вагонів, кидалися у світ титанічних кошмарів, моторошних видінь. Тьма і вогонь. Весь світ тільки це — первісна тьма і тривожний, небачених розмірів вогонь. Земля в загравищах, усе небо в рухливих прожекторах, у вибухах снарядів, у погрозливому гудінні невидимих літаків. Ще дужче заклекотіли зенітки. На землю обвалилося громом. Десь за вагонами, за ешелонами, як із кратера вулкана, виметнувся вогонь. Ще удар. Ще вогонь.

Їх бігцем одводять від ешелону вбік. На ходу озираючись, бачать за собою Помпею, новітню, розвировану вогнем Помпею — в образі щойно розбомбленої станції, бачать безліч освітлених пожежею колій, палаючі вагони, цистерни, склади... Всюди вибухи, тріскотнява, вже зовсім неподалік беруться полум'ям вагони, може, навіть ті, в яких вони щойно їхали. А небо гуде.

Знайти б хоч будь-яке укриття.

Розташовують їх по садках, по городах, поки кінчиться наліт. Аж тут, трохи отямившись, намагаються розібратися в цьому вируючому жахитті, в стугонливому космічному хаосі...

Знов шаленіють зенітки. Прожектори ганяють по небу, по хмарах рідких, високих. Як руки війни, рвонуться вгору, охоплять усе небо, схрестяться, на мить якусь зупиняться в хмарі світлим вогняним кулаком, вкоротяться й зненацька зчезнуть, сіючи тривогу. І вже в іншому місці ніж прожектора знову з'явиться, помацає, поповзе по небу, то заспішить, то повільно охопить хмару, наче докопується, чи є там що. А ще за мить у небі виростає цілий ліс прожекторів. І ось на самому вістрі одного з них раптово зблиснуло щось біле, сліпуче. І вже зникло все, і над безкраїм хаосом тьми зостається тільки вона, ота цяточка — людина у нічній високості. На вістрях прожекторів — людина, дюралюміній і бомби...

XV

Ще раз прийдуть до табору дівчата, і мати Духновича прийде.

Буде це наступного дня після відправки батальйону на фронт. Між деревами, біля знайомої табірної арки, стануть чекати, розглядаючи натовпи інших жінок, згорьованих, заплаканих, з дітьми, з оберемками щойно переданої їм з табору чоловічої одежі.

— Мамо! Мамо! Тато передав ось мені свою розчіску! І поясок...

Біля Тані прошмигнуло хлоп'я в батьковій кепці, що насувається аж на очі, мале, кирпате, в одній руці — затиснутий гребінець, у другій — пасок від штанів. Дівчина років десяти несе матері, ледве обіймаючи рученятами,

цивільну батькову спадщину: фуфайку, штани робочі, черевики, зв'язані міцним сирицевим шнурком...

У таборі ще людніше, ніж було в неділю. Повен табір чоловіків! Видно, як їх стрижуть, перевдягають, роздають казанки, каски, нові сірі шинелі. А де ж студбатовці? Чи загубилися в цьому вирі людському, чи... Попросили через вартового дізнатися про своїх.

Ждали.

Діждалися:

— Нема таких!

Студбат у цей час був уже за Дніпром.

Залізниця для них кінчилася на тій розбомбленій станції, де застав їх наліт, далі до фронту добиралися пішки. Ішли решту ночі, не присідаючи, не знаючи, де йдуть, куди їх ведуть командири. Тільки по тому, як тривожно жевріє небосхил попереду, по стовпищах військ на шляхах почувалося, що війна вже десь близько.

Коли розвиднілось, один із студентів упізнав ці місця. Виявилось, що йдуть шевченківськими місцями чи десь недалеко від них, а верби, що так розкішно хиляться понад ставками,— це, може, ті самі, що були описані ще Нечуєм-Левицьким. Ранок народився у росах, у зелених буйнощах левад. Весь край засвітився соняшниками, що могутньо розвертаються своїми тугими коронами для цвіту. Картоплі по пояс. Прядива по балках густі, непролазні. Все буяло, все наливалось життєвою силою в цю благодатну пору раннього літа. Здавалось, земля тут прагне нестримно виявити всю свою щедрість, силу родючості, порадувати людей усім найкращим, що тільки може їм дати. Цвітуть картоплі, і мак по них цвіте. Соняшник вигнався під стріху, і кручені паничі по ньому в'ються. Левади ваблять холодками зеленими, водою ставків блищать, розкидаються на півбалки шатрами верб, яворів, кущами калини.

У садках біліють хати дивної краси. Що не хата — то витвір мистецтва, скільки хат, стільки й доклало рук

художників та художниць народних! Одна підведена червоним, друга — синім, та вкрита соломою, сусідня очеретом з чепурними китицями по вуглах і тугим греченем зверху; в однієї наличники на вікнах голубі, а в другої — по голубому ще й червоненькими візерунками розмірежано. Ніби змагалися в красі. І всі білі-білі, ще не оббиті дощами, чисті, святкові. Не для війни, для щасливого літа, видно, білились.

Коли сонце підбилось, зробили нарешті привал. Хлопці сиділи на згірку край шляху, милуючись селом, що біліло внизу по долині.

— Геніальною була та українська жінка, яка перша отак побілила хату,— заговорив до хлопців Степура.— Гляньте, яка он чепурненька визирає по той бік дороги з садка. Була б вона рудою мазанкою — дивитись би не захотів, а так очей не відведеш. І як гармонує оце біле із зеленню верб, із рожами червоними, із барвою неба. А якою гарною стає така біла хата вночі, при місяці, коли тіні від гілок помережать її... Яку це душу треба було мати, щоб такою білою зробити свою оселю, який треба було від природи відчутти в собі витончений смак естетичний...

Навіть далекий від поетичних розчуленостей Дробаха — і той змушений був приєднатись до Степуриних міркувань.

— Справді, тут що не хата, то окрема індивідуальність,— говорив він, наминаючи пирога, яким устиг десь розжитися в селі.— І що не по ранжиру стоять, теж здорово. Та тут, та там, як влита в ландшафт. Якби сказали мені вибирати — вибрав би оту, що край села, що в неї жито аж попід вікнами голубіє. Справжня вілла польова. Хто в цій живе? Славна, видно, якась молодичка, що так її причепурила... До білого, бач, ще й синенького, небесного додала!

Привал швидко минає. Вставай знову, надівай каску, крокуй далі своїми стопудовими від утоми ногами.

Оце вона, Київщина. Ще не дістають сюди снаряди, ще не стали пустками білі хати, не палають пожежами нищень колгоспні ферми, але й над цим розкішним краєм, де проходить у важких зелених касках студбат, війна вже мовби занесла своє невидиме крило. Воронки край шляху. Свіжий горбик землі — когось там поховано. А ось ціла колгоспна череда біля водопою лежить, розстріляна з літака: туші порозбухали на сонці, ну-дом, смородом б'є від них.

Десь з-під фронту колгоспники, одягнуті по-зимовому, все женуть худобу в евакуацію, і корови тужно ревуть назустріч студбатівцям, спотикаються, натираючи ногами давно не доєні, порозбухані вим'я, гублячи молоко на каміння розбитого шосе.

В одному місці край шосе лежить, не вибухнувши, авіабомба — застряла, стирчить із ґрунту чорним оперенням. Ніби якесь чужорідне планеті, залетіле з космічних безвістей астральне тіло, уламок метеорита абощо. Поглядаючи на бомбу, студенти вже засперечалися, якої ваги вона: двохсоткілограмова? Півтонка?

І чи не вибухне, коли спробують її витягати?

— Дивно, як у дикості багато спільного,— відходячи від авіабомби, заговорив до Лагутіна Колосовський.— Пам'ятаєш стріли із скіфських могил? Чи стріли Батієвих орд? Вони теж з подібним оперенням. Сумно стає від таких асоціацій.

Усе дужчим, потужнішим гуркотом дає знати про себе фронт. Раз за разом налітають німецькі штурмовики, розганяють студбатівців по хлібах, по канавах. Тоді носом у землю — і слухай, як, вивертаючи тобі душу, верещить над тобою сирена, як просто на тебе падає з дзвенячим пронизливим свистом металевий хижак. Томить гидке, принизливе почуття власної безпомічності й страху. Лежи і жди — судилось чи не судилось... А над тобою виє, виє, вимотує душу...

Вибродять з хлібів, і ніяково дивитись один одному в вічі за приниження, що їм оце завдано, за те, що мусять повзати, ховатися, щулитись по рівчаках на рідній землі.

— Ганебно... Зайцем зацькованим себе почуваєш,— обтрушуючись, зізнається Мороз.— Землю носом риєш, повзаєш на чотирьох, і це ти — людина двадцятого віку!

Філолог Чемерис сміється нервово:

— Ми ось із Калюжним саме сперечались, хто видатніший: Стендаль чи Флобер? Я кажу — Стендаль, він — Флобер, я — своє, він — своє. А коли налетіли та шарахнули, так він брик і руками замахав: «Стендаль! Стендаль!»

Смішно, але й не смішно.

Поміж хлібами високими іде студбат, сухим металевим дзвоном подзвонює туге колосся; колосковими хвилями переливаються жита; густо засмуглявіли червонясті, покручені бурями пшениці.

Дедалі більший неспокій, зловісна розтривоженість у всьому. Везуть поранених, бредуть біженці, гуркочуть грузовики з боєприпасами. Тисячі людських облич пролітають перед тобою і жодного серед них веселого. Нема в цьому краю веселих облич!

Під час одного з привалів товариші зібралися коло Духновича. Просто незрозуміло було, як він досі йшов. Проколоту ногу йому весь час наливало і зараз рознесло так, що насилу могли стягти з нього чобіт.

— Чого ж мовчав?

Але Духнович і зараз не скаржиться ні словом, і тільки по його ластуватому, зрошеному краплистим потом обличчю можна догадатись, яких мук йому завдає оця посиніла, розпухла, як колода, нога.

Ще вночі у вагоні, коли всі спали, він мучився. Ніколи не думав, що це такий біль, коли нариває. Здається, якби ногу відрубали — не так би боліло, легше б переніс. Нікому не міг і поскаржитись, не хотів відкриватись. Хіба міг він зізнатись, що на півдорозі до фронту уже він не годен! А як розцінив би це помкомвзводу? Оце,

сказав би, доброволець! Ще й до фронту не дійшов, а вже знайшлася в нього причина відстати. А головне — товаришам, як їм дивитись у вічі? Не як про римлянина Муція Сцевола, а як про легкодуха чи навіть симулянта подумують про нього.

Безпорадний, лежав край дороги з своєю відкритою, гидко розпухлою ногою і не вірив уже співчуттю товаришів, що стовпились над ним, вважав, що зараз вони можуть почувати до нього тільки одне — презирство. Найбільше його зараз турбувало, як піде він далі, адже нога, здається, і в чобіт не влізе.

— Гарну маєш вавку,— підійшовши до гурту, заговорив помкомвзводу Гладун і, нахилившись, помацав рознесену ногу майже з заздрістю, наче шкодуючи, що такий дарунок послано долею не йому, а цьому недотепі Духновичу, який не вміє своєю вавкою до пуття й скористатись.— Вавка хоч куди. Маємо перше ЧП.

Підійшли комісар Лещенко, з ним командир роти — молодший лейтенант із училища, стали радитись. Ясно було, що в такому стані Духнович далі йти не зможе. Куди ж здати? Кому його доручити?

Духновича злякали ці розмови.

— Я йтиму. Я можу йти,— вхопився він за чобіт.— Прошу, нікуди мене не здавайте. Це швидко пройде, Богдане, дай руку!

З допомогою Колосовського та Степури він підвівся і так, спираючись на них, рушив у однім чоботі далі.

Гвинтівку і скатку його тепер несли інші, а він, повиснувши на плечах у товаришів, рухався ззаду за колоною, мов живе розп'яття, у важкій своїй касці, що зламувала голову набік. Кожен крок коштував йому нестерпного болю. Духнович стрибав по шосе, як по вогню, бо, що б там не сталось, мусив іти по цьому розбитому камінню вперед, іти хоч беззбройним назустріч війні, назустріч усьому тому, що гриміло й стогнало по обрію. Нічого не було для нього зараз страшнішого, ніж бути покинутим, зостатись самому, без товаришів у

цьому велетенському хаосі прифронтового вировища, де ти нікому не потрібен. Хіба ж не жахливо опинитися поза всіма, визнати свою неміч, неповноцінність і не бути там, куди готував себе внутрішньо весь цей час після райкому.

В ногу стріляло й стріляло вогнем, світ запливав жовтизною, і тільки мокрі гарячі плечі товаришів були йому тепер єдиним опертям, рятували від ганьби і безсилля.

Першу ж машину, що порожняком мчала назустріч, комісар зупинив. Перемовившись про щось з закіптюженим лейтенантом, що сидів поруч з водієм у кабіні, комісар зачекав, доки товариші підвели Духновича до грузовика.

— В кузов його!

Сльози розпачу й безсилля бризнули Духновичеві з очей.

Благаючим голосом він знову став просити не здавати його, не кидати.

— Товаришу комісар, я йтиму, я прошу...

Але його таки підсадили через борт у кузов, між брезенти, між порожні ящики з-під снарядів, туди ж кинули йому його чобіт, гвинтівку і скатку, ще й речовий мішок з прив'язаним до нього теплим від сонця казанком.

— Прощай, друже...

Він мав вигляд людини смертельно покривдженої, знищеної, відкинutoї геть, у нічогість.

Коли машина помчала, помкомвзводу Гладун, озирнувшись, промовив не без заздросців їй услід:

— Вважайте, один відвоювався...

XVI

Чадно грохкають міни в хлібах, бігають люди знетямлені, той мертвий падає на бігу, той, заюшений кров'ю, волає:

— Добийте мене! Достреліть!!!

Спека і кров. Грохання й чад. Весь світ уже ніби просмердівся цим гарячим нудотним чадом вибухлих мін, свіжі воронки ще димляться, і перепалена розрита земля пахне смертю. А повітря знову пружинить, і знову то тут, то там між хлібами — грохк! грохк!

Просто з маршу студбат попав під шквал вогню. Коли наближались сюди, попереду серед розливу хлібів бачили на пагорбі хутірець якийсь — хата, повітка, садок. Їм уже відомо було, що там командний пункт дивізії і саме туди їх ведуть. Хліба стояли могутні — по око людське — жита, пшениці. Тихо було, і курсанти чули навіть крик перепела в житах і бачили лелеку на хаті, а під хатою — просвічені сонцем високі рожі цвітуть, прекрасні, мов дівчата! І раптом чорні гейзери вибухів, ближче й ближче гупають міни в хлібах, біжать звідти бійці, закривавлені, закіптюжені, щось кричать... Мінометний наліт, а вони стоять вишикувані цілим своїм студбатом край садка, де сказано їм ждати огляду, поки з-поміж дерев не вилетів на них дебелий чолов'яга — генеральські зірки в петлицях:

— Студбат? Чого стовбичите? — і мало не з кулаками накинувся на їхніх командирів.— В оборону! В оборону, вашу-перевашу, кладіть їх! Ось тут оборону займайте!

Миттю розсипавшись понад садком, до якого звідусіль прилягають хліба, курсанти падають притьмом, вони лежать тепер уже поруч з автоматниками комендантської роти і нікого й нічого не бачать, окрім хлібів та груддя землі, що рвано летить аж до сонця. А міни знов розтинають повітря, б'ють сухими ударами в землю, студбатівці щуляться по своїх борозенках, шарахаються від кожного вибуху — їм хочеться жити!

Мало не наступивши на Колосовського, над ним пробіг якийсь невідомий у поруділих чоботях, у касці,— обличчя все заюшене кров'ю, розтрощене, страшне,— поранений біг, охопивши його руками так, ніби

тримав у руках власну зрубану голову, і все кричав, ревів нелюдським голосом: «Достреліть! Добийте!»

«Так оце вона, війна в своєму справжньому образі! — встиг подумати Колосовський, глибше втискуючись у борозну, і весь світ перед ним уже заступився тим кривавим палаючим обличчям.— Тут і тебе щомиті може накрити, в криваве місиво перетрощить тебе разом з твоєю відвагою та хоробрістю, яких ти так і не встигнеш виявити!»

Неподалік від нього в цій же борозенці ще хтось щулиться — каска при самій землі. Степурині плечі.

— Ти живий?

— Живий.

А міни б'ють, і невідомо, кого з них накриє оця, що знову ось шавкотить у повітрі, що з сухим тріском грохкає десь неподалік. Шелестить, тріщить колосся, хтось підбігає, з розгону падає біля них — хто це? Теж заюшений кров'ю, сама каска і кров. Колосовський ледве впізнає його — Ярошенко з геофаку.

— Міна! — хрипить він.— Упала отак від мене, рукою міг би дістати. В плече ось і в обличчя. Очі не повипікали? Я бачу? Я не осліп?

Колосовський, роздерши індивідуальний пакет, сяк-так перев'язав йому покремсану щелепу і направив далі до санітарів.

— У садку вони! Біжи!

І Ярошенко побіг, залишивши після себе кров, розбризану на сухому грудді, на білій, повитій по стеблах березці.

Осколки щойно вибухлих мін, розлітаючись, проконали в хлібах радіальні смуги, перерили землю, як дикі свині. Свіжі вирви смердять якимось нудотним смородом, Колосовський аж кривиться від огиди: «Війна — це сморід!..»

Обстріл посилюється. Вібрує, пружинить від металевого свисту повітря. Це вже не міни — снаряди летять,

прошувують, здається, над самою головою, аж глухнеш від них, аж лопаються барабанні перетинки. Один із снарядів жახкає в хату, просто в лице їй, у вікна, вивалює стіну і з гуркотом вибухає всередині, в самім нутровищі людського житла. Ще один б'є під стріху, витребушує хмару солом'яної куряви, і весь дах розвалюється, осідає, охоплений вировищем диму, полум'я, і вже не видно ні підстрижених китиць по вуглах, ні лелечиноного гнізда з лелечатами біля димаря, сама тільки лелека кружляє в повітрі.

Нема штабу. Рознесло штаб. Після цього вогневий наліт припинився.

— Найгірше, що можна отак і пропасти — і ніякої користі від твоєї смерті,— чує Колосовський Степурин голос. Присівши, Андрій розглядає в руках кострубатий — ще теплий — осколок.— Ворога живого в вічі не бачили, а вже потрапили в отаку кашу...

— Тільки ж початок... Перше хрещення...

Справді, мов той чорний ураган, що з корінням вертає дерева, змітає людські оселі, трощить усе на своєму шляху,— так і тут пронеслось, пошматувало землю, отруїло польове повітря запахом гару, пороху й крові...

Пронеслось, і знов задзвеніла тиша.

Колосовський ще лежить долілиць, голова під каскою, мов чавуном налита.

— Глянь, мураха,— каже до Степури, і вже дві каски схиляються в тому місці низько до землі.

Мурашина маленька без поспіху перебирається між стебельцями, між травинками. В цих заростях вона — як у дрімучому лісі. Проте ж орієнтується. Якись таємничі життєві сили допомагають їй триматися в певному, тільки їй потрібному напрямі, терпляче петлює, обминаючи перешкоди, рослини та грудочки, деколи ніби навіть заважається в нерішучості й знов-таки виблукється до невидимої своєї стежини, щоб невтомно далі

посуватись кудись... І спокій, спокій. На все поле битви — найспокійніше створіння! Йому не страшно. Воно не боїться зникнути. Йому нема діла до всього, що діється у вашому жахливому, аномальному зараз, сатанинському макросвіті! Бо ж невинній цій мурашині, на щастя, не під силу збагнути, що опинилась серед лютування смертей, серед жахів, де землю рве, шматує метал, де бризками мозку розлітаються інтелекти, де щойно шаленіли зблиски вибухів яскравіші за сонце... Мініатюрне загадкове створіння, воно терпляче й без поквапу звершує через поле бою свій шлях. Не існують для нього земні ваші турботи, недоступні йому ваші пристрасті й ваші страждання... Живе воно поза вашим розпаленим світом і невтямки йому, що чиїсь очі зараз невідривно стежать за ним з-під навислого небозводу касок...

— Може, й ми такі перед кимось? — Колосовський глянув на змученого Степуру, глянув у небо й підвівся.

Озирнувся. Дим стелиться над хлібами, над садком. Від палаючої хати віє жарким повітрям, вона горить собі й горить, ніхто й не пробує її гасити. Не до цього зараз. Серед гарячої чадної тиші то тут, то там стогнуть поранені. В одному місці на межі, що відділяє величезний ланжита від пшениці, збігся цілий гурт студбатівців; посхилявшись, вони щось там розглядають. Колосовський і Степура, плутаючись у густому житі, подалися до них.

Неймовірним було те, що вони побачили.

Як від удару блискавки, що в літню грозу б'є серед поля, так була розрита земля в цьому місці, і серед цієї розритвини, серед розтолоченого, змішаного з землею стеблиння лежав Дробаха. Ноги розкидані, голова незграбно вивернута під спину, зуби оскалені, а обличчя чорне, спалене геть. Права рука лежить окремо від тіла, жовта, присипана землею. Моторошно дивитись було, що це лежить відірвана, обезкровлена Дробашина рука, яка могла одним ударом збити противника з ніг,

юнацька міцна рука, що торкалась у житті книг, і відбійного молотка, і твердих яблук дівочих грудей. Нема Дробахи. Загинув з усіма своїми подвигами, до яких був готовий і яких так і не встиг вчинити.

Посхилялись курсанти. І хоч криком повняться груди, мовчки стоять.

Тут же, край хлібів під садком, вони взялися копати перший і останній для нього окоп — вічну, з темними стінами хату.

Маленькими саперними лопатами копають першу студентську могилу, нагортають мовчки, і росте вона висока — на весь степ, і видніє далеко, як Савур-могила, і вже з вітрами говорить. Та це лише уявляється вона їм такою. Насправді ж невисока вона, ледь помітна серед густих колосистих хлібів.

XVII

Колоски стояли, як люди.

Той високий, випростаний, ніби на варті. Той менший, похилився, думає. Поспліталися вусами, посхилялись, незліченні, один на одного в мовчазній переджнив'яній задумі. А той, дивись, з підламаним колінцем і зовсім провалився в гущавину, і все наче хоче піднятись. Буря його зламала, чи дощ, чи осколок?

Тих, що в задумі, найбільше: все поле думає колоскове. Коли вітерець торкне, задзвенить шорстким металевим дзвоном.

Дим розійшовся, чад розвіявся, і знову дише поле гарячими пахощами літа. Перепелиний, кониковий світ оточує свіжу студентську могилу. Березка польова поблизу в'ється по стеблах, звисає білими чарочками, степовий горошок червоніє краплинами крові...

А день згасає. Тривожне, марсово-червоне сонце лежить над хлібами, а там, де стояла на пагорбі хата біла,

чиймись прекрасними руками побілена, вже дотліває чорна купа руїн. І тільки рожі високі, стрункої дівочої краси, як і раніш, стоять на причілку, присвічені сонцем, ще більш яскраві, ще більш розпалахкотілі в цей передзахідний час.

XVIII

Духновича до самого вечора возили на тім самім грузовику, який підібрав його на дорозі. Трясся в кузові серед ящиків із снарядами і почував себе тут зайвим, нікому не потрібним баластом, так не до речі накинутим оцим мовчазним суворим людям. Усі вони на своєму місці, знають своє діло і цілковито поглинуті ним. Заїдуть в ліс, наберуть снарядів і без розмов, без затримки по тряскому шосе мерщій до вогневої, де в садках край села жде їх, уже розстрілявши снаряди, батарея.

— Що ви повертаєтесь, як волами! — сердились батареїники, і, не встигнеш озирнутись, уже вони розмештають з кузова ящики, знов грузовик порожній.

Коли вперше побачили в кузові Духновича, зацікавились:

— Що за пасажир?

А потім уже й уваги на нього не звертали, тільки щоразу, коли розвантажували ящики, мимоволі давали йому відчути, як він тут їм заважає. Це було нестерпно — почувати, що ти всім на заваді, почувати себе тягарем для цих людей, які біля своїх гармат не знають спочинку і поводяться так, мовби вони тут єдиний заслон, мовби тільки від них і залежить стримати, не пропустити противника.

По дорозі грузовик їхній кілька разів потрапляв під обстріл ворожих літаків. Духнович, залишаючись у кузові, бачив струмені вогню, що лилися з літаків на землю,— чи з вогнеметів вони там били, чи з якихось

особливих швидкострільних гармат. Уперше він бачив людські трупи понад дорогою і сам щомиті міг стати трупом.

Потім артилеристи скинули його в лісі біля звалища своїх снарядів, сказали тут почекати.

— Ще ось одну ходку — і тоді вже завезем тебе до медсанбату.

Але робили одну ходку, і другу, й третю, а він усе залишався біля цієї гори снарядів, проте навіть і претензій ні до кого в душі не мав — сам бачив, не до нього їм зараз.

Біля снарядів стоїть вартовий зовсім молодого віку червоноармієць, він так сторожко тримає свою гвинтівку, ніби ворог десь тут, за кущем. З Духновичем вартовий у розмову не заходить, знає лише свої обов'язки. «Посадили — й сиди, — ніби говорив він Духновичу своїм виглядом, — а в мене свій клопіт, я на посту».

Вночі пішов дощ. Після денної спеки враз війнуло вітром, зашумів ліс, магнієво зблиснуло небо, розламуючись у бомбових ударах грому, — розгулялась справжня горобина ніч. Усе небо, здавалось, здригається, трепеще спалахами світла, голубого, нетутешнього. Спалахне й вихопить з темряви контури хмар водянистих, розбухлих дощем, з розвіяними по небу пасмами. Ще видно стає розшарпані вітром дерева, і крізь блискуче листя верховіть знов зблискує, здригається в магнієвих спалахах небо. Грім гуркоче й гуркоче на різні лади в глибині хмар, ударами неземної сили стрясає, розколює небо в різних його секторах — то ближче, то далі, то вище, то нижче. Ще тут не вщухло, а вже вибухає там, сердито перекочується, і вся земля ніби жде чогось неминучого, катастрофічного.

З годину, мабуть, отак здригалось небо, бушувала гроза, а тоді нарешті відгриміло, відблискало, зосталась лиш темрява, і лив, лив дощ. Немає неба, ніде ні зірки, тільки темрява й хаос, і по всьому лісу — плюскотіння

води. Справді ніби прорвалось небо. Чорний нічний дощ ллє й ллє, як у Ноеві часи, коли все потопив потопом.

Вартовий, коли почався дощ, дбайливо прикрив снаряди брезентом, а Духновичу й такої схованки не було. «А що вдієш? — думав він. — Снаряд зараз потрібніший, ніж ти, людина, вірніш — каліка з розпухлою ногою».

Дощ не вгавав. Вартовий, зрештою, запропонував Духновичу перебратися під брезент, але він вирішив терпіти, киснути до кінця. Зіщулився в самій гімнастерці й кис, кис ще більше, ніж пеньок, на якому він сидів під кущем. Мав при собі шинель у скатці, але не догадався її розкрутити. Як скрутив її ще в таборі з допомогою і за вказівкою Гладуна, так і зараз тримав на собі скрученою в туге повстяне, наскрізь набрякле водою ярмо. Вода ручаями стікала з гілок йому за комір, він уже промок до нитки, але не ховався, знаходячи навіть якусь відраду в тому, як природа знущається з нього, сидів закоцюбло, беззахисно горбився на тому ж пеньку, де його посадили артилеристи. Виставив на дощ ногу, налиту болем, і, поникнувши над нею, все думав. Справді, що цей дощ, що пільма, коли в темряву поринула вся планета. Фашистська ніч огорнула Європу, хвиля вандалізму накочується дедалі ближче, на дорогах Київщини валяються трупи, літаки вогнем поливають з неба людей. Рушиться, руйнується все, і нічим уже, здається, не поправити становища. Були мрії, були перспективи, а тепер війна заступила все, зяє під ногами чорним бездонним проваллям.

«Та оце поступ? Оце прогрес? — саркастично звертався він до якогось уявного опонента. — Всього сто тисяч років тому похмурі неандертальці з низькими лобами виходили в звірячих шкурах з своїх печер, озброєні примітивним кремінним знаряддям. Минуло, по суті, зовсім небагато часу, і людина здобула крила, піднялася в повітря, перетнула океани. Людина стала Гомером, стала Шекспіром, Дарвіном, Ціолковським... Богорівна!

І ось тепер, на верховинах двадцятого століття, знову цей чорний, смердючий вибух дикунства, канібалізму. Високорозвинута, культурна нація раптом породжує армію бандитів, убивць. Планета в темряві. Одне за одним гаснуть міста. Ну, як тут бути оптимістом? Як вірити далі в те, чого ви нас вчили у своїх книгах, що навівали нам у світлих університетських аудиторіях?»

Перші спогади дитинства для Духновича — це батьків заставлений від підлоги й до стелі книгами кабінет, пізніше другою домівкою для нього стала міська Короленківська бібліотека. Як інші виростають серед степів та хлібів, так він виростав серед книг. Він вірив їм чистою вірою серця, і для нього Толстой і Горький, Роллан і Барбюс були не просто іменами, не корінцями на книгах, вони були для нього такими ж живими, реально відчутними, як батько, відомий у місті хірург, як Микола Ювеналійович, їхній університетський професор. Але сьогодні він був у такому глибокому розпачі, що і з ними, з найдорожчими своїми вчителями, йому важко було порозумітись. Зараз, коли він, одірваний від товаришів, залишався отут напівкалікою в лісі серед апокаліпсичного гуркоту горобиної ночі з її чорним дощем, він не здатен уже нічим і ніким захоплюватись, у сповнених відчаю думках він бачить лише, як усе нищиться навкруги і всі сили людські, весь розум людський поставлені на службу цьому нищенню, і у власній душі його руйнується щось найдорожче, розсипається під ударами дійсності те прекрасне, що було навіяне в душу книгами батьківської й Короленківської бібліотек. Вічний поступ, прогрес, рух людства по висхідній? Хотілося заперечити книгам, хотілося вступити в цинічну й злу полеміку з професорами, вражаючи їх силою фактів з оцієї снарядної кафедри, на яку його поставило цієї ночі життя.

Весь ліс шелестить дощем, зловісно темніє, сповнений невідомості, а він тут один, без товаришів, біля

звалища боєприпасів... Канонада то вщухне, то загримить знов. Машини возять і возять снаряди. Заскакують в ліс ще мовби частіше, ніж раніш, і возії снарядів, оті мовчазні роботи війни, ще з більшою люттю кидаються вергати в кузов ящики. Його, Духновича, для них нема, нещасний оцей індивідуум для них не існує, про медсанбат уже йому й не згадують. І він, одначе, не міг навіть звинуватити їх у жорстокості, бо він не те що набрид їм,— вони його справді-таки не помічають за своєю запеклою роботою. Він виявився просто зайвим у цьому величезному, безперервно діючому механізмі війни. Не вийшло з нього бійця. Не вийшло для вас захисника, Роллани, Барбюси й Горькі! А які мав поривання! Не тільки свою альма-матер, свій рідний університет і рідне місто з хмарочосом Держпрому, але й Акрополь в Афінах, і паризький Лувр, і Софію київську, і німецьку готику — все, все він готовий був прикрити своїми грудьми, а чим кінчилось? Не воювавши, навіть не спробувавши бою, сидить калікою в лісі під дощем біля купи снарядів, начинених смертю. У вирішальний час, для великої справи він виявився непридатним, то для чого ж тоді жити? Для чого плутатись під ногами в тих, що вміють діяти, що знають кожен своє місце на арені війни?

Якби піймав десь кулю, коли вдень за їхнім грузовиком ганялися «месершміти» по шосе, то, певне, було б найкращим для нього виходом з цього тупика. Чи, може, самому собі пустити кулю в лоб з оцієї гвинтівки, яка ще ні разу не вистрелила? Може, це справді вихід? Щоб раз назавжди кінчити і з цією ногою, і з душевними терзаннями, зникнути й не бути тягарем ні для кого! І хай зрозуміють товариші, хай не осудять його за те, що він свою кулю, першу й останню, випустив не по ворогові, а по собі...

Машина знов набирає снаряди. Ось вона відїхала, затріщавши гіллям дерев, пішла в гущавінь, як у печеру.

— Що, поранений?

Духнович аж сахнувся з несподіванки. Ззаду нього стоїть під кущем хтось у напнутій плащ-палатці. Очевидно, новий вартовий, який тільки-но змінив попереднього. Духнович за своїми думками цього й не помітив.

— Поранений, товаришу?

У голосі вартового бринять людяні нотки, теплі, співчутливі. Це, мабуть, тому, що він вважає Духновича пораненим. А він не поранений! Він передової й не нюхав! Він просто недовчений студент, що уявив себе воякою і так ганебно вибув із ладу, наколовшись на першу ж очеретину! Болотяна торішня очеретина зламала його, зробила безпомічним і ні на що не придатним!

Про це Духнович так і сказав йому, коротко, нервово, з надриком.

Але вартовий, виявилось, мав на такі речі свій погляд:

— Як болить, то однаково болить, від чого б там не було: від кулі, чи від осколка, чи від нариву. Я знаю, як це воно, коли нариває. Ще малим коли був, корова одного разу на ногу наступила. Ніготь з великого пальця так і зчесала, довго наривало потім, ночами не спав...

Тихо вийшовши із-за куща, він уже стояв перед Духновичем, видно було гвинтівку в його руці, і чути було, як дощ плюскотить по його нахалабудженій плащ-палатці. Присвітивши ліхтариком, він нахилився:

— Ану покажи, що там у тебе...

Духнович розмотав мокре ганчір'я з ноги.

— Ого, рознесло,— сказав артилерист і покрутив головою.— Знаєш що, товаришу, давай я тобі проколю: воно вже визріло.

Духновичу змигнули перед очима батькові ланцети, блискучі, добре дезінфіковані хірургічні інструменти.

— Чим же ви проколете?

— Найдучим. Ось хоч би й багнетом.

За мить перед ним уже зблиснув багнет.

— Посвіти мені,— він передав ліхтарика Духновичу.

Світло ліхтарика вихопило з темряви щетинисте мокре обличчя, грубі руки, що саме знімали багнет з гвинтівки, освітило полу плащ-палатки, якоїсь рябої, не нашої.

— Німецька?

— Їхня. На тому тижні взята.

Присівши, він вправно затиснув хвору ногу Духновича коліними, наче коваль, що збирається розчищати кінське копито, і не встиг Духнович схаменутись, як щось там чикнуло, потекло, а він, цей доброволець-хірург, усе ще не випускаючи ноги, тримаючи її, як в лещатах, обережно, але міцно видавлював своїми твердими пальцями гній із рани; разом з гноем наче вичавлював і самий біль з організму. Як йому полегшало одразу! Духнович ніби на світ народився. Хотілось плакати від вдячності, хотілось поцілувати оті грубі солдатські руки, що так допомогли йому.

А вартовий уже підвівся, просто й буденно витирав руки об мокре листя, гомонів до Духновича:

— Тепер тобі полегшає. Якби оце ще подорожника, тільки де тут його знайти вночі. Вранці пошукаємо.

— У мене батько лікар, хірург досвідчений, але, гадаю, й він краще б не зумів.

— Солдат все мусить уміти. От якось новачок у нас застріг своїх гнідих, а вони не тягнуть, ковзаються на місці... «Ти, мабуть, в упряжці їх поміняв?» — кажу йому. Він перепріг і... побігли!

— Видно, в них виробилась певна координація рухів.

— Факт, що допомгло... А чого ти шинель не розкатаєш? Бач, промерз, аж зуби клацають. Розкатай, надінь.

— Боюсь.

— Чого боїшся?

— Розкатаю, а потім не скатаю,— відповів Духнович напівжартома.— Це мені в таборі товариші допомогли.

— Скатаємо й тут, коли сам ще не навчився. Хліба хочеш?

Десь з-поміж ящиків він дістав півхлібини, розділив її й половину подав Духновичу. Хліб розкис від дощу, прилипав тістом до рук.

— Що, глевкий? — весело запитав артилерист..— Це нічого. Хліб глевкий — на зуби легкий.

Вмостившись під брезентом на снарядах, вони їли розкислий, набряклий дощовою водою хліб, і артилерист — тихо, розважливо — розповідав Духновичу своє життя.

XIX

— Кадровик я, кадрову служу. А прізвище моє Решетняк. Восени був би вдома, якби оце не війна.

Артилерист якийсь час помовчав, прислухаючись до плюскотіння темного мокрого лісу.

— По всякому для людей війна починалась,— провадив він далі.— Того застала в морі або в полі біля хлібів, того — в дорозі, тебе ось за книгою, а мене застала вона на самім кордоні, на річці Буг. Знаєш, що таке кордон? Це така собі смуга землі, проорана й заволочена, оплетена, переплетена колючим дротом. Перший ряд дроту високий, другий — нижчий, третій — ще нижчий, а далі дріт по землі клуб'ям стелиться, як огудиння на баштані, а земля чому проорана, ще й приволочена — проти диверсантів. Отам ми й гартувались. Незадовго перед тим були на учбових стрільбах, кілометрів за вісімдесят від своїх зимових казарм. Безлюдні місця, болота, піски, сосонки колючі, низенькі... Вузькоколіяка була там, по ній тягнуть тросами фанерні танки, а ми по них мусимо влучати. Як трахнеш, так і розлетиться. Кілька днів воювали з тими фанерними танками, а в суботу прибули до себе на зимові квартири. Казарми

наші саме на ремонті були, і нам команда — напинати намети. Не хвалячись, кажу, що завжди я був дисциплінований, і коли куди треба, то — найперше мене. Так і тоді: «Біжи, Решетняк, до отих сосонок, вирубай чотири кілки», — посилає мене командир взводу. Взяв я сокиру, побіг, вирубав три кілки, а четвертого підходящого ніяк не найду, бо вже смеркає і сосонки коло мене все якісь криві та низькі. «Та рубай який-небудь, — чую раптом над собою голос і, підвівши голову, бачу командира батареї. — Може, їм недовго й стояти». Мені дуже запам'ятались ці слова командира батареї, що, може, їм недовго й стояти. «Чого б то недовго?» — думаю. Потім вирішив, що, мабуть, незабаром в казарми переберемось. І вирубав кілочок, який попавсь. Розіпнули нашвидку намети, матраців уже й не набивали, бо втомлені були дуже після маршу. Так на порожніх матрацах полягали й поснули. Міцно поснули. Відомо, який сон після маршу. І от пізно чи рано чую крізь сон раптом щось проквотало в повітрі: невже снаряд пролетів? «Це ми ще, мабуть, на навчанні!» — подумалось крізь сон, а воно, як на те, знов у повітрі — гул, гул. Удари якісь. Розплющую очі, а брезент наді мною вже як решето — посічений, подірявлений, а вчора ж був цілий! Видно, бив на шрапнель, чи, може, зенітні осколки осипались, бо хоч шкоди нікому з нас і не завдало, а брезент посікло. Та це я вже пізніш над цим роздумував, а тут мерщій почав будити товаришів. Мотаю онучу, тягну чобота на ногу, а другою товариша розштовхую: «Сивков, чуєш? Уставай! Почалось!» А він — здоровенний, дві порції з наказу командування одержував — ніяк вірити не хоче, — знов головою в подушку.

В цей момент тривогу заграли. Всі посхоплювались, вискакують, хто як, а я все пілотку не знайду. Так без пілотки й вискочив. Прибігаю до конов'язі, бачу, один мій кінь харапудиться біля афішки, а другий уже

зірвався, гасає аж біля казарм. Кругом метушня, галас, ну, що ти хочеш — війна. Я вхопив чийогось коня та до свого, накинув посторонки і з гарматою — в парк! А в передку гільзи холості; і в нас усіх жодного патрона бойового — все холості в підсумках, з самим порохом. Для учби! Горобців лякати! Склади снарядів поруч,клади величезні. І там, знаємо, боєприпасів сила. Коли, було, стоїш біля них у караулі вночі, то аж моторошно. Що, думаєш, як вибухне? До хмар летітимеш! Кинулись ми тепер до тих складів, а вартовий не підпускає. Бачить же, що свої і що коїться щось не те, летять із-за Бугу снаряди, але ж — устав! Без начальника караулу не підпушу — і все. Станемо наблизатись до нього, а він як дасть, дасть бойовими вгору: «Не підходь!» А начальника караулу вже вбито, і ніхто того вартового зняти не може. Лише коли підбіг командир дивізіону,— відкриликлади, хапаємо бойові припаси — і вогонь за Буг! Доки й житиму, не забуду того дня. Нас полягло, але ж і їх наклали — чорно. На дроті висять, в дроті лежать, позаплутувались. Уся смуга кордону, правду тобі кажу, була завалена, як жаб'ям, тими першими фашистами. І відтоді оце з боями відступаємо аж сюди. Бачили вже, як і не фанерні — бойові їхні танки горять від наших влучань. В одному місці вони обманом на нас танки пустили в червоних зірках, думаємо — наші! На поміч ідуть! А тоді як обкосили нас з кулеметів — одразу стало все ясно. Ну й ми ж їм здачі дали... Ніхто не скаже, що ми, артилеристи, погано присягу виконуєм. Так уже за цю землю чіпляємось, так уже її держимось — кожен вершок її з кров'ю у нас видирають.

Артилерист зітхнув, помовчав, прислухаючись з-під плащ-палатки до віддаленого гуркоту канонади, до лісу, який все ще плюскотів, стікав у темряві дощем.

— Підкріпивсь? — звернувся він до Духновича, коли той дожував свій розкислий хліб.— Це ще нічого, хліб як хліб, я он у тридцять третьому всю весну бур'яном

харчувавсь. Насічу, було, лободи та в казан, заллю водою і варю.

— А ви що... без матері?

— З усієї сім'ї один я тоді вижив. Пухлий, ноги у водянках, а яюсь вижив. Трудна була весна, ох трудна. Куди не зайдеш — пуста... Вікна повидирані, і в хатах тхне... Кому б наче я потрібен, а настане ніч — защіпаюсь у хаті на всі защіпки: страшно! Сам не знаю чого. Ну й те ж подумати — хлопчак... А коли стали хліба поспівати, візьму, було, наволочку та ножиці — і в поле. Жито високе, вродило тоді не гірше, як цього літа. Заберусь у гущавину, щоб об'їждчик не побачив, і нишком наріжу, настрижу тих колосків повну наволочку. Багато хто ходив тоді отак стригти колоски, і їх об'їждчики ловили, називали «куркульськими парикмахерами», хоч ніякі вони й не куркулі, а просто голодні люди. Вернусь додому, натоплю піч, вигорну попіл прямо на долівку — не до чистоти було! — а на черінь насиплю колосків, насушу, перетовчу і тоді вже спечу з них собі коржів. Колоски були ще зелені, і коржі з них теж виходили зелені та гіркі, але наїсися — і живіший.

— Стільки пережити,— сказав Духнович.— А втім, це, видно, не заважає вам бути зараз добрим солдатом.

— Я собі так думаю, товаришу: Батьківщина, вона не тільки для тих дорога, хто все життя паски їв...

«Виходить, це я все життя паски їв,— подумав про себе. Духнович.— А чим віддячую? Цей ось грудьми проти ворога стоїть, а я? Що я в порівнянні з ним, який стільки витримав і стільки ще витримає?..»

— Скажіть,— запитав він Решетника,— чи бувають у вас такі хвилини... Ну от хвилини розпачу... розпачу такого, що й жити не хочеться?

— Звісне, всяк буває. Хіба легко дивитись, як здаєм рубежі, як плюндрує ворог нашу землю радянську. Побачиш уночі небо в пожежах — просто все закипає отут. Не злий я натурою, а тепер нема в мені пощади,

хотів би стріляти так, щоб жодна куля мимо не летіла, щоб кожен снаряд фашиста по черепу влучав... Ось і сьогодні день був скажений який. З ходу німець хотів прорватись. І таки прорвався б, і в оцьому лісі фашисти вже геліготили б, якби не наш артвогонь.

Він став докладно розповідати про сьогоднішній бій, про втрати на батареї, про те, скільки снарядів було випущено, а Духнович, притулившись до нього, зігрітий вогким розпареним теплом його твердого плеча, вже ледве чув його крізь дрімоту, таку солодку після двох безсонних ночей. А потім і зовсім не стало йому чути Решетнякових слів, бачив лише буйні садки під селом, гармати вкопані, а біля них метушаться люди, зарослі, аж чорні від спеки та кіптяви, носять бігцем ящики із снарядами, заганяють снаряди в стволи, і серед тих, що тут трудяться, він бачить знайому постать Барбюса із скаткою через плече, а поруч із ним працює біля гармати і оцей новий товариш його — артилерист Решетняк.

XX

Полк був кадровий, червонопрапорний, ще недавно він шикувався на оглядах у повному складі, а тепер... Жменька мужніх, обстріляних, прокипілих ненавистю до ворога людей — оце тепер і був полк. Він був не те що поріділий у боях, він був майже знищений, і все ж він тримав такі рубежі, що їх за кращих умов мусило б тримати по кілька полків; і не лише тримав, але ще раз за разом випадало йому йти в контратаки. Що менше зоставалось кадровиків у полку, то більше виростав кожен із них у своїй солдатській вартості. Один кадровик, здається, вартий був трьох поповненців, так цінувалась тепер людина по її вмінню тримати зброю, по її в боях перевірений чіпкості й витривалості. Якби

ворог знав, скільки їх стоїть отут проти нього понад річкою Рось, занурившись у зелених садках та високих картоплях огорodів, він не повірив би, що це вони його стримують, вони, хто зазнав уже стількох жертв і хто має в своїй обороні стільки порожніх окопів.

Втрати були величезні, особливо від мінометного вогню, проти якого в них не було іншого захисту, крім оцієї рідної землі, в яку вони могли зариватись. Міни молотили по них з рання й до ночі, трахкаючи по камінню шосе, що підходило аж до мосту через річку, міни шугали крізь гілля над окопами, траплялось, що влучали і в самі окопи — чадний задушливий дух від них не розвіювався над обороною цілий день. І тільки з настанням темноти, коли сила вогню зменшувалась, можна було полічити, скількох не стало сьогодні.

Від ворога їх відділяла Рось, мальовнича річечка Рось, що тихо, безплюскітно лине між буйною зеленню берегів, між розлогими вербами, що подекуди майже зникаються над нею своїм плакучим віттям. За мирного часу в цих берегах щовесни витьохкували солов'ї, а зараз цілу добу цьвохкають кулі, і немало вже свіжої крові людської потекло звідси із водами Росі до Дніпра. По березі попід кущами верболозу лежать загиблі учасники контратак, і коли їх уночі торкає хвилею, то здається, що вони ворухаться, що вони ще живі, хоч лежать там уже по кілька днів. Тяжким трупним духом тягне звідти. На дерев'яному мосту через річку, щоб з'єднувати шосе, побитих навалено цілі купи: то ті, що ходили в контратаки, але кому так і не вдалося перехопитись на той бік. Щоразу, добігши до середини мосту, атакуючі падали, скошені перехресним вогнем ворожих кулеметів, замаскованих десь зовсім близько в потойбічних вербах. Ночами наші робили кілька спроб повідтягувати, позабирати з мосту вбитих, однак це коштувало нових жертв, купа тіл, мертва ота застава на мосту тільки ще збільшувалась.

Ось у цей полк, до цього мосту доля привела серед ночі студбатовців.

- Студенти прийшли!
- Курсантський батальйон!
- І грому та блискавки не злякалися!

У словах, якими зустрів їх полк, вчувалася щира солдатська вдячність за те, що вони прийшли, принесли сюди своє життя, свою підтримку.

Під суцільною зливою, при спалахах горобиної ночі займали студбатовці вільні окопи по городах, а кому не вистачало вільних, то втискалися по двоє разом із старополчанами, поки оговтаються та вириють свої. Після мінометного шквалу, під який вони потрапили у відкритих житах біля штабу дивізії і де зазнали своїх перших втрат, тут, у мокрих окопах, студбатовці відчули себе значно безпечніше, дарма що ворог пострілював десь зовсім близько, а звечора, як розповідали ветерани полку, їм навіть чути було німецькі губні гармошки за Россю.

Вдосвіта, коли розвиднілось, дощу вже не було, небо виядрувалось з-під хмар. Над студбатовськими окопами звисало яблуневе гілля, обважніле від зелених плодів та рясної роси. Коли противник, починаючи день, сікнув з кулеметів по садках, то роса посипалась, як дощ, а яблука-зеленчаки падали студентам просто в окопи, зайвий раз підтверджуючи давню істину Ньютона.

Ці терпкі зелені яблука вже кілька днів були тут для солдатів полку ледве чи не єдиним харчем. Щоправда, був у них ще цукор, багато цукру, який вони добували, як пісок у кар'єрі, неподалік від своїх окопів у підвалі одного з будинків над шосе. Раніше в цьому будинку був райпродмаг, а в підвалі склад, який тепер уже нікому не належав, нікого, крім них, не цікавив — містечко було безлюдне й безвладне. З усієї оборони бійці повзали з казанками до того підвалу і, набравши, хто скільки міг, повертались до себе у свої нори. В кожному

окопчику, поряд з патронами та гранатами, стояли казанки, наповнені цукром, з якого бійці готували собі цукряну саламаху, приправляючи її терпкими кислючими яблуками, щоб не нудило.

Такою цукряною кашею-саламахою пригощав Колосовського вранці його сусід по окопу — веселий довгов'язий сержант, один із кадровиків полку. Губатий, з орлиним носом, із зухвало-веселими сірими очима і басовитим соковитим голосом, він був з тих людей, що запам'ятовуються з першого погляду і з першого ж погляду чимось викликають до себе довіру й симпатію.

— Ти тут повоюй, а я тим часом приготую сніданок,— сказав він і, витягши з ніші казанок, до половини наповнений цукром, долив туди з фляги води, покритиш кислиць, старанно розколотив усе це й після того запропонував Богданові: — Діставай ложку і за діло!

Бруствер, замаскований картоплинням, одгороджував їх від противника. Земля була мокра, глянцево-чорна, і рожеві пелюстки маку, вночі оббиті дощем, всюди поналипали по ній, різко виділяючись. Прибравши на краю окопу місце, поставили казанок і заходились коло своєї саламахи.

Голосно сьорбаючи, сержант для ближчого знайомства розповідав Богданові про себе:

— Цабєрябий я. Дивне прізвище, єге ж? Декому може здатись смішним, а є ж іще смішніші: Пицимуха, Непийпиво, Обійдихата. Був ще у нас в полку старшина Панібудьласка, тепер уже нема. Був і нема... Ти їж, їж,— підохочував він Колосовського,— бо сніданку не буде, а обіду й поготів. Похідні кухні наші всі порозстрілювано, третій день отак, на підніжному кормі...

Незабаром Богдан уже знав від нього про те найважливіше, що необхідно знати бійцеві: звідки німець найдужче б'є, і коли він особливо скаженіє, і якими

рівчаками треба пробиратись за оцим ось цукром чи коли тебе, скажімо, викличуть на КП батальйону.

З розповідей сержанта перед Колосовським поставав тяжкий бойовий шлях цього полку, шлях, позначений кровопролитними боями на різних, починаючи з кордону, рубежах, з-поміж яких оця Рось виявилась рубежом чи не найтяжчим.

— Доконче вони хочуть зіпхнути нас звідси, щоб вивратись на шосе,— пояснював сержант,— та коли без вас не зіпхнули, то тепер дідька лисого! Хіба що обійдуть. Де в лоб їм не вдається — десанти закидають в тил, паскуди. Ну, ми їм не Греція, то вони могли нещасну оту Грецію парашутними десантами взяти. А в цілому можеш не шкодувати, що опинився в нашім полку. У нас без паніки. Командир полку — старий вояка, ще в Котовського воював.

Слухаючи сержантові розповіді про цей полк, про його командирів, Богдан легко уявляв собі на чолі такого полку свого батька, Дмитра Колосовського. Один час, у перші роки після громадянської, батько теж служив у прикордонні на Збручі, поки не перевели його звідти в Запоріжжя. Мабуть, і зараз командував би саме отаким полком стрілецьким, червонопрапорним...

Безгоміння. Стрільби не чути. Бійці сміливішають: видно, як то тут, то там вигулькне котрийсь зі свого окопу. Колосовський та сержант теж не ховаються. Схилившись над казанком, вони вже дошкрібували ложками солодку свою саламаху, як раптом між їхніми головами — дзись! Куля дзиськнула! Не встигли й злякатись. Схаменулись лише після, коли, інстинктивно присівши, переглянулись, тороплено дивлячись один на одного.

— От гад,— лайнувся сержант.— Снайпер їхній. Виткнулись, а він одразу й нагадав, щоб не забувались.

«Оце вона, близька смерть, пролетіла»,— подумав Богдан, усе ще з удаваною веселістю дивлячись

на сержанта, який так само дивився з торопленою по-смішкою на нього, мовби радів, що не тільки він сам живий, а й студент теж.

Ніколи потім не зможуть вони забути цієї кулі, що пролетіла між ними, між їхніми головами і зблизила їх якоюсь особливою близькістю, поєднала якимись особливими тайнощами — тайнощами самого життя. «Тепер ми з ним справжні побратими», — подумав Богдан про сержанта.

— Оце називається — на волоску, — полегшено мовив сержант. — Сантиметр сюди або туди — і одному з нас ложка була б уже не потрібна.

Після цього вони понадівали каски. Цаберябий добув з кишені нерозірвану пачку махорки, спершу понюхав, потім розірвав.

— Бери крути, товщиною хоч з палець, у нас цього зілля вдосталь. Хліба не постачають, так замість хліба махорки лантух вночі притягли нам до самих окопів... Крути, чого ти?

— Я не палю.

— То поки студентом був, а зараз, брат, починай. В окопах з цим веселіше... Правду кажу, ось попробуй...

Піддавшись на його умовляння, Богдан невміло взявся крутити з шматка газети цигарку; вона розклеювалась у нього, але він таки скрутив, припалив, ковтнув диму. Голова одразу пішла обертом, він відчув, що п'яніє, і після перших затяжок змушений був кинути цигарку геть. А Цаберябий попихкував так, що з окопу валило, як із паровоза.

— Чи диму нашого не помітять? — запитав Богдан.

Сержант заспокоїв його.

— Подумують, що земля після дощу парує. Воно ж таки пригріває, аж на сон хилить. Мабуть, завалюсь я зараз хвилин так на двісті. Раджу й тобі, бо в нас тут тільки вдень і поспиш, уночі не дадуть.

— Ні, я не спатиму,— відмовився Колосовський і знову виглянув з окопу.— Цікаво, звідки він б'є, снайпер отой?

— Хочеш вистежити? Навряд. Десь він отам в гущавині, у вербах лівіше від мосту. Ну, я сплю. В мене закон: неясна обстановка — лягай спати.

Сержант скоцюрбився на дні вогкого окопу, зігнувши в три погібелі своє м'язисте тіло, і справді швидко заснув.

Богдан, вмостившись у другім кутку викопаного «коліном» окопу, припав поглядом до верб протилежного берега. Він стежив за тими шатрами зелені, чи не ворухнеться де гілка в глибині, чи не зблисне де постріл. «Ти снайпер, але я теж не мазав на стрільбищах»,— думав він, напружуючи зір.

Верби, здавалось, дрімали. Жодного руху в наповненому тінями вітті, жодного пострілу звідти, тільки десь на лівому фланзі потатакує кулемет.

Неподалік за кущами картоплі хазяйнує в своєму окопі Степура,— он його важка щелепа висне з-під каски.

— Чатуєш? — озивається він до Богдана.

— Та хочу вистежити, звідки він б'є.

— Тоді запасайся терпінням...

Богданові терпіння не бракувало. Весь час, доки сержант спав, він, прилаштувавши гвинтівку для стрільби, напружено вглядався в зелені хащі протилежного берега. Одного разу йому здалося, що в глибині верб перемайнула якась тінь, і він уже ждав пострілу, але його не було.

Сержант, виспавшись, солодко потягся в окопі, позіхнув:

— Ну, як там? Не з'являється фашистська зозуля? — Він підвівся, похрустів суглобами, потягаючись.— О, Корчма мій знову землю пудить...— Цаберябий кивнув Богданові кудись праворуч.— Ото тільки занудьгує, так

і за лопату, гребе й гребе, все йому здається, що мілко. Ох і трудяка ж!

— Хто він, той Корчма?

— Земляк мій, всю кадрову разом служимо. З одного села ми і якісь навіть родичі далекі, а от характери в нас — небо й земля. Я більше пісні люблю, а він — чоботи. Весь час тільки й турчить — «от якби мені, батечку, командирські чоботи роздобути». А я, скажімо, і в обмотках себе добре почуваю. Мені головне — поспівати. Жаль, що тут співати не можна — одразу почує, дасть прикурити. Агей, Корчмо, до води доб'єш — гукнув він туди, де летіла земля, і знов обернувся до Богдана.— Там у нього в окопі цілий склад: в одній ніші патрони, в другій гранати, в третій пудра, вазеліни та креми всякі.

— Нащо вони йому?

— Нагріб у крамниці, де оце цукор беремо, і ноги та ботинки змащує, щоб м'якіші були. А пудру й не знаю — може, для Фанаски береже. Дівчина у нас була з ним одна на прикметі, Фанаска, недавно за третього у Вінницю віддалась...— Сержант помовчав, і голос його помітно змінився, посмутнішав.— Це ж там у наших селі зайти німецькі порядкують. Хоч убий, не віриться, що вони вже там. Нахаби арійські, з засуканими рукавами зіскакують з мотоциклів, млеко давай, яйка. Ну, матимуть же вони в нас яйка! Поклали вже ми їх від кордону, а ще більше покладем. Вигублювати по одному, винищувати десятками, сотнями, як пацюків,— так я собі ухвалив.

— Тихо, стривай, здається, щось промайнуло,— припав до гвинтівки Богдан.

Сержант, налігши грудьми на бруствер, теж став вглядатись у потойбічні верби. Сонце, повернувшись, змістившись у небі, тепер глибше просвітлювало верби, проте й зараз не видно було в їхніх шатрах ніякого руху.

— А чи не спробувати нам виманити його? — запропонував сержант.— Німець він же таки дурніший за нас, як ти гадаєш?

Прилаштувавши на багнет каску, він посунув її вбік, у кущ картоплі і, пригнувшись, став там нею ворушити. Богдан тим часом, не спускаючи очей, стежив за вербою, що була найпідозрілішою.

Минуло чимало часу, доки Цаберябий таки спровокував німця на постріл. Ворожа куля дзенькнула об каску, і тієї ж миті Колосовський дав постріл у відповідь. Верба гойднулася у глибині віттям.

— Падає, падає! — гукнув сержант, і їм добре стало видно, як, пробиваючи гілля, валиться додолу розкарячене тіло, вони мовби навіть почули, як воно гупнуло, впавши там додолу з верби.

— Упав, ей же ей, упав! — загукали з окопів.— Гупнув, як груша! А кажуть, груш на вербі не буває!

— Хто це там його? — почулося від дороги з командирського бліндажа.

І Цаберябий відповів туди голосно, хвальковито:

— Студент мій збив!

XXI

Ворог майже не тривожив їх у цей день. Він неначе забув про них чи не хотів їх помічати. Далеко зліва гула канонада, десь і праворуч все стугоніло, мов танки своїми панцированими лобами розбивали, таранили десь там залізне небо. А тут, над тихою Россю, серед розм'явлених верб війна ніби задрімала, як дрімали, поскручувавшись, по своїх окопах бійці, пригріті сонцем та паркою землею.

Надвечір знову пройшов дощ, короткий, летючий, і студбатівцям було видно, як він, мовби втікаючи від сонця, швидко віддаляється за Рось, за густі верби, де

було збито снайпера, високими пасмами сивіє, освітлений сонцем, на луках, зелених, далеких. А тільки дощ відшумів і сонце проблиснуло, бійці помітили, як десь на левадах за Россю з-поміж мокрих блискучих верб райдуга воду бере.

Степурі добре видно було райдугу з окопу. Вона стояла по темній тучі, здіймаючись над війною, над побоїщем, що шматувало землю, стояла у вічній семибарвній красі своїй, недосяжна для ворожих снарядів.

Потім райдугу майже всю закрило тучею, лише шматок її зостався на обрії, круглий, мов яблуко. Велике яблуко рожевіє в темних далеких хмарах. «Німий стою перед твоєю красою, природо»,— хотілося вигукнути Степурі. Дивна душа людська: дивився на райдугу в небі, а бачив Мар'яну, харків'янку червонощоку. Заміжньою стала, і мав би викинути її з голови, а вона приходить і сюди, до нього в окоп, із своєю пекучою недосяжною любов'ю. «Хіба б вона не могла покохати мене, якби не було його? — думалось Степурі зараз в окопі.— Адже ж є і в мені, мабуть, щось таке, що могло б привабити дівчину. Он приходила в табір разом з дівчатами Ольга-гречанка, то ж таки вона приходила до мене, до кого ж іще?» Ота некрасива, тиха, але добра серцем Ольга, якої він три роки ніби зовсім не помічав, вона тільки в ці дні зважилась відкритись подругам своїм почуттям і разом з ними принесла йому в табір свою подолану дівочу гордість, своє вигорьоване кохання. Якщо вона могла, то могла б і Мар'яна, коли б не приворожив, не перехопив її інший!

Окоп Лагутіна недалеко від Степури, навскоси, як дивитись до мосту, під розчахнутим стовбуром яблуні. Степурі й зараз видно Лагутіна, вірніш його потилицю. Прилігши грудьми над бруствером, задивився кудись у бік річки. Без каски, в шинелі пом'ятій, ще й комір підняв — видно, як спав, так і залишився в шинелі, щоб висихала на ньому, як оце висихає вона зараз і на

Степурі. Гвинтівка Степурина лежить уможна на бруствері, пристріляна до мосту, щомиті готова відкрити вогонь, коли тільки з'явиться противник. По лінії прицілу око Степури бачить кущ верболозу одразу за мостом (чомусь здається, що саме з-за того куща має вискочити противник), а трішки звихнувшись убік, око знов натрапляє на Лагутіна, на його виставлену над окопом потилицю, захищену тільки піднятим коміром шинелі...

Досадливо одвернувшись від Лагутіна, Степура бачить в окопі Колосовського, що все пильнує з-під каски за ворожим берегом, та його сусіду.— сержанта Цаберябого, особу примітну, його вже кожен тут знає за гучний голос та веселу компанійську вдачу. Цаберябий — дивне прізвище. Тисячами проходять отак повз тебе люди, і серед них раптом: Цаберябий. Звідки? Чому так, а не інакше? Колись, мабуть, пани для сміху записали його так у свої кріпосницькі реєстри, зрівнявши людину з волом, і так несуть з покоління в покоління це наймення і прадіди його, і діди, і батько, і він сам. У його рідному, Степуриному, селі багато з його односельців теж мають прізвища чудернацькі, дані їм колись панами ніби на поглумки та знущання; однак у революцію імена й такі ставали крилатими і лунали грізно та славно, а в наш час деякі з них стали іменами знатних людей, орденоносців, учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки... Розмірковуючи над цим, Степура не без гордощів згадав, що й батько його, бригадир городньої бригади, теж був учасником виставки.

З хліборобського роду вийшов Андрій Степура в студенти. Будучи вже й студентом, не лінувався вставати, як хлібороб, на зорі, спішив, квапився зібрати урожай знань, до очманіння сидів у бібліотеці обкладений горою книжок, висиджував до закриття навіть у вихідні. Знав: там, куди він поїде після університету, не буде таких книгосховищ. Син села трудового, він з дитинства

проявився любов'ю до хліборобської праці, парубчаком вмів уже водити трактор чи стати штурвальним біля комбайна, перейнявши цю науку від старшого брата, і щоліта під час канікул земляки-колгоспники бачать його як не коло штурвала степового корабля, то серед тих найплечистіших, що возять зерно на станцію. Змалку йому прищеплена глибока повага до хліба, ставлення до нього, як до чогось святого, і коли війна просто з маршу кинула їхній студбат в ті масиви колгоспних хлібів біля штабу дивізії, і Степура побачив, що хліб тут уже ніщо, його топчуть, толочать і сам він, бредучи з гвинтівкою серед зарум'яненої, повноколосої прекрасної пшениці сорту «українка», змушений толочити її чобітьми,— то це був день найбільшого болю в його житті, це було для нього найжахливішим з усього, що принесла з собою війна. Золоте колосся, що красувалось снопом на народних святах у День урожаю, колосся, що ясніло тобі у державнім гербі, побачити знівеченим, присипаним землею в чорних смердючих воронках... Це досі стояло йому перед очима, як і образ розшматованого міною Дробахи, що ви його поховали там, у хлібах. Відсміявся Дробаха, відгуляв. Хто ж за ним? Безглуздя й кошмар війни — це те, до чого Степура ніколи не звикне. Якби можна було безумство це припинити одним ударом,— нічого іншого не хотів би він у житті!

З настанням сутінків загадали одержувати сухарі. Сухарів було обмаль, і боєць Корчма, ставши навкарачки серед картоплиння, почав їх ділити, вправно розкладаючи уламки сухарів рівними купками на розстеленій плащ-палатці.

— Ти ж гляди, бо собі якраз найменше покладеш,— підсміювався над Корчмою Цаберабий.

А Корчма, розіклавши, підрівняв купки і, звелівши поодвертатись, жваво вигукнув:

— Кому?

Це означало, що той, хто озветься, одержить саме ту купку, яку Корчма у цей момент накрив своєю долонею. Точнісінько, як ото діти, що, заховавши руки за спину й затиснувши в одній із них цукерку, заставляють угадувати: «В якій?»

Студенти, одначе, не пристали на такий спосіб дільби.

— Давай без фокусів,— буркнув Лагутін.

— Помиримось і так,— підтримав його Колосовський.— Розбирайте, я згоден останнім.

Корчма, видно, був трохи ображений, що його справедливий метод дільби не дістав з боку студентів схвалення і що вони тільки посміялись на оце його завзяте «кому?»

— Значить, ще не зовсім виголодніли, коли крутите носом,— сказав він докірливо.— Ось як попідтягуєте животи на останню дірочку, тоді й самі закричите «кому?»

— Поспішай, земляче, своє з'їсти,— весело казав до Корчми Цаберябий, коли той забирав належну йому долю сухарів,— бо вб'ють — і пайка пропаде.

Ще не догризли вони й сухарів по окопах, як із сутіні садків з'явились постаті командирів, почувся над окопами молодий, бадьорий голос політрука Панюшкіна:

— Ану, орли, хто хоче розім'ятись? Є завдання.

Поруч високого, туго перетягнутого поясом у талії Панюшкіна Степура впізнав командира своєї роти лейтенанта Осадчого, невеликого на зріст, із задеркуватими випнутими грудьми. Ось він, приглядаючись, схилився над Степуриним окопом:

— Це хто тут?

— Курсант Степура.

— Ну як, Степуро, підеш? Душа не здригнеться?

Степурі хотілося спершу дізнатись — куди, про яке завдання йдеться. Але не встиг він про це запитати, як з лагутінського окопу вже пролунало — з готовністю і аж ніби з викликом:

— Іду, товаришу командир!

Це Лагутін відповідав Панюшкіну згодою, і Степура теж поспішив відповісти:

— Іду, іду.

Йому стало навіть досадно, що й тут Лагутін випередив його.

Колосовський та сержант Цаберябий теж виявили згоду, але Панюшкін, який перед тим приходив поздоровити їх за збитого ворожого снайпера, відхилив їхнє бажання.

— Снайпери? З вами в мене буде окрема розмова.

Незабаром кільканадцятро відібраних з різних підрозділів бійців уже були на темному подвір'ї, позад цегляного будинку, в підвалі якого розмістився КП батальйону.

Майор Краснопольський, щуплявий, хворобливий на вигляд чоловік, який до самого початку війни завідував військовою кафедрою в одному з харківських інститутів, а тепер був призначений командиром студбату, пояснював відібраним суть завдання.

— Містечко безлюдне,— говорив Краснопольський сердитим надтріснутим голосом.— Мешканців евакуювано. Одначе, як нам доповіли, в тилу батальйону у вікні одного з будинків було щойно помічено підозріле світло. Завдання вам — обшукати будинок, з'ясувати, в чім річ. Що за вогонь? Хто світить?

Майор не висловив уголос припущення, що це, можливо, німецькі автоматники вже забрались туди, засіли в порожнім будинку, але кожному й так було зрозуміло, що саме Краснопольський має на увазі.

— Зблиснуло і одразу погасло,— схвильовано озвався до бійців Гладун, який досі стояв майже непомітний під темною стіною. Це він, виявляється, першим і помітив той підозрілий вогонь, коли повертався з полкових тилів,— Гладун тепер виконував обов'язки старшини батальйону.— Жителів у містечку нема, нікого з наших

теж там нема, то кому ж світити? Не виключено, що й автоматники забрались...

— Отже, не гайте часу, виконуйте,— сказав Краснопольський.— На завдання вас поведе товариш Гладун. Забирайте людей, товаришу Гладун, і ні пуха ні пера.

Гладун не сподівався, що справа обернеться саме так. Думав, що досить буде сповістити, висловити підозру і пошлють когось, а воно посилають тебе! Чути було, як він аж захлинувся повітрям, відповідаючи Краснопольському статутним неминучим: «Єсть!»

І ось вони йдуть. Мовчазні, зосереджені йдуть на це завдання, яке невідомо чим для них скінчиться. Більшість тут студбатовці. У темряві Степура впізнає знайому постать Лагутіна з піднятим коміром шинелі, чує біля себе Ребрика, Бутенка з філологічного, що зрідка обмінюються на ходу уривчастими фразами. Для кожного з студбатовців — це перше бойове завдання, перша перевірка нервів, витримки, мужності. Тут можеш зустрітися з ворогом лице в лице. Тут або ти його, або він тебе. Саме на таких завданнях пускають у хід і багнети, і приклади, може трапитись, що й цупку руку ворога відчуєш на своєму горлі...

Гладун іде поблизу Степури нахнюплений, весь час гнітить його думка, що дав маху, такого маху, що тепер може коштувати йому життя. Навіщо його потягло за язик бовкнути комбатові про свою підозру, про чортяче світло, що він помітив у будинку в тилах? Промовчав би і не встряв би в оцю халепу, не попав би на це нічне завдання, з якого чи й виберешся живим.

— Випало ж нам завданнячко,— каже він довірливо до Степури.— Гіршого не придумаєш...

За той час, що він з ними на фронті, помкомвзводу їхнього не впізнати. Схуд, змарнів, увесь якимось обвис і обкис. Де й поділася та самовпевнена молодцюватість, якою він так відзначався в таборі. І зараз веде їх поміж

темними будинками, не шикуючи, просто юрбою, йому байдуже, що в того комір піднятий не по статуту, а в іншого хлястик теліпається обірваний, і що протигазів на багатьох уже нема, і що скляні фляжки потовчені — саме бите скло в зелених капшуках.

Не до цього тепер Гладуну. Поставлений випадком на чолі групи, він веде її кудись хащами городів, щораз зупиняючись, зненацька шарахаючись, сторожко вслухаючись в будинки, в садки. Бур'ян під ногами і розложисте гілля дерев — усе повне тьми. Оця зловорожа тьма, що їх оточує, вона, видно, повністю володіє Гладуном, бентежить його, відлякує; він ступає в темряву, як той кінь, що за кожним кущем чує вовка. Нарешті вони, здається, підійшли туди, куди треба. Гладун приклав палець до губів:

— Тс-с!

Усі завмерли. Великий, темний і ніби насторожений будинок. Побиті вікна, бур'яни вище фундаменту.

— Тут.

Руки самі стискають зброю, холодок близької небезпеки пробігає по тілу. Ждуть команди. Вона передається пошепки:

— Оточити будинок!

Скрадливо, обережно ступаючи, обходять, оточують будинок з усім, що є в ньому. Поприсідали, зацухли під вікнами, в росяних бур'янах чи, може, у квітах. Якби не дихати. Стати невидимими. Бо, може, на них уже спрямовані чийсь погляди з вікон, з горища? Ціляться? Ось-ось, може, гряне звідти блиском і громом. Під кущем бузку навпроти причілкового вікна бійців збилася ціла купа. Гладун, присівши серед них навпочіпки і вказуючи на провалля вікна, шавкотить якимось не своїм, згубленим голосом:

— Хто перший?

Це означає, хто першим полізе в оте видерте вікно, хто першим кине́ться назустріч автоматному вогню, назустріч власній смерті.

— Ну?

Мовчать. Позирають на будинок, як на фортецю. Безмірно вигідніше становище в того, хто зараз там, усередині будинку. Причаївшись за стіною, він, може, тільки й жде, поки ти полізеш, подерешся до вікна, він чути́ме ко́жен твій рух, а ти лізтимеш в ту дірку, мов у темну пашу крокодилячу.

— Ну хто, хто? — нетерпляче повторює Гладун, і го-
лос його люти́шає.

З-поміж тих, що, затьопані росю, принишкли в бур'яні, раптом підвелася постать, мовчки рушила до вікна.

Степуру обкинуло жаром: Лагутін! Знову він першим іде, бере на себе найважче. Підвівся з бур'яну і наче одразу піднявсь над ними всіма, став найкращим, і наче Мар'яна його побачила в цю мить — як він, подолавши страх, першим рушив назустріч небезпеці, щоб тільки виручити цим товаришів.

За мить Степура опинився біля другого вікна. Майже водночас вони вхопились за лутки, підтяглись на руках і — один — легко, другий — важко, незграбно — шугнули, зникли всередині.

Гладун, ще нижче присівши в бур'яні, завмер у крайній напрузі. Здавалось йому, що весь будинок от-от заходить ходором, заблискає вогнем із стволів, почуються зойки, передсмертні хрипи, борюкання, але нічого цього не було. Навпаки, чути було, що обидва вони, живі, неквапом ходять в лункій порожнечі будинку — один тут, другий там, — чимось там грюкають, щось перекидають і вже, подершись угору, товчуться на горищі, мов домовики.

Через якийсь час каски їхні з'явилися в отворах вікон: одна — в одному, друга — в другому.

— Нема,— сказав Лагутін, і в голосі його старшині вчулась насмішка.— Схоже, що їх тут і не було. Плід уяви.

Гладун підвівся з бур'яну рвучко, енергійно.

— Не може бути. В погріб ви заглядали?

— Порожньо скрізь,— відгукнувся Степура.— Можете зайти пересвідчитись. Я двері ось відчиню.

Незабаром двері були вже відчинені навстіж, і бійці всі разом ввійшли в будинок, обшукали, обнишпорили його весь. Шафи перекинуті, купами пір'я, шмаття газет. Думали, хоч газети німецькі, виявилось — наші.

Зібравшись знову, стали радитись. Якщо вони були тут, оті, що сигналили звідси світлом, то куди вони могли зникнути, де могли так швидко подітись?

— Може, це не той будинок? — висловив сумнів Степура, звертаючись до Гладуна.— Ви не помилились?

— Ні, я не міг помилитись,— твердо заперечив Гладун.— Он там, попід отими кущами я йшов, отут повернув...— Він раптом пригнувся, наче когось помітив у темряві.— А що, коли вони в сусідній будинок перемахнули?

— Ми б же помітили.

— А ще до нашого приходу?

— Давайте й там оглянемо, все прочешемо.

Розбрівшись і вже голосно розмовляючи, стали заглядати у вікна сусідніх будинків, торгати двері, перегукуватись.

— Ей, ану сюди! — раптом пролунав серед подвір'я голос студбатівця Бутенка. Почувалось, що він щось там виявив, відкрив.

Коли збіглись до нього, він звернув увагу товаришів на будинок, який вони щойно так старанно обшукували.

— Ось звідси гляньте на нього, в оцьому ракурсі. Бачите, жевріє, переливається?

Справді, в одному з вікон жевріло, переливалося світло. Видно, там зосталось кілька шибок, а далеко за Россю саме щось горіло і давало відблиски аж сюди.

— Оці відблиски ви й бачили, товаришу помкомвзводу,— сказав Лагутін.— Вітаю.

— Такими виявились ваші автоматники! Каганці в очах! — докинув Бутенко, і вся напруга їхніх нервів ураз розрядилася реготом.

Незважаючи на комічність свого становища, Гладун, здається, теж був вдоволений, що справа обернулася так і все кінчилось безкровно.

— А про мене хоч вовк траву їж,— сказав і в напливі доброти дозволив хлопцям перекур.

Забравшись у якусь темну повітку, де було затишно й сухо, вони стали крутити цигарки.

Степура вже палив, забившись у кутку, коли його хтось торкнув рукою:

— Дай прикурити, браток...

По голосу впізнав Лагутіна. Підніс йому цигарку, і він, жадібно смокчучи, почав прикурювати від неї. Навряд чи й догадувався зараз Лагутін, від чиєї цигарки бере оце в темряві жар. Коли він міцно потяг в себе, вогонь розжеврівся, і від нього освітілось худе, змарніле, замазане грязюкою Славикове обличчя, заблищав перший, якого не було раніш, світлий пушок на підборідді. «Мар'янин фронтовик»,— подумав про нього Степура, і йому чомусь стало до щему жаль обох — і Лагутіна, й Мар'яну.

XXII

Що там за Россю? Що за отими темними купами верб, де небо цілу ніч тривожно червоніє від пожеж?

Невідомість, заграви, тьма. Ворог уже панує по той бік. Легко сказати — по той бік. Здавалось, що саме

повітря там згубне для людини, що й дерева там не такі, як тут, і земля не така, і вода. Здається, і птиця, залетівши туди, впаде мертвою. Непроглядно, непроникливо. А виявляється, можна було проникати й туди. Проникали розвідники.

Десь близько дванадцятої ночі Богдана Колосовського викликали на КП батальйону.

— Підете в розвідку, товаришу курсант.

Це сказав Колосовському комісар Лещенко, якого він ледве впізнав у півсутіні підвалу, серед потонулих у цигарковому димі людей.

— Політрук Панюшкін поведе вашу групу.

Тільки тепер Колосовський помітив серед присутніх політрука Панюшкіна, злегка усміхненого, і за ним у глибині підвалу гуртик незнайомих бійців. Декотрі з них саме скидали з себе протигази, шинелі й з похмурим виглядом недбало складали в куток.

— В тил ідете, до ворога в тил,— говорив комісар, зупинившись перед Колосовським і суворо оглядаючи його.— З собою — нічого, крім зброї. Документи, які є, здайте ось писареві батальйону. Це тимчасово, на збереження,— додав він ніби між іншим.

З кутка одразу з'явилося непривітне вичікуюче обличчя Спартака Павлуценка. Останнім часом він виконує тут писарські обов'язки і тому майже не вилазить з КП.

Колосовський, ступивши до столу, знехотя поклав на видноті курсантське своє посвідчення, а перед тим, як покласти й комсомольський квиток, він мимоволі затримав його в руці, глянув на комісара:

— І комсомольський квиток здавати?

— Все, все,— нервово підтвердив комісар.

КСМ квиток — то було останнє свідчення його людської особистості. Поклавши його, згадав раптом, що є ще ж при ньому медальйон, чорний отой медальйон, виданий їм у дорозі.

— І медальйон?

— Ні,— заперечив комісар.— Медальйон залиш при собі.

Після цього Богдан Колосовський приєднався до групи розвідників.

— Усе це нам повернуть, не сумуй,— заспокоїв його політрук Панюшкін, що, здається, один ще тут, серед цих суворих людей, не втратив дару посміхатись. Його широкі, випнуті наперед зуби, мовби не вміщаючись під губами, щоразу так і зблискували в дружній усмішці.— Шинель теж залиш, кидай її сюди,— зневажливо кивнув він у куток, де були звалені купою розвідницькі шинелі та протигази.— Нам треба, щоб легко, щоб вільно!

Сам політрук Панюшкін був мовби взірцем такої легкості та вільності: стрункий, пружний, ні шинелі на ньому, ні ранця, навіть каски нема на голові, тільки пілотка весело збита набакир, з крилом світло-русо-го чуба з-під неї. Пілотка з рубіновою зіркою та чорний трофейний автомат впоперек грудей, якийсь ніби іграшковий на його широких грудях. «Ось так я живу, я люблю, щоб нічого на мені зайвого, щоб тільки автомат через груди та гранати стирчали з кишень»,— мовби говорив він усім своїм виглядом, і в Богданові ворухнулось бажання й собі бути таким.

Серед бійців, які мали йти з Панюшкіним, Богдан заглядев сержанта Цаберябого, котрий кивнув йому підбадьорливо, решта відібраних все були Богданові незнайомі. Попереду стояв окоренкуватий єфрейтор з монгольським типом обличчя. Богдан так і назвав його в думці — Монгол, а за ним набивав патронами підсумок кирпатий, цього так і назвав — Кирпатий, ще один був у кашкеті прикордонника — для Богдана він став Прикордонник... Так само і він для них був поки що майже ніким, просто новий із студбату, і, мабуть, вони його так і назвали — Студент. І ось уперше зведені в

групу, здебільшого навіть незнайомі між собою, об'єднані тільки усмішкою політрука Панюшкіна, вони мають вирушити з ним у темряву ночі, в зону смерті — за Рось.

То були дні, коли з розвідок мало хто повертався. Як на приреченого, як на смертника глянув Спартак на Богдана, коли цей з новими своїми друзями виходив уже з КП. Завдання, видно, було якесь особливе, бо на підвір'ї до їхньої групи приєдналося ще кілька саперів з важкими ящиками, — ці важкі, з вибухівкою ящики вони потім нестимуть по черзі.

Одійшовши далі від мосту, непоміченими перебралися в темряві через Рось. Прикордонник, що був родом місцевий, перевів їх убрід на той бік — просто в кущі верболозу, у грузький пісок, перевів так тихо, що жодна ракета над ними не спалахнула, жодна куля до них не цівкнула.

За піском, за верболозами почалися болота чи озера — побрили по них. Треба було брести так, щоб не хлюпало, не булькало, не чавкало, брести нечутно і в той же час не загубити в темряві товаришів. Руки обтягували важкі цинки з патронами; незручні ящики з вибухівкою раз у раз сповзали з плечей — для тих, хто їх ніс, це було катуванням.

Ворог тримався десь понад шосе, а розвідники йшли весь час убік від нього, в обхід. Почуття близької смертельної небезпеки весь час не покидало їх. По болотному купинню ступали, як по мінах, кожний сторонній шерех насторожував, адже причаєна тьма з-за кожного куща могла засичати межи очі ракетою, вдарити пострілом. Світ, у який вони поринали, був для них справді зоною смерті, де за найменшу необережність доведеться розплачуватись життям.

Богдан Колосовський, при всьому своєму юнацькому життєлюбстві, зараз боявся не так навіть смерті — він її щодо себе просто не уявляв, — жахало його інше: бути пораним, бути покинутим, потрапити до ворога

в полон. Це поставало зараз як найімовірніше і найстрашніше. У відкритім бою, якщо й поранено, тебе врятують товариші, винесуть з-під вогню, відправлять у тил — там є тил. Там навіть якщо й загинеш, то всі бачитимуть, як загинув, і смерть твоя буде ясною, як і життя. Якщо ж ти не вернешся звідси, ти зник безслідно, пропав безвісти, в зафронтовій невідомості, ти для кого чесним, а для кого й безчесним зостанешся назавжди. Найдорожчі для тебе люди, як вони узнають правду про тебе, про твої останні кроки в бою? У медальйоні залишив дві адреси: університетську адресу Тані й другу — матері, на Кубань, де вона живе при старшому синові, механікові радгоспу. Дві найдорожчі адреси в медальйоні. Але хто його відкриє, хто пошле звістку, коли настане той час? Відправляючись на фронт, Богдан так і не зібрався написати матері й зараз почував себе перед нею глибоко винуватим.

Дедалі важче їм іти, болота не кінчаються, розвідники бредуть спотикаючись об якесь корчомаччя, плутаючись у жилавих густих верболозах. Вода то зникає, то знов плюскоче під ногами, чорна й важка, мов нафта, з куширем та жабуринням, її ледве прогортаєш ногою, а на дні там повно м'язистого голого коріння, і ти на ньому щораз спотикаєшся, грузнеш, ловиш сторчаки. Кожен крок — дедалі більша напруга й зусилля. Чоботи стали пудові — в них повно води.

А політрук Панюшкін, йдучи попереду, квапить їх: швидше, швидше, бо скоро почне розвіднятись!

Від Панюшкіна вже вони знають, куди йдуть. Їм доручено захопити й знищити залізничний міст, який у метушні відступу не встигли зруйнувати, і він цілим залишився у ворога в тилу. До мосту їм треба вийти затемна, поки ранкова зоря не зажевріє, поки можна підкрастись до мосту зненацька. Ось чому політрук Панюшкін, хоч і він дихає важко, хоч і з нього, як із

кожного з них, піт котиться градом, не дає їм спочинку, жене до знемоги вперед.

— Ще ривок, хлопці, ще ривок!

Найбільше затримують їх ті, кому, згідно з чергою, випадає нести ящики з вибухівкою. Змучені ношею, вони не встигають за іншими, запирхавшись, щораз спотикаються в чагарях, падають, відстають. Зрештою стало ясно, що при таких темпі ходьби до мосту їм за-темна не вийти. Панюшкін на ходу прийняв рішення — розділити групу надвоє: сапери на чолі з сержантом Цаберябим залишаються нести вибухівку і рухаються по їхньому сліду, а Панюшкін, підхопивши основну групу чимдуж подався з нею вперед.

Він погнав їх майже бігом. Ніхто не нарікав, хоча вони аж падали, вибиваючись із сил, знов і знов умиваючись солоним потом. Кожен відчував — скоро розвидниться, скоро кінець темряві, яка їх перекидає.

Хоч знали, до якого об'єкта мали вийти, все ж для них було разючою несподіванкою, коли із мли передсвітання попереду раптом проступила, мов на величезному негативі, сива райдуга мосту. Причаївшись у чагарниках, стали вглядатися в ту холодну, застиглу в туманах райдугу, якою мали заволодіти. Оце він, міст. Цілий-цілісінький! Наче тільки збудований. Хтось не встиг чи не зумів вчасно розпорядитись його долею, а вони за цю чиюсь нерозпорядливість мають зараз ризикувати життям. Позгинавшись, обережно рухалися в чагарях уперед. На тлі світліючого неба все виразніш проступали металеві ферми, стало видно між ними — по цей бік — непорушну постать вартового в плащ-накидці, за мостом бовваніла сторожова будка, там, безперечно, теж у них пост.

Негайно треба було, підкравшись, зняти вартового. Вони ждали, кого з них Панюшкін пошле. Але він не став нікого посилати.

— Колосовський, зостаєтесь за мене!

І, припавши до землі, поліз, покрався до насипу сам. Колосовський і Монгол, що лежали найближче біля нього, теж поповзли за ним. Вони вже були всі троє біля насипу, коли з мосту раптом ударило струменем вогню — рваним струменем трасуючих куль. Бив з автомата вартовий. Кулі йшли високо над ними, вартовий бив поки що навмання, навздогад, розстрілюючи повітря. Але це був поганий знак: тривогу піднято. Тепер не можна було гаятись. Звідси, з-під насипу, постать ворожого вартового на мосту добре окреслювалась, і Панюшкін, виставивши автомат вперед, дав по фашистові коротку чергу. Один чирк — і вартового не стало. Вони бачили, як він упав навznak, мовби переломившись у хребті.

— Вперед!

Панюшкін, підвівшись, махнув у бік мосту своїм чорним суцільнометалевим автоматом, що здавався зараз якимось особливо легким у його великій, побілілій від напруги руці. Тільки вони кинулись по насипу вгору, як з другого кінця мосту, від будки, озвався кулемет. Панюшкін наказав Монголові забрати решту бійців, які ще залишалися внизу, й разом з ними захопити будку.

Незабаром, перехопившись попід мостом через баюру на той бік, розвідники вже дерлися по насипу до сторожової будки. Вони квапились, стріляли щедро, шалено. Панюшкін та Колосовський теж підтримували їх з цього боку вогнем, але охоронники, видно, встигли поза будкою шугнути в хліба, бо, коли бійці вскочили до будки, в ній було порожньо.

Ще смерділо тут ворожим лігвиськом, консервами, валялись купами задимлені гарячі гільзи і кілька ще не вистріляних кулеметних дисків, запасні ріжки до автоматів. У хлібах, що далеко тяглися від будки по той бік залізниці, ще встигли помітити, як майнула чиясь зігнута постать, — певне, то був один із тих, що вискочили звідси. Пальнули йому навздогін, але щоб догнати,

про це годі було й думати. Хліба високі, густі, а далі — вітрозахисні смуги, в тумані ледь видні садки якогось села.

— Як же ми їх випустили? — бідкався Прикордонник, озираючи хліба.— Тепер держись! Приведуть цілу зграю!

Головне ж — міст був у їхніх руках. Збуджені, розбурхані, зібралися на мосту, де, скоцюрбившись, лежав той, що по ньому в першу мить черкнув з автомата Панюшкін. Рудий, з облізлим носом німець був зовсім не страшний, лежав, як зарізаний, підпливши кров'ю на рябій своїй плащ-накидці.

Бійці за мить випотрошили в нього кишені, забрали документи, сигарети. Колосовському було аж ніяково дивитись, як вони похапцем вивертають кишені, стягають з німця чоботи... Лише після цього труп зіштовхнули з мосту, і він полетів сторч головою вниз, важко плюхнувся в круте, заросле оситнягом баговиння.

І ось вони — господарі мосту. Навіть не вірилось: один натиск, кілька хвилин бою, і вже вони заволоділи об'єктом — уже їм належить оця срібляста металева споруда, що могутньо зводиться у світанні серед рідних просторів! Усе тут справне, добротне, ферми аж гудуть, рейки ще не поржавіли, сталево поблискують,— хоч зараз пускай по них поїзди!

Не переживане досі почуття охопило Колосовського, почуття першої бойової гордості, що здатна була сп'янити. Там, де війська фашистські вважали себе цілковито господарями становища, де, здавалось їм, усе мре перед їхньою знахабнілою силою, ось вони, жменька радянських бійців, приступом відбили й тримають серед відкритих полів високі сріблясті ферми, що здіймаються над цим краєм, мов залізний прапор безстрашності й непокори!

Однак де ж сапери? Чи встигнуть вони підійти, перш ніж біля мосту з'являться з підкріпленням оті ворожі

охоронники, що встигли випорснути звідси? Саперів, саперів швидше б сюди! Але ж із вантажем вибухівки не побіжиш...

Залігши по насипу, розвідники з нетерпінням стали ждати своїх.

Панюшкін, теж прилігши на насипі, розглядав документи вбитого. Не покладаючись на своє знання німецької мови, він підкликав Колосовського, і Богдан, як міг, заходився перекладати йому записи солдатської книжки.

За сухими відомостями, що їх залишив у солдатській книжці якийсь німецький штабний писар, Колосовському хотілося розгледіти людську долю цього, що лежав зараз під мостом, у тванюці. Хто він і як опинився аж тут, на Росі? Сам пішов чи змусили? Назва частини, рік народження та ще гучне ім'я Ernst — усе це мало про що могло сказати. Як він жив, хто жде його дома? Кому напишуть про нього тепер писарі, що такого нема, пропав безвісти? Одурманений фашистською пропагандою, може, й справді уявляв себе надлюдиною, був певен, що дійде до Уралу, стане володарем світу, а тепер, відкинутий цим світом, лежить під мостом у багнюці, і вже не для нього встає цей погожий літній світанок.

— Так, цей більше не стрілятиме,— каже Панюшкін, ховаючи документи вбитого до кишені.— А сонце, глянь, яке сходить!

Червоне, соковите, воно виткнулося з вранішнього туману за далекими садками, освітило хліба, ферми моста і їх, залеглих на насипі розвідників. Проте й сонце не порадувало їх. Зараз, при його світлі, почували вони себе голими на цьому мосту, що височить серед просторів, як величезна мішень.

— Одне де ж це наші?

Панюшкін нетерпляче оглянувся з насипу в болотяний верболозовий край, звідки мали з'явитись сапери. Богдан теж озирнувся: ніде нікого.

І цієї миті вгорі, по фермах моста, лунко, залізно заклацали кулі.

— Каски он у хлібах! — вигукнув Прикордонник, прищулившись на мосту, за металевою опорою.

Незабаром вони всі уже бачили, як, вибрівши з тіні посадки, заблищали над хлібами каски фашистів. Автоматники. Їх багато.

Розсипавшись у хлібах, бредуть повільно, врозбрід, але з кожним кроком все ближче до мосту. З ходу ведуть огонь, стріляють не цілячись. Автомат до пуза — і диркає, строчить перед собою, мов сліпий. Металевий град все густіше вицокує по фермах. Розвідники поприпадали вздовж насипу, вони поки що не відкривають вогню.

А ще по якомусь часі на польовій доріжці попід лісосмугою задержкотили мотоцикли. Влетівши у хліба, вони швидко наближались, на мотоциклах уже видно було кулеметників з кулеметами.

Найтяжче для розвідників починалося зараз. Це кожен розумів. Захопити міст виявилось справою нескладною, головне було — втримати його, будь-що втримати ось тепер до приходу саперів! Кулі дзенькали вже об рейки, рили землю на насипі перед обличчям розвідників.

— Без наказу не відступати,— попередив Панюшкін, готуючи автомат для стрільби.— Триматись будь-що! Бити прицільно!

Автоматна тріскотнява наростає.

Каски зринають в хлібах усе ближче. Видно оскалені зуби, чорні від крику роти.

Панюшкін, як і його сусіди, приготувався для стрільби навлежки, рейка йому опертям, але в останню мить, підхопившись, почав прицілюватись з коліна.

— Прицільно! Прицільно!

І тільки встиг він вистрелити, як рука його неприємно шарпнулась, і автомат, відлетівши, посунувся з

насипу вниз. Панюшкін, поникнувши, залишався лежати на місці.

Колосовський кинувся до нього й, стягнувши з насипу нижче, підвів, стряснув за плечі.

— Товаришу командир! Товаришу політрук! — і в нестямі знову тряс, тряс його за плечі, ніби хотів оживити.

Але в обважнілому, ще теплому тілі вже не було життя: автоматники увігнали йому кілька куль, одна із них вдарила в скроню, розстрошила Панюшкіну голову — бризки мозку та крові загусли в його руському чубі.

Поклавши політрука на траві, Богдан підхопив його автомат і кинувся знову на насип. Усі вже вели вогонь. Колосовський з ходу ліг на тому ж місці, де було вбито Панюшкіна, і з тієї ж рейки, звідки щойно збирався вести вогонь політрук, тепер уже він, стискаючи зуби, відкрив вогонь по противнику. «Прицільно, прицільно! — уперто повторювала думка.— До останнього патрона!»

Живі фашистські каски в хлібах так близько, цілься, не промахнись! Колосовський вистрілив. Злетіла каска, німець упав. І ще один упав, а він цівся знову по тих ненависних касках, бачив, як вони падали, і це тільки розпалювало його, він кожну хотів розщепити, розлушити власноручно, разом з черепом, який під нею ховався.

Про себе він не думав. Кулі видзвонювали по фермах дедалі лютіше, кресали об рейки все ближче, впилися в шпали, але він не хотів їх помічати, він їх люто нехтував, він уперше в собі відчув зараз те, що батько його колись називав цілковитим презирством до смерті.

XXIII

Мабуть, цей міст мав якесь особливе значення, був стратегічним об'єктом, або ж хтось і справді počував

свою провину за те, що він залишився ворогові цілий, бо з полку весь час телеграфували на КП батальйону, нетерпляче допитувались, як там, чи не повернулася нічна розвідка.

— Ще нема, нема,— відповідав комісар Лещенко і сам дедалі більше нервувавсь.

У кутку підвалу після безсонної ночі спав на розстеленій шинелі комбат Краснопольський, біля нього в узголів'ї сидів Спартак Павлущенко і, стежачи за комісаром, безпомилково вгадував на його обличчі тривогу й занепокоєння. Він добре розумів його настрій, комісарові було чого непокоїтись — розвідка цілком на його сумлінні. Сам підбирав людей, сам порадив Панюшкіну взяти з числа студбатівців Колосовського. Павлущенко вважав своїм обов'язком застерегти Панюшкіна щодо свого однокурсника, але той не зважив на його застереження.

— При такому підході й воювати буде нікому,— засміявся він, вислухавши Спартак.

А даремно. Це ж розвідка. Там найменша щербинка може прірвою обернутись...

Винен, звісно, комісар. Спартак відмовлявся зрозуміти причину тієї посиленої уваги, яку, починаючи ще з райкому, комісар Лещенко виявляв до Колосовського, до людини, як собі хоче, а все ж заплямованої і, безперечно, багато чим невдоволеної в душі. Були моменти, коли в Спартак прокидалася підозра навіть і до особи самого комісара Лещенка, підозра на предмет того, чи не був коли-небудь товариш комісар у дружбі з Богдановим батьком або чи не потрапляв і він сам у таке ж, як і той, становище. Інакше-бо чим пояснити оце протегування Колосовському на кожному кроці. Стріляє добре? Та хіба один він тут добре стріляє! Чи, може, рішення послати Колосовського в розвідку продиктовано іншими якимись міркуваннями, можливо, навіть і не тільки комісарською волею? Адже йти зараз

у розвідку — це майже рівнозначно смерті. Можливо, є яка-небудь таємна вказівка щодо цього, вказівка посылати на такі завдання тих, кого найменше шкода, а людей найбільш відданих, навпаки, приберігати на майбутнє. Але як тоді пояснити, що на це ж завдання комісар послав і Панюшкіна, кадровика, комуніста, улюбленця тутешніх бійців? Усе це було неясно, сумнівно.

«Добре, що хоч документи в них відібрано,— думав про розвідників Спартак.— А то ворог ще міг би і їхніми комсомольськими квитками скористатись...»

Комісар, прилігши в кутку між телефоністами, знову з кимсь розмовляє по апарату. Видно, з Дев'ятим. Розмовляти з Дев'ятим — мало в цьому приємності. Крутий, лайливий, він і зараз, видно, лається, бо Лещенко червоніє і, ледве стримуючи себе, відповідає з підкресленою ввічливістю. Мабуть, і там цікавляться, що за люди пішли, чи достатньо перевірені, бо Лещенко запевнює, що людей послано надійних.

— А я і зараз вважаю, що не всі там такі,— дозволяє собі сказати Спартак, коли комісар, скінчивши розмову, кладе трубку і зосереджено дивиться на апарат, ще щось думаючи.

— Що ви сказали? — не прочманівши ще після розмови, обернувся Лещенко до Спартака.

Спартак повторив своє міркування. Комісар помовчав.

— Це ви з мотивів перестраховки?

— Ні, щиро.

Лещенко пересів ближче до нього, глянув йому в вічі уважніше:

— Кого ви маєте на увазі?

— Ви ж знаєте. Я ще в райкомі попереджав.

Комісар підвівся, пройшовсь по підвалу, присів на ящику навпроти Спартака.

— Товаришу комсорг, у якій ви сім'ї виховувались?

— Сім'я надійна. Батько завкадрами на обороннім заводі, мати — юрист...

Комісар пильно видивився на Спартака.

— Чи не здається вам іноді, товаришу Павлущенко, що у вас аж надто розвинута підозріливість до людей? Якщо ця риса властива характеру, скажімо, слідчого, якому за службовим фахом доводиться мати справу здебільшого з злочинцями, то це зрозуміло, але вам, студентові гуманітарникові, у якого очі мусять бути відкритими на все найсвітліше в людях, — вам така роль... До чого вона? Ось ви, починаючи з райкому та, певне, ще й раніше, уперто переслідуйте одного із своїх однокурсників...

— Я не переслідую. Я просто не до кінця вірю йому.

— У вас є якісь підстави не довіряти Колосовському?

— Я вважаю, товаришу батальйонний комісар, що логіка тут мусить бути така: людина, батько якої засуджений радянським судом, на основі наших радянських законів, навряд чи так уже щиро піде вмирати за ці закони, за цей лад. У всякому разі, посилати таку людину до ворога в тил...

— Ну-ну?

— Я нічого не сказав. Певен тільки, що не серед таких людей нам шукати справжніх, до кінця відданих патріотів.

— У вас, товаришу курсант, викривлене розуміння патріотизму, — промовив Лещенко холодним тоном. — Ви, певне, вважаєте, що патріотизм, священне це почуття, доступне лише вибраним, лише тим, до кого життя наше було обернуте весь час своєю сонячною, своєю найщедрішою стороною. Бути патріотом, коли життя тебе тільки по голівці гладило, — це, я вам скажу, не штука. Ні, ти побудь ось у становищі того ж Богдана Колосовського, коли серце кровоточить, і з таким, кров'ю облитим серцем зумій стати вище всіх кривд і

образ! Оце, по-моєму, якраз вона і є, справді священна любов до своєї Вітчизни.

— Ви так мені це говорите, ніби я сам недостатньо маю цього почуття.

— Ні, товаришу Павлущенко, я знаю, що при потребі ви теж не пошкодуєте себе для захисту того ладу, який вам так багато дав у житті. Ви учасник фінської, ви доброволець тепер, ваш патріотизм для мене поза всяким сумнівом. Але ви повинні зрозуміти й мене, людину, яка бачила в житті трохи більше, ніж ви. Я знаю людей, які, опинившись навіть за ґратами, не зрадили своїх переконань, не перестали бути лєнінцями. Колосовський мені теж видається людиною такого складу.

Спартак сидів замислившись. Уперше йому доводилось чути такі речі, такі незвичні для нього міркування про людей, про ставлення до тих, хто тебе оточує. І почувалось, що це ж не фрази, не схоластика, почувалось, що комісар не на словах, а на ділі вірить в людину, в її високі якості, в непохитність її переконань. Бач, він каже, — гуманітарник. А що, коли ти дійсно був несправедливим у своїй недовірі, в своїй упередженості до того ж таки Богдана? Може, твоя лінія в житті справді була хибна, і перед тобою відкривається можливість жити інакше, керуватись у взаєминах з людьми іншими нормами, ніж ті, якими ти керувався досі?

Зв'язківці, попрокидавшись, зачадили цигарками і теж завели розмову про долю нічної розвідки. Один із зв'язківців запитав комісара:

— Якщо виконають завдання, товаришу комісар... подасте їх на ордені?

— Ордені їхні там зараз, може, кров'ю обкипають, — сердито відповів Лещенко й, підійшовши до вузького підвального вікна, почав дивитись на той бік, за Рось, мовби намагався побачити крізь гущавінь верб групу своїх розвідників, і стежки, якими вони йдуть, і той далекий, облитий сонцем залізничний міст, що вони його

пішли відбити у ворога й знищити. День, білий день, а їх нема, і можеш які завгодно робити припущення...

Стрільби не було, і раптом за річкою серед полудневої тиші прогримів далекий, приглушений відстанню вибух. Комісар переглянувся з телефоністами, зиркнув на Павлуценка:

— Чули?

— Чув.

— Наших розвідників робота! Сумніву в цьому не маю! Вони діють саме в тому напрямі.

Комісарові, видно, одразу відлягло від душі. Почав ходити по підвалу, схвилюваний, прояснілий.

Нарешті вони дали звістку з ворожого тилу, дали почути про себе. Міст висаджено в повітря. Мосту більше нема! Тепер застається інша тривога: чи вийдуть, чи повернуться вони після цього самі? Адже той вибух — це могло означати, що вони живі, але це могло значити також і протилежне — що їх уже нема.

XXIV

— Встать! Струнко! — гаркнув десь при вході знадвору Гладун, і всі, хто був у цей момент на КП, посхоплювались і, виструнчившись, звернули погляди до входу. Останнім у підвалі підхопився майор Краснопольський з перележаною під час сну щокою.

По кам'яних східцях, що вели до підвалу, спускався Дев'ятий. Кремезний, широкоплечий, з вольовим маслакуватим обличчям у плямах рум'янцю, як це буває в обпалених морозом. Незважаючи на спеку, на ньому була шкіряна куртка нарозхрист, з-під неї на гімнастерці виднівся міцно загвинчений орден Червоного Прапора; всі знали — той орден у Дев'ятого за фінську. Віком він був значно молодший за командира студбату Краснопольського, старого вояку, учасника

громадянської, якого війна тепер ось після тиші військової кафедри поставила на командування курсantським батальйоном, одначе різниця у віку, видно, цього разу для Дев'ятого не існувала. Влучивши очима Краснопольського, що виструнчився перед ним, сивий і закошланий після сну, з рубцем від чиєїсь шинелі на щоці, Дев'ятий безцеремонно накинувся на нього:

— Спите? Інші воюють, а ви рухтите?

Можна було б йому заперечити, що командир студбату приліг усього на годину після безсонної ночі і що попереду в нього знову безсонна ніч, однак сказати про це Дев'ятому — означало б накликати ще більшу бурю гніву та лайки, і тому ніхто про це не заїкнувся.

Пройшовши до щілини вікна, що виходило на річку, Дев'ятий виглянув туди, запитав, чи не повернулася розвідка.

— Розвідки ще нема,— сказав комісар Лещенко,— але завдання, гадаємо, виконано.

— Ви все гадаєте. Які підстави?

— Тільки що ми чули звідти великої сили вибух.

— Е, до чорта тепер усяких вибухів,— махнув рукою Дев'ятий, одходячи від вікна, і тим нетерплячим різким рухом мовби одразу відкинув розвідників кудись у минуле, перевів у розряд тих, про кого більше не говорять.

Наступ! Перейти в наступ! — про це він заговорив, широко крокуючи по підвалу, і це, видно, зараз володіло всіма його думками, сюди була спрямована вся його бурхаюча енергія.

Наказав негайно викликати сюди на КП командирів рот і політруків, він сам пояснить їм завдання, підніме їхній бойовий дух. Ходив з кутка в куток, як лев, у цій кам'яній клітці КП і все тлумачив Краснопольському, що не такий чорт страшний, як його малюють, що там, за річкою, їх як кіт наплакав, а коли командири та політруки один по одному посходились, заповнивши

підвал, могутній голос Дев'ятого залунав ще дужче, а сірі скалки його очей, глибоко запалих під надбрівними кістками, збуджено розблищалися, ніби вже бачили довкола себе вировище бою і повержених ворогів. Так! Він переходить зараз на цій ділянці в наступ. Наказує негайно готувати атаку! За його даними, ворог відтягує звідси сили, можливо, там, за річкою, взагалі вже нікого нема, а ми тут, наче ховрахи, зарилися в землю і тільки прислухаємось, як гоготить на інших ділянках фронту війна. Він уже розмахував картою, вихопленою з планшета, тикав пальцем на якісь пункти: захопимо цей, відіб'ємо той, до вечора і той розпроклятий залізничний міст уже буде в наших руках, втрати якого нам досі не може простити старший хазяїн. Запалюючи інших, він розпалювався й сам, видно було, що душа його щиро жадає атаки, бою.

Спартак дивився на нього захоплено. Отаких би нам більше! Прощав йому і брутальність, і гарячковість, і навіть мордобій, до якого, як чув він, Дев'ятий іноді вдається, все прощав йому за оцю залізну волю, жадо-бу кинути на ворога, зім'яти його, перемогти.

— У вас там хто біля переправи? — звернувся Дев'ятий до Краснопольського.

— Третя курсантська.

— От і підніміть її для початку.

Краснопольський спробував був заперечити, що зараз, мовляв, навряд чи вдалий час для атаки, до того ж без артпідготовки, серед білого дня,— може б, краще спробувати атаку нічну, щоб запобігти зайвих втрат, але все це не похитнуло Дев'ятого в його намірі.

— А ви ж думали як? — присікався він до майора.— Війна — і щоб без втрат? З моїх ось що залишилось, а ви над своїми все тремтите?

З самого прибуття сюди майор Краснопольський, як і його друг комісар Лещенко, відчули незрозумілу неприязнь до себе і до свого батальйону з боку цієї

людини, якій тепер належить влада розпоряджатися ними, їхньою долею.

«А ми що — гірші?» — це було перше, що почули вони від Дев'ятого, коли він дізнався, що в його підлеглість передається батальйон студентів-добровольців. Дев'ятому чомусь здалося, що командування студбату претендує на якесь особливе, винятково бережне ставлення до своїх вихованців, бо все ж це, мовляв, люди, які ще вчора сиділи за студентською лавою, а тепер ось з власної волі змінили затишок аудиторії на фронтовий окоп. До того ж усе це були курсанти, без трьох днів політруки та комісари, і хоч насправді ні про які привілеї вони й не думали, однак Дев'ятий, сам приписавши їм це, вважав своїм обов'язком швидше переламати в них цей дух винятковості, нещадно піддати їх гарту і тим випробуванням, яких уже зазнали його кадровики.

У боях, тяжких, кровопролитних, Дев'ятий втратив на шляхах відступу більшу половину довіреного йому особового складу. Зазнаючи з перших днів війни ударів моторизованих частин ворога, зубами хапаючись за кожен рубіж, він не щадив своїх людей, не щадив ні самого себе, ні найближчих помічників, а цих мусить жаліти?

— Хто поведе?

Майора Краснопольського і комісара Лещенка, які тут же виявили згоду, він мовби й не почув, одвернувшись від них, командира роти — літнього вузькогрудого лейтенанта з чугуївських — він теж пропустив, аж поки погляд його не впав на Павлуценка, що, виструнчившись у кутку, весь час дивився на Дев'ятого захопленим поглядом.

— Ви хто?

— Комсорг, товаришу підполковник.

— От ви, комсорг, і очолите.

— Есть! — відповів Спартак, бліднувши.

Гладун, що припишк біля виходу, видно, молив зараз усіх богів, щоб пронесло мимо нього цю чашу. Але не пронесло.

— А ви, старший сержант? Де ваша гвинтівка? — несамовито крикнув на нього Дев'ятий.— Щось багато вас тут тиняється без діла! В атаку теж!

За кілька хвилин Дев'ятий з револьвером у руці вже стояв на самій спеці під стіною облущеного снарядами будинку біля шосе, яке недалеко попереду переходило в дерев'яний настил мосту, перекинутого через Рось. Комісар Лещенко та комбат теж стояли тут, стежачи разом з Дев'ятим, як з картопель, з окопів, з садків виповзають бійці третьої роти, скупчуючись в кюветах шосе для атаки. Їхні каски вже густо зеленіли, поблискуючи по кюветах, мов досягаючі кавуни.

Перед самою атакою Дев'ятому доповіли, що прибуло поповнення.

— Де воно? — крикнув він на пристаркуватого, з землистим обличчям лейтенанта, який доповів йому про це.

— У садках он. Ще й окопатись не встигли.

У глибині садків всюди сиділи попід деревами новоприбулі, десь там була кухня, і в декого в руках уже димились маслаки з гарячого, щойно відвареного м'яса.

— Тільки прийшли — і жерти? Сюди їх!

Лейтенант на мить зам'явся.

— Це здебільшого приписники, колгоспники київські, щойно з військкоматів... у багатьох ще й гвинтівок нема.

— Гвинтівки добудуть! Зброю в бою добувають, ясно? Сюди їх!

Коли лейтенант потрохикав виконувати наказ, Дев'ятий, обернувшись до Лещенката Краснопольського, кинув їм як докір:

— Бачите, скільки резервів? Людські резерви у нас невичерпні, їх тільки розворуши!

Незабаром, пригинаючись у кюветах шосе, до студбати́вців уже наближалися цілими гуртами поповненці, здивовано, оторопіло роззиралися на всі боки, довірливі, слухняні. В того гвинтівка у руці, в того граната, а в того й зовсім нічого нема, крім гарячого, щойно одержаного з польової кухні маслака, що він його й тут на ходу обгризає.

— Вперед! В атаку! — гукнув Дев'ятий, коли людей уже було повно в кюветах.

Бійці один по одному повільно почали підводитись, рушаючи кюветом до мосту. Попереду твердою ногою ішли командир роти і Спартак Павлушенко.

Тиша гарячого літа окутувала верби за Россю, жодного пострілу звідти, з ворожого боку; здавалось, і справді там нікого нема, в тих зелених берегах, і що війна — це тільки мара, безглузда вигадка чиясь, і про реальність її нагадував лише тяжкий нудотний сморід з мосту, де під палючим промінням сонця розкладалися трупи вбитих.

Наближаючись до мосту, передні спершу пригиналися, ждучи, що противник ось-ось відкриє по них вогонь, але там усе було тихо, і передні, осмілівши, випросталися і вже в повний зріст натовпом кинулись на дерев'яний настил подірявленого снарядами, але ще міцного мосту. Затаївши подих, стежили за ними з окопів бійці. Уже перші атакуючі наближалися до тих трупних куп, що видніли по мосту, коли з протилежного берега зненацька сіконув по них довгою заливистою чергою кулемет.

Міст, видно, був добре пристріляний: з верб справа і зліва озвалися кулемети, взялися люто сікти по мосту перехресним вогнем, на шосе грякнули по каменю перші міни.

Звідси, з-під будинку, де стояв Дев'ятий, видно було, як захлинулась атака: видно, як падають на мосту атакуючі, а ті, що встигли перебігти на той бік, скочуються попід мостом униз, плигають у воду, рятуючись від

шквального вогню. Пальба, лемент, кров на поранених... Дев'ятий мовби цього всього не бачив, а ловив своїм зором лише тих, які ще не встигли побувати на мосту, які ще були живі й непоранені і щулилися по кюветах, чекаючи команди. Вони, певне, ждали, що Дев'ятий відмінить атаку, заверне всіх назад, а він, знесамовитівши, мовби забувши всі інші слова, крім слова «вперед!», все шпурляв їм це слово.

— Вперед! Вперед! — вимахуючи револьвером, кидав він в гущу атакуючих, мов заклинання.

«Для чого це? Кому потрібна ця безглузда атака?» — стоячи біля Дев'ятого, ледве стримував себе комісар Лещенко. Серце йому обливалося кров'ю від того, що робилося на мосту. Гнати їх туди — це тільки губити й губити... Аж сюди чути, як там кричать поранені, видно, як кидаються вони у воду, рятуючись від куль та осколків, як то тут, то там вибираються закривавлені з прибережних заростей уже назад, на берег.

— Вперед! Вперед! — не вгамовується Дев'ятий, ніби поставивши собі за мету будь-що домогтися, щоб усі до єдиного побували на мосту, пройшли оте диявольське хрещення.

— Та що ж ви робите? — не стримавшись, закричав Лещенко.— Припиніть цю м'ясорубку!

Дев'ятий, озирнувшись, обдав його невидячим, помутнілим поглядом. Понурих голову. Потім звернувся до Краснопольського:

— Що, будем кінчати?

Краснопольський промовчав, а Лещенко відповів різко:

— Цього не треба було й починати.

— Відставити атаку,— кинув Дев'ятий упалим голо-сом і, запхнувши револьвер у кобуру, неквапом побрів у глибину садка, мовби не чуючи куль, що цьвохкали над ним у листі, глухий до мін, що люто грікали на шосе.

Знов стало тихо.

Тільки купи непорушних тіл на мосту побільшали та сліди крові позалишалися всюди на картоплинні, на камінні шосе, а найбільше — на подвір'ї біля підвалу КП, де нашвидкуруч було влаштовано перев'язочний пункт. Уся трава подвір'я червоніє свіжою кров'ю. Поранених тут не затримували. Як тільки обстріл припинився, їх одразу ж стали направляти садками в тил на край містечка, де їх уже потім мали забирати грузовики.

А з тилу в напрямку до передової знов ішли маршовики, рухались розтягнутими колонами; командири, що вели їх, не дозволяли порушувати рядів, і лише один якийсь брів понад дорогою окремо: це був Духнович.

У медсанбат він так і не попав. Після того як він трохи оклигав біля артилеристів, Духновичу здавалось просто злочином шукати притулку десь у медсанбаті. Він вирішив будь-що розшукати своїх і робив це з упертістю, несподіваною навіть для нього самого.

І ось, здається, знайшов, натрапив на сліди рідного свого студбату.

Вже в містечку, пробираючись кюветом попід садками, Духнович зустрів Гладуна. Це було приголомшливо. Гладун біг назустріч із сліпими від жаху очима, біг, пригнувшись (хоча й не стріляли тут), неприродно виставивши вперед, мов тліючу головошку, свою поранену руку, товсто накудлану набряклим кров'ю ганчір'ям. Духновича вжахнув його вигляд, і в той же час він зрадів помкомвзводу розчулено, щиро. Помкомвзводу тут, — значить, тут і студбат! І хоч як він натерпівся від Гладуна в таборі, усе він зараз прощав своєму мучителю й ладен був кинутись йому на шию, як братові!

— Товаришу командир!

Гладун зупинився перед ним заперханий, якийсь зацькований, з дрижачими поблідлими губами.

Невідомо навіть, чи впізнав він Духновича, бо у здичавлених очах його зараз горіло одне:

— Грузовиків не зустрічав? Грузовиків з пораненими, га? Мене ось теж поранено, осколком поранено! — забелькотав він, витягуючи Духновичу напоказ свою замотану в закривавлене ганчір'я руку.— В нас тут таке робилось сьогодні, таке! — продовжував він, злякано роззираючись і переходячи на довірливий тон,— Дев'ятий серед білого дня на кулемети погнав! Третьої роти, вважай, половини нема. Ще одна-дві таких атак — і всім нам хана. Тільки той і врятується, хто поранений! Так грузовиків там з нашими не зустрічав?

— Нібито ні.

Духнович усе дивився, як жива кров з Гладунового ганчір'я скапує й скапує під ноги.

— А як думаєш, будуть? — аж на шепіт перейшов Гладун.— Кажуть, що в лещатах уже ми, що Умань і Білу Церкву німець захопив, а це ж тут ось, близько!

Духнович просто не впізнавав свого помкомвзводу. Гроза студбатівців, та чи це ж він стоїть зараз перед Духновичем в образі цієї спотвореної жахом, зацькованої людини? Так ось як тут, ось що тут робить з людьми війна!

Для Гладуна Духнович зараз мовби не існував. Для нього залишилося непоміченим, що це ж стоїть перед ним його курсант і на ньому все, як у таборі, по формі, ціле-цілісіньке, ніде не розгублене: і протигаз у сумці, що їх інші вже покидали, і скляна фляжка в чохлі, що їх інші вже потовкли,— все ніби спеціально збережене, щоб утішити Гладуна, який все це недавно йому видавав і позаписував у свій формуляр. Але зараз Гладун був до всього цього сліпий. Весь світ зійшовся йому лише на пораненій руці, на жовтих з кігтистими нігтями пальцях, що дублено стирчали з намотаного сяк-так кривавого ганчір'я, яке він тримав перед собою, мов найдорогоцінніший скарб життя.

— Тепер усе, — шепотів він. — Тепер тут хоч вовк траву їж — усі ваші атаки без мене...

Був би він огидний зараз Духновичу з оцим тваринним страхом за своє життя, якби не оті краплі крові, рясні краплі свіжої людської крові, що скапують повільно з його ганчір'я на бур'янину в кюветі.

Десь далеко застрочив кулемет, і Гладуна аж пересмикнуло судорожно:

— Ну, я побіг!

Але Духнович затримав його:

— Стривайте, де ж наші? Студбат наш де?

— Прямо і прямо, їх не минеш, — забелькотав Гладун скоромовкою і, вже залишаючи Духновича, на мить затримався на ньому поглядом, мовби тільки зараз збагнув, кого бачить перед собою. — Ми думали, ти уже десь за Дніпром у лазареті на білих подушках, а воно не вийшло, га?

І, втягши голову в плечі, пригнувшись, він чкурнув кудись у садки.

Духнович ще якийсь час пристояв, нахнюплено розглядаючи закапану Гладуною кров'ю бур'янину. Потім поправив на собі скатку, підтягнув на плечі ремінь гвинтівки і закульгав своєю дорогою далі.

Студбатівці перші помітили його. Було надвечірнє затишшя, і вони, повистромлявши голови з окопів, ще здалеку заглядили, як попід садками краєм шосе пробирається хтось разюче схожий на їхнього Духновича. Їй же їй, то він клигав, то брів воювати їхній факультетський Сковорода! Це було майже неймовірно — побачити Духновича тут, на передовій, коли вважалося, що він для війни вже списаний, неіснуючий. Але це таки був він, рудий та ластуватий їхній Духнович, це таки він, сутулячись, ішов назустріч війні, по-журавлиному витягши вперед свою худу хрящувату шию, що, здається, ледь-ледь тримала на собі вагу сталеві каски.

— Ей! Курсанте! Духнович!

Духнович розгублено озирнувся, не одразу второпавши, звідки це голос.

— Сюди давай! — гучно подав йому з окопу голос Степура, і Духнович, не згинаючись, мов і не на війні, в повний зріст почалапкав через картоплі на Степурин окоп.

— Пригнись! Пригнись, йолопе! — загукали йому чиїсь незнайомі голоси.— Це тобі не в тилу. Тут одразу причастить!

Підгійкуваний криками, засторогами, він поспішив спуститись до Степури в окоп.

— Де ти взявся? З яких небес звалився? — зраділо розглядав Степура товариша, його розчервоніле від ходьби обличчя.— А як нога?

— І втечу, і дожену... Народна медицина допомогла.

— Невже знахарка якась підлікувала?

— Ні, артилерист багнетом проколов. Прооперував у справжніх, так би мовити, польових умовах... А тоді ще й зілля якогось приклав...

З ближчих окопів позлазились свої університетчики — позаросталі, замурзані, тільки очі блищать. Помітно схудли всі, в Мороза аж вилиці випирають. Облігши окоп, хлопці розглядали Духновича та його курсантську амуніцію, що була на ньому в такому зразковому порядку.

— Гладун похвалив би.

— А я його щойно зустрів. Поранений біг.

— Поранений? Хіба й він наступав? — Степура здивовано глянув на Мороза та Підмогильного, що лежали біля окопу.

— Не знаю,— сказав Мороз.— В усякому разі, серед тих, що йшли першими, його не видно було.

— Зате наш Спартак сьогодні героєм показав себе,— озвався Підмогильний.— Першим в атаку пішов, кров'ю довів, що слово в нього не розходиться з ділом.

— Що в нас тут робилося!.. Добре, що ти й не застав,— схвильовано почав розповідати Духновичу Степура.— Бачиш ото купи тіл на мосту? Якби не комісар Лещенко, то, мабуть, і ми вже там трупом лежали б.

— Дев'ятий тут такий над нами є, просто самодур якийсь,— заговорив Мороз, а Лагутін, що в цей час саме підповз до них із картоплиння, поправив голосно:

— Вважайте, що зірка Дев'ятого закотилась.

Хлопці глянули на Лагутіна з подивом.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Те, що сказав. Я тільки оце з перев'язочного, відправляв Яланського з геофаку,— він сам не добрався б,— і якраз при мені на Дев'ятого корпусний комісар налетів. Ох, давав йому за цю безглузду атаку... Так що Дев'ятий своє, здається, відкомандував.

— Але тих уже не піднімеш,— глянув у бік мосту Степура.

— Аспіранта Чорного вбило, літфаківця Скибу здорово покалічило,— глухо розповідав Духновичеві Підмогильний.

— А Дробаху ми втратили ще того ж дня, як ти відстав,— сказав Мороз.— У житах серед відкритого поля накрило нас. Там і могилу ми насипали Дробасі.

Усе, що він чув, було таке неймовірне, жахливе, що майже не сприймалося Духновичем як реальність.;

— Де ж це Богдан, що не видно? — з тривогою запитав він і помітив, як хлопці — й до того не веселі — ще більш спохмурніли.

— Богдан там,— кинув Степура за Рось.— Ще вночі пішов у розвідку й досі нема.

Степура стояв в окопі понурений, і хлопці, нависаючи касками над окопом, теж мовчали похмуро.

— Ану, що за зборисько там? — почувся різкий пронизливий голос командира роти десь із-за яблунь.— Марш по окопах!

За хвилину Степура з Духновичем zostались самі.

— Нічим тебе й пригостити,— заклопотався, нишпорячи в окопі, Степура.— На ось хоч цукру пожуй.

Витягши з ніші, він подав Духновичу казанок, повнісінський жовтуватого вологого цукру-піску. Духнович, присівши, почав слухняно жувати. Степура тим часом показував йому своє немудре окопне господарство.

— Ось у цій ніші гранати, щоб ти знав, а це продукти, а в цій — пляшки з горючою сумішшю...

— А я дивлюсь, що то за купи темних пляшок по садках...

— Розбагатіли. Тільки оце підкинули нам.

Узявши з ніші одну пляшку з важкою темно-бурою рідиною, Степура, сколотнувши, почав розглядати її проти сонця:

— Та чи цим навоюєш. Хіба що впіймаєш фашиста та в горлянку йому наллєш.

— Мені теж видадуть? — запитав Духнович.

— На всіх вистачить. Бачиш, ціла батарея, аби влучав.

Із-за річки лунко вдарив німецький кулемет. Духнович, поставивши казанок, схопився здивований.

— О, та вони у вас тут зовсім близько!

— А ти ж думав. Тільки Рось і розділя.

Їм було видно міст, завалений трупами, розкішну зелень протилежного берега, густі верби, облиті червонястим призахідним сонцем. Десь там причаїлись ворожі кулемети, міномети, готові щомиті бурхонути сюди вогнем.

— Пішов у саме пекло, а звідти вибратись... великого щастя треба,— заговорив Степура, дивлячись за річку, і Духнович догадався, що він має на увазі розвідку, з якою пішов Богдан.— Усім нелегко, а їм найважче.

— Богданові завжди випадає найважче.

— Випадає, бо сам шука.

Те, що їхній друг один з усього студбату опинився в складі розвідгрупи, взяв на себе завдання найнебезпечніше, для них не було дивиною, вони знали його

вдачу. Але чим це скінчиться? Чи живий ще він там у тій погибельній зоні? Чи відбивається десь із зброєю в руках, чи, може, терзають його вже фашистські кати, домагаючись від нього відомостей, яких він їм ніколи не дасть? Скоріше язик відкусить, ніж стане відкривати ворогові військові таємниці,— в цьому певні вони, його найближчі друзі. Для обох них Богдан був і є взірцем мужності, людиною обов'язку й честі. Три роки Богдан був душею їхньої університетської дружби, і зараз, коли він так тривожно відсутній, коли вони, тулячись в окопі, думають про те, що більше, можливо, його й не побачать, він постає між ними в ще привабливішому світлі, стає для кожного з них ще дорожчим. За три роки спільного навчання в університеті, дружачи з Богданом, вони вивчили його достатньо і знали, що в усьому — і в дрібницях, і в більшому — на нього можна до кінця покластись. Рідний університет не уявлявся їм без Богдана, як не уявлялась їм без нього Таня, його весела пустотлива супутниця. Як вона буде без нього? Ніхто їй ніколи його не замінить. А їм втратити такого друга, як Богдан,— це вирвати з грудей шмат свого власного серця. Замкнутий, нахмуркуватий, він зближувався далеко не з кожним, але ті, що були близькі з ним, що користались його довір'ям, добре знали, яка це чиста й глибока душа.

— Я шкодую тільки,— похмуро промовив Степура,— що мені не випало з ним іти. Це велике діло, коли в скруті маєш біля себе вірного товариша...

— Може, він ще повернеться,— з надією сказав Духнович.— А коли повернеться, знаєш що, Андрію... Давайте так, щоб не розлучатись. Звичайно, вам з мене користі мало, цей незугарний Духнович частіше для вас тягарем був...

— Та що ти,— перебив його Степура.

— Але ж і я не пропащий,— вів своєї Духнович.— Я оце, поки розшукував вас, багато що передумав.

А ще більше від артилериста одного навчивсь. Які є люди, Андрію, на світі! Зустрінеш такого — і цілий переворот у душі...

XXVI

Уночі війна з усіма небезпеками виявляє себе ще видиміше, постаючи в образі ракетної заметілі та зловісних червоно-багрових загравищ по обрію. Пожежі ятратяться уже не тільки за Россю, але й на флангах, і навіть десь позаду змикаються зловісним кільцем. Ракети злітають то тут, то там навкруги, підступають дедалі ближче, і вже ймовірними здаються ті чутки, що доповзають на цю ділянку фронту,— про загрозу бути одрізаними від дніпровських переправ.

На обріях пожежі, невідомо ким запалені, а тут, у садках над Россю, темрява, як у ямі, тільки ракета час від часу спалахне над вербами мертвим полум'ям та смужка води поблискує біля тих, чиї окопи понад самим берегом. Як і минулої ночі, зараз знов було послано наряди бійців відтягати убитих з мосту та з берега понад Россю. До мосту противник людей не підпустив, одразу відсік кулеметами, освітивши ракетами весь міст як удень. А далі від мосту посланим на завдання вдалося пробратися аж до води. Серед тих, хто тут безшелесно прокрадався в заростях берегових, були й Степура та Духнович. Їх теж було послано, і вони під покровом темноти витягли з води когось невідомого, руки в нього вже були задублі, закістявілі, наче муляж.

Навіть не розгледівши, який він собою, відтягли труп у картоплі, похапцем пригорнули його в порожнім напівобваленім окопі, а самі, відпущені командиром, повернулись до себе в окоп.

Вовтузіння з трупом, липкі його руки, трупний сморід,— усе це скінчилось тим, що Духновичеві стало

погано. Його тяжко нудило, вивертало, і руки його, як він казав, тепер «тхнуть смертю», дарма що він відтирає їх і землею, і листям.

— Це від перенапруження нервів, це минеться,— запокоював його Степура, коли той судорожно звивався у приступі, а потім, знесилений, розпластався горілиць біля окопу.

— Ні, це не минеться, ніколи, ніколи,— заговорив Духнович після того, як йому трохи полегшало.— Ота рука, той лоб, що я його ненароком торкнувся... Загребли як... а що ми знаємо про нього? Хто він?

— Чийсь батько. Чийсь син,— глухо озвався з окопу Степура.— Ще один боєць чи командир.

— Не тільки це, не тільки! — знервовано заперечив Духнович.— Щось більше знищено, зруйновано, вбито передчасно! З планети пішов її володар, в небуття пішло найвище створіння природи, найрозумніше, що є у всесвіті...

— Це так... Може, єдиний син у матері...

Чули, як хтось повзе до їхнього окопу. Підповзло, озвалося:

— Браточки, гвинтівки зайвої нема?

— Тобі що тут, склад? — безпричинно визвірився на нього Степура.

— Та, може, зайва. Ми з поповнення, обмінялися б. У нас пляшки є горючі...

— Свої маємо,— буркнув Степура сердито, і чути було, як той поліз далі, до інших окопів, уже десь там питаючи, чи нема зайвої гвинтівки.

Ніч була темна, небо визоріло, стало над садками, над фронтом високою смугою Чумацького Шляху. Степура і Духнович, покидавши каски,— щоб відпочила голова,— сиділи в окопі, притиснувшись один до одного коліньми; сиділи, в небо дивились. З окопу воно було зараз якесь особливо зоряне. Гронулось сузір'ями, мерехтіло світлою порошею невідомих галактик...

— Отаке ж зоряне небо,— роздумував у голос Степура,— було і над Гете, і над Коперніком, і над філософами та поетами Еллади. Люди мінялись, покоління за поколіннями проходили, а воно над ними все було, все зоріло, як вічність.

— Зоріло-то, зоріло,— зауважив Духнович,— бачило багато, але ніколи, мабуть, не бачило стільки пожеж на землі, стільки передчасно обірваних життів людських...

Десь над Россю противник пужнув у небо ракетами, аж повиднішало в окопі. Степура підвівся. Його знов пойняла тривога за Богдана.

Кожна ракета, що зривалась за Россю, здавалось, освітлює, переслідуює десь там Богдана; кожен кулемет, що раптом гулко простріляє темряву, здавалось, б'є по розвідниках. На душі в Степури ставало все гнітючіше. Ракети над Россю. Кулеметний стукіт по левадах. Аж ось куди насунулась із заходу війна. Залізні лапища танків рвуть груди української землі.

Десь опівночі над окопами пролунав зненацька знайомий голос сержанта Цаберябого:

— Де тут мій Корчма? — Сержант, ідучи, приглядався до окопів.— Чи живі ви та здорові, всі родичі гарбузові?

А невдовзі в Степуриному окопі вже стояв і Богдан Колосовський? Обновка на ньому — чорний автомат через груди, одяг просотався болотною тванню, наче цілий день кис у болотах.

— Вибрався,— обійняв його Степура.— А нам уява тут всяке малювала... Ну розкажуй же!

Присівши в окопі, Богдан, на подив Духновича, скрутив товстенну цигарку, почав жадібно затягатись махорковим димом. Мовчав. Усе не знаходив слова... Що він їм розкаже? Як із сімнадцяти їх залишилось п'ятеро? Ціною життя своїх товаришів та власною надлюдською впертістю вони таки втримали міст до приходу саперів, тримали, поки сапери підготували вибух, і тільки тоді відійшли. Віддаляючись у болота, бачили, як

розламується, окутана димом вибуху, арка мосту, як десь аж біля сонця розлітаються порвані вибухом ферми. А потім кошмар відходу.

Противник, що спершу був спантеличений цим величезної сили вибухом, незабаром схаменувся, кинувся їх переслідувати. Це було жахливіше, ніж бій. Вони почували себе дичиною, що на неї полюють, що її розшукують і ось-ось найдуть. До вечора вони ховалися в очеретах, у болотах, занурившись у теплу, з жабенятами воду. Плин часу ніби спинився тоді для них, днів не було краю, а потім він таки змінився ніччю і ніч вивела їх куди треба: після доби відсутності вони знову ввійшли до підвалу КП. Повертаючи Колосовському його комсомольський квиток, комісар Лещенко міцно потиснув йому руку.

Це успішно виконане завдання було б для Богдана найбільшою радістю, якби вони всі сімнадцятеро повернулися звідти, якби не залишили назавжди біля того мосту стільки товаришів та політрука Панюшкіна, від якого Богданові перейшов у спадщину тепер оцей чорний трофейний автомат.

— Друже, чого ж ти мовчиш? — ласкаво стряснув Богдана за плече Духнович.— Доповідай...

Богдан підвівся:

— Іншим разом, хлопці... Добре? А зараз піду, бо просто очі злипаються.

І якось винувато всміхнувшись, він утомлено поплентався розшукувати свій окоп.

XXVII

Відчувати в окопі живу душу біля себе — це щастя. Ніде, мабуть, не зможеш так по-справжньому оцінити людину, друга, як тут. Після блукань по дорогах, після того непевного становища, коли Духнович мовби

повис був десь між фронтом і тилом, йому тепер глибокий Степурин окоп здавався таким затишним, таким надійним. Гарно тут, безтривожно. Земля, правда, за комір сиплеться, і ноги мліють, нікуди їх випростати, але й тіснота тут не тіснота; здається, ніколи Духнович не почував себе так просторо, як зараз, з головою закутавшись у розкручену аж тепер шинель, одгородившись нею від усього тривожного світу. Попереду була ніч, вільна від усяких клопотів, кілька годин матимуть для спочинку — Степура наполог, щоб йому, Степурі, першому стати на варту. Ось він стоїть у кутку окопу, насторожений, недремний, а Духнович, підмостивши каску під вухо, замість подушки, загорнувшись в кон шинелі, може вільно тепер віддатись найінтимнішим спогадам, подумати, безтривожно поспати. Дарма що тіло як у прокрустовім ложі, але на душі — простір, воля і дивна якась безклопітність. Яке все відносне на світі! Просто палацом може обернутися для людини оцей тісний фронтовий окоп. Чи довго тільки тобі доведеться розкошувати в ньому? На скільки днів і ночей він стане для тебе оселею і фортецею?

З цими думками Духнович і заснув.

Коли засинав, навкруги було більш-менш тихо, лише де-не-де прохоплювались постріли над Россю, а вгорі вітерець злегка шарудів, колихав верховіттям дерев десь аж біля зірок непорушних. А коли Степура розбудив його, з силою затермосивши за плече — «вставай! вставай!», то Духнович, схопившись, побачив щось фантастично страшне: вогняний метеоритний дощ з шипінням шугав навкруги. Все було неймовірним, приголомшливим зі сну — і ніч, і гомін людей, і шаленство ракет, і цей дощ метеоритний, аж доки Духнович розторопав, що це ж трасуючими б'ють по садках.

З п'ятьма ночі, з-за річки, чути було суцільний незрозумілий гуркіт.

— Танки за річкою! — закричав хтось нестерпно голосно.

— Танки! Танки! До мосту йдуть!

— Без паніки, товариші! — студбатівці впізнали напружено спокійний голос комісара Лещенка.— Гранати, пляшки в усіх є?

— Є! Є!

— Гранати, пляшки з собою — і до мосту!

Метушня по садках, різкі окрики командирів, що збирають у темряві своїх людей, а за річкою — гул, гул...

Степура, вихоплюючи з ніші гранати, пляшки, ткнув пляшку й Духновичу:

— Бери! Біжімо!

Пригинаючись від скісної зливи трасуючих, через окопи, через картоплиння, вони кинулись бігти туди, куди бігли всі: до річки, до мосту.

Гуркіт за Россю наростав. Небо над вербами помітно поблідло — починало розвиднятися.

У кюветах біля мосту вже було повно людей.

— Падай, падай! — гукали командири тим, хто підбігав, і Духнович та Степура теж попадали, як інші — тілом в кювет, головами до шосе.

Лежали тут впритул один біля одного, студбатівці й кадровики та резервісти, обличчя під касками в них були сірі від світання. Декотрі з бійців, прилягаючи підборіддям аж на холодне каміння шосе, визирали вперед, кудись за річку. Духнович теж визирнув: по обидва боки шосе в кюветах повно касок, повно голів людських, що бовваніли в сутіні аж до мосту; і навіть за мостом, там теж метушилися людські постаті, чалапкали попід берегом,— то, видно, якісь сміливці уже встигли перебратись уплав на той бік.

Потойбічна гушавина верб ще була сповнена темряви, таємничості, крізь яку все дужче насувався важкий, давлячий гуркіт.

Духнович відчув, що дроз пробігає йому по тілу. Чого він дрижить? Чи що прохолодою тягне від річки та від нахолонутого каміння шосе, чи, може, в дроз вганяє його отой гуркіт, що зловісно, методично наближається і від якого стугонить все заріччя...

«Але ж я не боюсь! — запевняв він себе.— Мені не страшно, не страшно зараз нічого! Це, мабуть, і є ота мить, коли навіть найзвичайніша, найневоєнніша людина — і та стає здатною на рішучий вчинок». Він почував себе часткою цього застиглого в напрузі колективу і з подивом відкривав для себе, що він теж не страхолох, що він з цього місця не відступить, не втратить самовладання, не поникне перед отією чорною силою, що насувається. То насувався фашизм, його віроломство, кривава жорстокість, дикунство. Був у тому гуркоті зараз для Духновича і Лейпцігський процес, і закривавлена Іспанія, і розтоптана Чехія, то сунули із-за розплаканих верб концтабори, глум і смерть — все те, що він не міг прийняти. Презирство до смерті — є ж таке почуття? Оце воно!

Погляд його впав на пляшку, що маслянисто лиснілась, міцно затиснута в руці у Степури, глянув на свою і теж міцніше стиснув її і, стискаючи, мовби відчув весь зібраний, весь замкнутий в ній вогонь.

— Он він уже! Виповза!

За річкою, там, де в густій сутіні верб зникало продовження шосе, в цей момент з'явилося попелясте скреготливе потворище. Як десь із кайнозойської ери, виповзало воно з хащів, із їхньої сутіні, сунуло на застиглих в заціпенілості людей.

Фронт мовчав, стрільби не було, був тільки скрегіт заліза по каменю, скрегіт, що насувався грізно, невблаганно.

— Приготуйсь! — почув Духнович неподалік себе голос командира взводу, а за мить десь аж біля

мосту пролунав на високій дзвенячій ноті голос комбата Краснопольського:

— За мною! В атаку! Вперед!

І всі, підхоплюючись, кинулись з кюветів натовпами на міст.

Стрілянина, якою прорвало враз береги, шматувала повітря, передній танк скреготом гусениць кресав, рвав дорогу, а люди, мовби знесамовитівши, летіли вперед, запруджували собою весь міст, і Духнович теж біг між ними, спотикаючись об трупи, об тих, що падали поранені, біг, щось гукаючи, забувши страх, бо все навкруги було ніби нереальним, схожим на кошмар, на жакливу феєрію, в якій зблиски вогню, дзижчання куль, крики людей, скрегіт сталі — все змішалось в єдину круговерть.

Котрогось бійця, що біг поблизу Духновича, обдало раптом полум'ям, видно, куля влучила йому в підняту пляшку, і він, так увесь облитий полум'ям, біг іще далі, поки хтось зіштовхнув його з мосту вниз у воду. Ніби на вулкані були вони, такий стояв тут гуркіт, передні вже зішлись з танком у смертельному поєдинку, видно було, як летять на нього пляшки, б'ють у башту, в борти, а він, в текучому полум'ї, все повзе далі на міст, чавлячи, підгрібаючи людей з пляшками, з гранатами, з касками, що тріскались на головах. Сталева наповзаюча гора була зовсім близько. Духнович уже чув на собі мазутний дух полум'я, запах горілого заліза й фарби, бачив, як струмливе полум'я повзе, обтікає башту, а пляшки все летять туди, бурхають полум'ям по танку й довкола нього, і Духнович, боячись лише одного, щоб не промахнутись, пошпурив туди, в гущу, й свою. Удар в башту, і пляшка його лопнула легко, мов ампула.

«Попав! Влучив!» — радісно майнуло йому, і в цю мить хтось ніби каменюкою вдарив його в стегно і він відчув, що падає. Інстинкт самозбереження дав чіпкість його рукам, і незабаром він уже був під мостом,

спускався, задиханий, кудись униз по бантинах. Тут усе було обліплене людьми. Як мавпи, лазили вони в півтемряві, ті кудись поспішали, ті перепочивали, вчепившись руками за металеві скоби, за стропилля, за перекладини, і Духнович, щоб перевести дух, теж прилип на одній із таких перекладин. Він вважав себе врятованим, хоч нагорі все ходило ходором, звідти летіли шматки полум'я, міст увесь дриготів,— видно, громадина танка саме проходила по ньому на той бік. Чи той це, що запалили його, чи це вже інший? Тільки цей прогуркотів, стрясаючи міст, за ним знов гуркіт і знов шматки полум'я. Танки йдуть по мосту! Їх не спинено! Крізь пляшки, крізь гранати прориваються, крізь усю відвагу їхнього студбату! Духновичеві хотілось кричати від неспромоги зупинити їх.

Згори вже й сюди падало клаптями полум'я.

— Горимо! — почулося з-поміж стропилля.— Міст загорівся над нами!

— Давно треба було його спалити! — почув Духнович біля себе голос якогось пораненого і чиюсь сердиту відповідь йому:

— Може ж, для своїх берегли?

Пробираючись між стропиллям усе нижче, Духнович у півсутіні впізнав студбатівця Чирву. Вчепившись за скобу, той висів, ніби підвішений десь у застінках інквізиції, хотів, видно, стрибати вниз, але боявся, щоб не напоротись у воді на палю.

— Стрибай, стрибай! — гукнув хтось йому знизу, і він стрибнув, а за ним стрибнув, шубовснувся в воду й Духнович.

Води було попід руки, і вона одразу зачервонілася довкола них, розплилася кров'ю.

— Потекла із студбату нашого кров! — сказав Чирва і глянув на Духновича.— Тебе куди?

— Десь вище коліна.

— А мені, здається, ребро потрощило. Красно-польського, бачив, як? Гусеницями підм'яло, на шмаття розтягло.

Брьохаючи у воді, вони стали пробиратись до берега і, коли вже підіймались між заростями до своїх окопів, побачили осторонь біля мосту нерухому брилу палаючого танка. Недалеко від нього по той бік шосе, визи-раючи баштою з кювету, горів чорним полум'ям другий. А там, де їхня оборона, ще один непідбитий ходив — з чорно-білим хрестом на борту,— бушував, зблискуючи гусеницями, ламав дерева, чавив, утюжив людей. На нього з окопів летіли пляшки, легко лопались від ударів об нього, розбризкуючи жовте полум'я, поки й цей нарешті не спалахнув; люк тоді відкрився — і з'явилися з нього підняті замазучені руки фашиста.

Мине час, німецькі воєнні історики досліджуватимуть ці дні. Писатимуть, що раптові дощі завадили їхнім танкам вчасно взяти Умань, Білу Церкву, але ми знатимем, що не про дощі то йдеться, то буде сказано про тебе, піхото з горючими пляшками, про тебе, невеликий курсантський студбат, про вас, кадровики й резервісти, незліченні подвижники сорок першого року, що на смерть стояли на кривавих своїх рубежах.

XXVIII

Палає міст, горить залізо танків, і далеко стелиться в садках понад Россю незвичний для цих місць запах горілого заліза, фарби, бензину.

В бій з фашистськими танками незабаром вступили артилеристи, про яких досі мало хто й знав, що вони десь тут є поблизу. Піхота довідалась про них тільки тепер, коли їхні снаряди один за одним низько загули понад шосе в напрямку мосту. Артилеристи били з прямої наводки, просто в лоб фашистському танку, що,

вигримівши з верб, здиблено зупинився перед самим мостом, уже палаючим, напівобваленим. Танк, видно, було підбито, бо він так і зостався стояти на місці, відкривши, однак, шалений гарматний вогонь.

Тепер, коли дорога танкам на цей бік була відрізана, противник обрушив на позиції студбату шквал мінометного вогню. Затріщали садки, чорно стало від піднятої вибухами в повітря землі, гарячий свист осколків не вщухав. Здавалось, навіть метал летить сюди, начинений злобою, так злобно рили міни землю картоплищ, почавлених танками окопів, з люттю вгризались у дерева, трахкались об камінь шосе.

Багатьом із тих, хто вцілів у бою з танками, тепер судилося впасти у цьому нерівному поєдинку із зливою безперервного виючого в повітрі, гарячого, в осколки роздробленогд металу.

Студбат стікав кров'ю. В берегах понад Россю, в садках, в напівзавалених окопах — всюди чувся стогін поранених. Не від сонця, що зійшло із-за верб, а від крові студентської червоніла цього ранку Рось.

По глибоких кюветах понад шосе, пригинаючись від осколків, повзли й повзли, вибираючись у тил, ті, хто ще міг самостійно пересуватись. Невідомі шляховики, що задовго до війни, будуючи це шосе, копали вподовж нього глибокі кювети, чи думали вони тоді, для скількох нещасних людей стануть котрогось дня ці придорожні канави місцем рятунку, скільки поранених проповзатиме тут, із стогоном тягнучи в тил свої скалічені ноги, перебиті руки, обгорілі, пошматовані, стікаючи кров'ю тіла? Повзли студенти, повзли старополчани, повзли вчорашні маршовики, переважно колгоспники з тутешніх районів, які ще, можливо, зовсім недавно по цьому шосе мчали на грузовиках з прапорами, з піснями поспішаючи до райцентру на яке-небудь своє колгоспне свято.

Духнович теж рачкував тут, натужно працюючи ліктями, волочачи за собою обважнілу поранену ногу, яка все дужче починала горіти раною, котрої він ще й не бачив. Бачив перед собою лише свіжу кров тих, хто відповзав попереду: крові було стільки, що вона аж плющала по дні кювету, калюжами червоніла, не встигаючи втавати в землю. Перед Духновичем хтось, згинаючись, поніс зваленого собі на спину тяжко пораненого Лагутіна. Кров дзюрчала з нього весь час, і чути було, як він безперервно стогне глибоким нутряним стогоном. Духнович не міг розпізнати, хто саме то рятував Лагутіна, виносячи його з бою, і лише коли вони виповзли із зони найпосиленішого обстрілу і зупинились передихнути, Духнович, підлізши ближче, побачив біля Лагутіна мокрого, в патьоках грязюки Степуру. Гімнастерка, штани його були в крові — чи в своїй, чи в Лагутіновій. Лагутін лежав поруч нього блідий, з безтямно заковченими під лоба очима.

— Порвало йому і груди, й живіт,— кивнувши на Лагутіна, сказав Степура Духновичу.— Мені теж ось і в ноги, і в плечі понаганяло... Ну, де ж санітари? — і він глянув на Лагутіна, скривлений жалем.

— Давай його на плащ-палатку,— підповзаючи до них з плащ-палаткою, запропонував сержант із другої роти Грицай.

Лагутін аж заревів з болю, коли вони вкладали його на палатку. Поклавши, потягли кюветом далі.

Духнович тим часом вирішив скинути чобіт з пораненої ноги, гадав, що так повзти йому буде легше. Поки він силкувався стягти з себе мокрий чобіт, біля нього вже зупинилося кілька бійців, що, видно, відносили когось із тяжкопоранених до місця перев'язки, а тепер поверталися знов на передову. Один із них — з резервістів — був без гвинтівки і пристав до Духновича, щоб він віддав йому свою.

— А як я без гвинтівки з'явлюсь?

— Пораненому можна. То якби кинув — отоді начувайсь...

Духнович, мить повагавшись, передав йому гвинтівку, і той розглядав її зацікавлено:

— Новенька, мабуть, ні разу й не вистрелила... А патрони?

Духнович відстебнув з ременя брезентовий, туго набитий змащеними обоймами підсумок.

— На, забирай усе.

Другий боєць — якийсь бугаюватий, з нахмуреним лобом — уже мовчки розглядав Духновичів чобіт, витрусивши перед тим з нього мокру онучу, набряклу кров'ю та водою ще з Росі.

Вусатий санітар, нагодившись, розпоров на Духновичеві холошу штанів, почав оглядати рану, що виявилась не страшною, просто прошило м'ясо вище коліна, а кістки, видно, не зачепило. Санітар нашвидко став накладати Духновичеві пов'язку, а той, бугаюватий, мнучи в руках Духновичів чобіт, усе розглядав його, спробував вивернути навіть халяву, щоб глянути, яка підклейка на ній. Сам він був у ботинках з обмотками, і курсантів чобіт своєю добренною юхтою, певне, розжадобив його, бо, підм'явши під пахву цей правий, він уже потягся й до лівого:

— Дозволь, товаришок, і цей.

— Де твоя совість? — присоромив санітар.

— А нащо йому? В шпиталі у тапочках ходитиме,— і, надимаючи налите кров'ю щокасте обличчя, бугаюватий почав смикати до себе, цупити з Духновича й другий чобіт.

Духнович не дуже й заперечував, але інші бійці вступились за нього, накинулись на бугаюватого:

— Що ти робиш, Корчмо?

— З живого тягнеш, як мародер...

Корчма на мить відпустив ногу, але Духнович сам простяг йому:

— Гаразд, тягни, забирай.

Справді, що йому чобіт, коли він душу готовий був зараз віддати всім оцим людям, що залишаються тут! Одну ніч він переночував в окопі, одну пляшку пошпурив в атаці, і вже повезуть його в тил, а вони, що, видно, були тут і до нього, залишаються й далі, і хто скаже, які ще випадуть їм випробування.

Бугаюватий, однак, хотів бути справедливим: взамін здертих з Духновича курсантських його чобіт віддав йому свої ботинки з обмотками. Зв'язав їх обмоткою і сам ще й накинув Духновичу на шию:

— Мені вони малуваті, а тобі будуть якраз...

Зоставшись босий, Духнович з полегкістю поплазував понад шосе все далі від річки, все далі від війни. У садках і між будинками було гомінливо, в одному місці артилеристи на руках перекочували через дорогу заклечану зеленим гіллям гармату. Серед інших, що пхали її, Духнович упізнав і свого друга Решетняка.

— Товаришу Решетняк!

Той, озирнувшись, одразу впізнав у ньому свого пацієнта.

— О, вже колупнуло?

— Уже.

— Молодці ж ваші студенти. Показали себе сьогодні. Ну, ремонтуйся, браток, бувай...

І, нагнувшись у зелене маскувальне віття, Решетняк напружився, попхав, покотив з товаришами свою гармату далі. Духновичу якийсь час ще видно було, як працюють під змокрілою гімнастеркою його широкі лопатки.

На околиці в садках, де поранені ждали машини, було людно, завізно. Як снопів, тут людей, кривавих снопів. «Хто ж там іще не поранений, хто воюватиме?» — вжахнувся Духнович, підповзаючи до місця перев'язки, і йому аж голова пішла обертом від цього кривавого звалища. Всюди бачив довкола себе скалічені ноги, скалічені руки, розтриті плечі, спотворені, в набряклих

кров'ю бинтах обличчя. Тих ще тільки перев'язують — він загледів між схиленими санітарами чийсь жахливо розпоротий живіт,— інші, яких було вже перев'язано, змороно лежали на закривавлених шинелях, у проталих кров'ю бинтах, декотрі без гімнастерок, декотрі, як і він, уже босі. Ті стогнуть, ті дрімають, ті, позлазившись купами, розмовляють про щойно витриманий бій.

— Мороза при мені вбило,— чулося в гурті поранених біля колодязя, куди, спираючись на дрюк, приклигав Духнович.— Уже на воді осколок його догнав, на дно Росі пішов наш Мороз.

— А Підмогильного, сам я бачив, як уже пораненого гусеницями підгребло...

— А Борисова в окопі роздавило...

— Де Химочка? Де Колосовський?

— Колосовський по той бік мосту був.

— Чи встиг, чи вихопився звідти?

— Живий він, ваш Колосовський...— пробираючись до цебра, сказав географ Щербань з почорнілим, ніби задимленим обличчям.— Біля КП щойно його бачив... У голову черкнуло злегка. Не вважає себе навіть вибулим з ладу — просив у комісара дозволу зостатись.

Стільки скалічених в одному бою — сумно було дивитися на таке.

— Був студбат — і нема,— сказав високий, поранений в руку філолог Гречишин.— Півтисячі нас було, а тепер скільки зостається на Росі? Жменька.

Поранені все прибували. Більшість із них, як і Духнович, добирались сюди самотуж, а тяжкопоранених санітари приносили на ношах, приводили зів'ялих, знекровлених попід руки і розташовували тут по садках ждати грузовиків.

Грузовиків не було, і ніхто не знав, коли будуть. Ширились чутки, що навряд чи прийдуть вони сюди до ночі, бо вдень їм прорватись по шосе майже неможливо — напередодні колона грузовиків з пораненими

попала в дорозі під бомби, під кулемети ворожої авіації, і багато з тих, що виїхали звідси живими, так і не добралися до дніпровської переправи.

Дотовпившись нарешті до цебра, що стояв на мокрому обхлюпаному зрубі колодязя, Духнович напився різкої, джерельно-свіжої води і ніби поздоровшав одразу. Спираючись на дрюк, він знов пострибав садком і невдовзі розшукав між пораненими Степуру. Степура, уже з перебинтованими ногами, сидів біля поваленого тину, неподалік від цього ж колодязя з журавлем, і час від часу відгонив мух, що роїлися над Лагутіним. Лагутін лежав перед ним на траві майже голий, смуги бинтів перетягли йому в різних місцях і ноги, і груди, й живіт. Духновича вразила блідизна його обличчя. Очі були заплющені, він важко дихав, і кров'яниста піна з кожним видихом пухирилась йому в кутиках губів.

Духнович сів поруч Степури. Сиділи вони й мовчали, їм чути було, як раз у раз щось ніби клекоче Лагутіну в грудях і в горлі.

Рипів і рипів журавель колодязя, де бійці тягали воду важким цебром, зеленіли садки довкола, червоніли вишнями вгорі, і сонце, піднявшись, світило яскраво, плями світла і тіней від листя лежали на бронзовому від весняних загарів голому тілі Лагутіна. Було таким протиприродним бачити серед цих буйних садків та рясного липневого сонця стільки покалічених людей, ще звечора здорових, квітучих, бачити біля себе знесилене, понівечене тіло товариша — струнке юнацьке тіло майже еллінської краси... Чи виживе він, їхній Славко? Чи наллється оце чудове тіло коли-небудь силою, чи набуде отієї пружності, з якою хлопець недавно так легко і красиво крутив «сонце» в університетському спортзалі на турніку?

— Головне, щоб його швидше вивезти звідси, — зручніше підмостивши Лагутіну під голову скручену клубком

гімнастерку, заговорив Степура.— Напевне ж, таких забиратимуть в першу чергу?

— Йому треба б уже бути на операційному столі,— сказав Духнович.— Бач, як дише...

— Осколком, мабуть, легені порвало.

— Де ти його підібрав?

— Біля мосту, майже з-під танка витяг. Уже був непритомний. На руках у мене опритомнів, щось забелькотав, а потім знов...

— Ще в Чугуєві Славик якось признався: більше, ніж убитим, казав, боюсь бути скаліченим... Страшно найбільше, що в обличчя вдарить, знівечить, зробить із тебе потвору... Задрімав він, здається?

— Та якби вдалось йому задрімати...

Самі того не помічаючи, говорили про Славіка так, ніби його тут не було. Він, видно, щораз провалювався в забуття. Часом його омертвілі, в синіх прожилках повіки важко відкривалися, і з-під них викочувались білки безтямно пущених під лоба очей.

Підійшов таранкуватий студбатівець Бондар з рукою на перев'язі.

— Бачите он ту хату біленьку? — кивнув хлопцям у глибину садка.— В тій хаті зараз трибунал засідає! Твого друга, Духновичу, судять.

Духнович його не розумів.

— Якого друга?

— Гладун там, наш табірний бог, виroku жде.

— Ти щось плутаєш. Я сам учора зустрів його, поранений біг.

— А ти й повірив? Не поранений, а самостріл він! Перепанікував так, що бахнув сам себе в руку. Десь у кущах долоню собі прострелив, думав і кінці в воду, а під час перев'язки одразу все й виявилось. Ну, та з такими тепер недовго: стаття кодексу — і он уже наближається розв'язка... Ганебна розв'язка.

На сусідньому подвір'ї, видно, справді, щось готувалось. За невисоким тином, за вишеньками стояли під хлівчиком групою бійці в зелених прикордонницьких кашкетах. Насуплені, не зводячи поглядів з дверей хати, вони чогось чекали, і була якась недобра напруга в їхньому чеканні. Поранені, зібравшись по сей бік тину і стежачи звідси за тим подвір'ям, теж були напружені, наелектризовані.

Хата біла-білісінька стояла облита сонцем, проміння сонця грало на вишеньках, на петуніях та нагідках по-під хатою. У маленьких віконцях видно було горнятка з розквітлими червоними калачиками; аж не вірилось, що в тій біленькій, чепурній, такій не схожій на судилище хаті зараз засідає військовий суд і якраз, може, лунають страшні слова вироку і що скоро звідти виведуть на подвір'я розжалуваного Гладуна.

Але його все щось не виводили.

Тим часом прийшли грузовики; санітари, кваплячись, узялись забирати поранених. Лагутіна вдалося покласти на першу ж машину. Степура й Духнович теж влаштувалися тут, і вже з кузова грузовика побачили востаннє колишнього свого помкомвзводу. Не заглиділи, звідки його вивели, але стояв він не під хатою, а під хлівчиком, під низеньким рудим курником у протилежнім кінці подвір'я. Без пілотки, без пояса, гімнастерка халабудилась на ньому, а плечі були в пір'ї та в курячому посліді,— певне, він у тому курнику й ночував. Знічений, із по-старечому обвислими плечима, згорблено стояв під хлівчиком і ждав, тримаючи наготові свою прострілену, темним кривавим ганчір'ям накушкану руку. Коли грузовик рушив, Степура й Духнович заглиділи, як за вишнями навпроти пониклого в приреченості Гладуна вже сквапно шикуються зелені кашкети, а він, чекаючи того, що мусило зараз статись, підніс угору свою намотану брудним ганчір'ям руку і, мовби захищаючись від невидимого удару, затулив нею обличчя...

Грузовики з пораненими вихопилися з садків на шосе і на повній швидкості помчали розбитою дорогою в напрямі до Дніпра. На вибоїнах шосе машини нещадно кидало, і стогін та зойки все дужче вихоплювались над кузовами — повні грузовики стогону мчали по шосе. А назустріч їм раз у раз виникали обіч дороги маршові роти поповнення: ішли щойно мобілізовані, сяк-так озброєні, хоч не в кожного гвинтівка на плечі, зате в кожного у руці поблискує пляшка з горючою сумішшю проти танків. «Людина з горючою пляшкою в руці... В ній зараз усе,— подумав Духнович.— Безсилі, як Прометей, і великі, як він». Розтягнувшись вільним строем, бредуть і бредуть понад шосе похмурі маршовики, спідлоба поглядаючи в небо, яке не раз уже обстрілювало їх у путі й проти якого вони зараз тільки й мають оті чорні, чорним вогнем налиті пляшки.

XXIX

Наче з вогню вихоплювали їх цього дня грузовики. Мчали по шосе на безтямних швидкостях, і не тільки тому, що хотіли швидше втекти від літаків, які раз у раз з'являлися тут над дорогами, а ще й тому, що примара оточення, загроза бути відрізаними усе густіше нависла над цим краєм. Стугоніло, гуркотом насувалося вже з усіх сторін. В одному селі грузовикам їхнім довелося зупинитися,— дорогу перегородила колона кавалерії, що саме проходила через шосе на змиленому галопі, мчала кудись, певно, рятувати становище. Десь прорвалися, обходять, відрізають — ці слова не сходили з уст, на устах в усіх також було ім'я відомого заслуженого маршала, який ледве не потрапив нібито десь тут поблизу до ворога в руки разом із своїм штабом і якого лише на літаку вдалося вихопити з ворожого кільця.

В іншому селі, перечікуючи наліт авіації, грузовики їхні знов стояли під прикриттям садків. Чиїсь матері підходили до них у старовинних корсетках, у чорних хустках, пов'язаних ріжечком на голові, виносили їм молока в глечиках, хліба духмяного, вишень у підRESHITKAХ. А одна бабуся вже й ранніх грушок у пелені принесла до Степуриного кузова.

— Нате, синочки...

Дивлячись на молоді знекровлені обличчя поранених, жінки ледь стримували плачі, сумно допитувались:

— Знову, мабуть, студенти?

— Чому знову?

— Усе студентів звідти везуть. Це ви там з танками б'єтесь?

— Та в зуби їм не дивимось.

— Були б учителями, якби не війна, вченими людьми, а так — за що оце вас покалічено?

Коли наліт припинявся, валка машин знов виривалась на дорогу, побиту, бакаювату, нещадно підкидаючи в кузовах закривавлені юнацькі тіла.

В ногах Степури нелюдським криком кричить всю дорогу Славик Лагутін, корчиться з розпореним животом, з порваними легенями. І ні товариші, ні фельдшер, що їх супроводжує, ніхто не може йому зараз допомогти, вони навіть від водія не можуть вимагати, щоб не так гнав машину, бо всі розуміють — гнати треба. Швидше, швидше його на операційний стіл — це тепер єдине, що може Славика врятувати.

«Не гинь! Не вмирай! Витримай!» — забувши про всі раніші незлагоди, звертався до нього в думці Степура, з болем дивлячись, як Славик корчиться на дні кузова, звивається судорожно, блює кров'ю. Душу шматували Степурі муки товариша, його надсадний стогін. Зараз не хотілося й думати про те, що він колись його ревнував, ненавидів у ньому суперника, жадав йому смерті. Усе те відійшло, згинуло, розвіялось десь за чадом, за димом їхнього бою, і перед Степурою зараз був тільки

товариш, друг, брат, для якого не пошкодував би власної крові, взяв би на себе найболючішу частину його мук, аби тільки стало йому легше. Мов дитину, хотілося взяти Славіка на руки, тримати, щоб не струснуло, і так на руках і понести його аж за Дніпро, рятуючи з цього пекла.

Степурині рани теж розболілись, печуть. Привалившись до борту кузова, він зціплює зуби, щоб не застогнати, коли машина гуцає. При кожнім такім ударі він відчуває свої порвані атлетичні м'язи на ногах, всі осколки, що, як залізні остюки, позастрявали йому в тілі.

«А як же йому,— думає Степура про Славіка,— він же слабший за мене, такий тендітний, він — як дівчина...» Обережно потяг рукав чийсь закривавленої шинелі, підмостив Славікові під голову, наче це могло допомогти.

— Мені здається, що він агонізує,— шепнув, нахилившись до Степури, Духнович.— І це наш Славік! І це ми сидимо над ним! Просто неймовірно.

Стогін, скрик, лайка чиясь... Машини з снарядами промчали назустріч.

— А ті, що залишились там? — заговорив після паузи Духнович.— Колосовський, комісар Лещенко? Ми відступаємо, а вони застаються. Що їх жде?

— Добре, що їм хоч підкріплення пішло... Але ж такі втрати.

— І це тільки один рубіж.

«Історики, географи, філологи — скільки вас полягло на однім рубежі!» — з боєм думав Степура. Кров'ю стікає їхній студбат. На криваві тріски розметала його війна,— ті в боях, а вони ось тут, покалічені, мчать під гуркіт канонади через села, повні тужби, повні тривоги й непевності... Оце твоя Україна, ось такою бачиш її. Не пісня, яка ще недавно лунала над цим краєм, над його садками та левадами в місячні ночі, а велика народна тужба розливається тут всюди по селах. Нею шумлять

дерева, вона розлита в повітрі, вона в прекрасних очах матерів, що приносять їм до грузовиків молока, в поглядах молодиць, що стоять між соняшників, сумовито поклавши груди свої на тини, і в поглядах дівчат, що тоскно дивляться пораненим бійцям услід очима рафаелівської чистоти... Прощальне моління в очах, зойки, стогін, канонада й тужба материнська — оце зараз твій голос, Україно. Хто зостанеться живий, не забуде цього довіку.

Вечоріло вже, коли їхні грузовики під'їхали до Дніпра. Хмари заволокли небо. Лагутін на останніх кілометрах стогнав усе тихше й тихше, а коли зупинились біля переправи, то й зовсім затих: зняли з кузова мертвого.

Тут, неподалік переправи, біля підніжжя Тарасової гори, його й поховали. Чиюсь розбиту, розколену каску поклали на горбику Славикової землі. Спи вічним сном...

Здушений сльозами, Степура стояв над могилою, і думка сама собою клалася в горьовиті рядки: «Ми пройдем, і нас не буде. Що ж залишиться після нас? Каска розбита? Білі кістки серед жита? Чи обеліски встануть до хмар?»

Годилось би, за народним звичаєм, посадити Славикові в узголів'ї калину червону або тополю. Але де та калина? Де ви, тополі? Прийде колись Мар'яна сюди, прийде й посадить — і виросте її туга, її любов живою піснею стане над цілим дніпровським краєм...

У метушні біля переправи трапилось так, що Духновича було відправлено з першою партією на той бік, а Степурі після цього довелося ще довго чекати. Сидів осторонь під горою і дивився на Дніпро, на велику ріку, оспівану Кобзарем. Хмари низько висять над водою, вітер хвилю жене, і весь простір води вилискує хвилями, як рілля. Пружинять, б'ються на вітрі вербо-лози, біля них купами позбивались поранені, чекаючи переправи. Кажуть, що вчора якраз тут розбомбили баржі з пораненими, чи не повториться це й сьогодні?

Правда, хмарно зараз, небо насупилось, низькі хмари аж черкають високу могилу Тараса, виснуть над дніпровою широчінню.

Уперше бачить Степура Дніпро. Коли правились на фронт, проспав Дніпро уночі й тепер уже бачить його на зворотній дорозі. Сподівався, що буде світлим та сонячним, у розливі блакиті, а він ось постав перед ним у важкій сталевості надвечір'я, в непривітних вишумах вітру, в присмерковій засумованій широчині. Ще тільки середина літа, а вода в річці якась важка, збурена, по берегу поривно шумлять верболози, далі старезні верби гнуться, осоки ряботять, наче лускою, листям своїм, що стане враз то темне все, то раптом, вивернуте вітром, замерехтить білим. Оці пригнуті вітром дерева, і поораний хвилями Дніпро, і Чернеча Тарасова гора, що височить поруч, і хмари вечірні, що йдуть над нею, над самою могилою Кобзаря,— яку тугу все навіває, яким смутком лягає на душу!

Згущається сутінь, і за Дніпром зловісно яскравішає загравище далекої пожежі,— мабуть, щось там бомбили вдень. А з-за спини долинає гуркіт війни. Вже аж сюди дістає її грізна хода. Як хотілось би Степурі зараз прозирнути, заглянути в прийдешнє... Чи стане Дніпро останнім рубежем для війни, чи куди ще далі переплеснеться її невгамовний вогонь? Що буде з тими, хто zostався на Росі? Що буде з тобою, свята могило Тарасова, з тобою що буде, рідний народі мій? Чи вистоїш, чи перебореш? Чи, може, з'явився лише, щоб дати світові пісню, пісню свою невмирущу, і знову відійдеш у небуття? Сонячною, квітучою називали тебе, Україно недавня, вчорашня, а тепер? Якою назвати тебе сьогодні? Темно-багрова, в пожежах до хмар, в тужбі матерів і жагучому горі синовнім — така нині ти, Україно 41-го року...

XXX

Протитанкові рови копала, земляними валами оперізувалась у ці дні Україна. Де був їм початок, оцим довжелезним ровам протитанковим, де мав їм бути кінець? Від самого моря через виноградники Півдня, через сонячні роздольні степи тяглися вони в глибінь республіки, оперізуючи Донбас, огинаючи Харків, свіжими розкопищами землі з'являючись по Лівобережжю все далі на північ. Рови й рови. З нещадною прямолінійністю лягали вони по стернях ланів, по баштанах, через гречки медові та колгоспні рясні садки, продиралися крізь золоте військо соняшників квітучих (неблизько ще той час, коли квіт їхній погасне, почорніє і пилюка впаде на шорстке їхнє листя).

Станеться, може, так, що й непотрібними виявляться ці рови безконечні, може, й не затримають жодного ворожого танка, але про це не думається зараз, коли тисячі людей з лопатами в руках працюють на спорудженні оборонних ліній, коли з ранку й до ночі, мов чайки морські, білють хустинками по степах дівчата, жінки-солдатки та солдатські матері. Віриться їм, що немарною буде їхня праця, що тяжкі ці рови, які вони риють,— три метри завглибшки, сім метрів завширшки! — таки зроблять своє, допоможуть рідній армії перепинити ворогові шлях.

Так принаймні хотілося вірити харківським студентам, котрі в числі тисяч і тисяч городян, чоловіків і жінок, опинились у пекучу спеку далеко за містом на земляних роботах, або, як тут кажуть,— на окопах.

Високі стерні після наспіх скомбайнованого хліба, суха та тверда земля від обрію до обрію — це твій рубіж, заганяй лопату, копай. Криваві водянки, що першого ж дня повискакували на дівочих долонях, уже встигли й полопатись, запектись та затвердіти, а роботі не видно було кінця.

Таня Криворучко, Мар'яна і Ольга-гречанка потрапили в один робочий загін, де працювали переважно жінки.

— Оце наша Ольвія,— каже Таня, згадавши мрії факультетські і всім тілом налягаючи на лопату, що не хоче йти в землю. Піт заливає дівчині очі, вона почуває, як він під одягом великими краплями котиться по спині, по грудях. На губах солоно від нього. Після кількох годин роботи лопата вивалюється з рук і в очах темніє від перевтоми.

Так дико все обернулось: не ольвійські розкопки ведуть, а степ розкопують проти танків. І професор їхній Микола Ювеналійович теж тут. Засукавши рукави, мовчки вергає землю цілими днями, вергає з думкою, мабуть, все тією ж: чому загинула Ольвія? Адже мала вона й сторожові башти, й земляні вали проти диких степових кочівників...

Спека та польові гарячі вітри пообпалювали дівчат, стали вони аж чорні. Але що їм спека, що втома в такий час, коли кожному випадає найтяжчий іспит і коли ця грабарська тилова робота все ж мовби якось єднає їх з тими, що на фронті.

Війна була ще далеко, однак і тут про неї нагадували підводи евакуйованих із-за Дніпра, та тривожні зведення з фронтів, та ще оці тяжкі рови, що їх доводиться рити. Небезпека не віддалялась, а ближчала, бо одного дня привезли звідкись верескливу сирену, і встановили на окопах, і час від часу давали нею пробні сигнали повітряної тривоги. Було також наказано поскидати білі хустки та яскраві косинки, щоб не привертати увагу повітряних піратів. Отже, й сюди може бути наліт? Де ж тоді ховатися всьому цьому людському комахнищу, що аж до крайнеба розтяглося серед відкритих степів, по золотих стернях? Ходили чутки, що десь на таких, як вони, окопників, котрі ближче до фронту, повітряні фашистські розбійники вже налітають, обстрілюють

з кулеметів, скидають на голови жінкам листівки з безграмотними глузливими звертаннями: «Дівчата й дамочки! Не копайте ямочки, придуть наші таночки, позагортають ваші ямочки...»

Тут ще цього не було. Тут ще тітки не хочуть скидати з себе білих хусток, хоч цього й вимагають військові, що керують у них роботами. Військових небагато, лише де-не-де зеленіють гімнастерками, а то все цивільні та цивільні. Студенти, викладачі різних інститутів, працівники установ, колгоспники. Чи за віком, чи звільнені до особливого розпорядження («поки гвинтівок нам нароблять») — усі вони зараз тут. Життя ведуть циганське, ночують хто де: по корівниках колгоспних, у яслах ночами хропуть і під яслами, а більшість ночує просто неба, по розтовчених скиртах або ж поробивши собі кубла з соломи по степових лісосмугах, у колючій гущавині здичавілих абрикосів. Хліб доставляють їм грузовиками з Харкова, а воду підвозить бочками дід Лука, що крутим лобом своїм нагадує студенткам історичкам афінського громадянина Сократа. Вдачі дід Лука веселої, не пропускає нагоди пожартувати з студентками, і його поява завжди підносить їхній настрій.

Сигнал подає Мар'яна:

— Дівчата, он дідова кобильчина вже виринає з глибини століть...

Дід Лука сидить у передку водовозки, кобила своїм задом майже зовсім закриває його, низькорослого, тільки солом'яний дідів бриль видніє із-за кобили, як знак того, що дід є. Поява дідової водовозки викликає пожвавлення й серед хлопців-пастухів, і вже котрийсь із них на всю горлянку вітає діда з-під посадки:

— Гей, діду Лука, вас Махно гука!

Дід свариться на нього пужалном:

— Ах ти ж байстрюк!

— Байстрюк росте, як стрюк!

До окопниць дід підїздить усміхнений, він не сердиться, що хлопчаки його дражнять. Та й сам він як хлопчак, маленький, щуплявий, ситцева сорочечка на одному ґудзику, з-під сорочки ключиці проступають гостро. А голова, коли дід з неї скидає бриля, справді Сократова: лобата, повна розуму, круто всаджена в щупляві плечі.

Окопниці, оточивши дідову бочку, спрагло, жаждено п'ють, а ті, що понапивались, одразу веселішають, і Таня Криворучко жартома зачіпає старого:

— Дідусю, а то правда, що ви були махновцем?

— Значить, правда, коли діти дражняться,— спокійно кидає дід Лука.

— І Махна бачили?

— Бачив і Махна, і царя, і кайзера. Всіх бачив і всіх пережив. Дасть бог, і Гітлера переживу.

Ольга, сівши на купі землі, припрошує й старого:

— Сідайте з нами перепочити, дідусю... Розкажіть що-небудь історичне.

А Мар'яна своїми лукавими очима критично оглядає непоказного цього водовоза, ніби приміряє до когось.

— Не уявляю вас махновцем, діду,— посміхається вона.— На тачанці, галопом десь у степах... Та вас же, мабуть, і баба ваша б'є?

— Баба має право, бо вона моя, а іншим зась,— каже дід Лука, повагом сідаючи біля окопниць на землянім валу.— А махновцем, дівчата, я став не з своєї волі, а скоріше з принуки. Наскочила отака, як би й ти, цвиндря,— він киває на Мар'яну,— вся в пуговицях та в ремінні: «Давай у тачанку, будеш мені за візничого!» А де дінешся? Сідаєш, береш віжки. А вона, шейма, ще ж і заставляє, щоб стойма стояв у тачанці, так щоб і правував навісточки для більшого фасону...

— Ну й правували? — аж у вічі заглядає дідові Таня.

— А що вдієш, коли вже попав до тих бандитів, не зумів від них виховатись. Перед тим я три тижні ховався у

тестя свого на баштані. Якось уранці зварили каші, снідаємо, коли — гульк! Їдуть підводою денікінці, а ми їх уже знаєм: найдуть,— ага, дезертир! Тут тобі й кришка. Їдуть, звертають бричкою прямо до нашого куреня. «В соломі заривайся!» — каже мені тесть. Заліз я в схованку під соломі, принишк, як миша. Чую, підїхали. «Ну, дед, дезертири є?» — «Нема». — «А кавуни є?» — «Кавунів, як бачите, вродило». — «Вибери нам де найкращі...» Пішов старий вибирати їм по баштану спілих кавунів, а я все лежу в соломі, вже й миші мене кусають. Думаю, наберуть кавунів та й підуть собі, а вони не спішать, тут-таки, під куренем, стали і вгощатись. Один сів просто на мене, вгузався, як на мішку, так на мені й поснідав, стерво.

Дід Лука, скинувши бриля, розважисто потирає долонею зрошену потом голизну широкого сократівського черепа.

— А вухо чого то у вас перерване? — запитує Ольга.

— Пас корів та заснув, а теля підійшло та й віджувало,— каже дід, і оком не зморгнувши.

— І не чули?

— Міцно спав. Крізь сон наче чую: щось тре і тре. Прокинувся — теля наді мною і вже вухо дожовує.

Дівчата майже вірять, так серйозно це дід Лука розповідає, але тітка Хотина, огрядна доярка з тутешніх, знає ціну дідовим лясам.

— Послухайте його! То дід ще з тієї війни таке вухо приніс.

— Так ви й на імперіалістичній були, дідусю? — зацікавлено запитує Таня.— Ветеран двох війн?

— Ех, дочко...— Дід мружить кудись у далеч маленькі зірки свої оченята.— Найкращі літа свого життя війні віддати довелось, змарнувати в солдатчині... Справді, пройшли года, як вода. Хіба ж такий я тоді був! — Він хвальковито зиркає на свою улюбленицю Таню.— Сила

ого яка була в руках. Коня вхоплю за копит — не вирветься. Це теперечки підтоптався.

— А от голос і досі в діда молодий,— каже тітка Хотина, зайшовши з-за спини і жартома обіймаючи діда товстою смаглявою рукою.— Вночі як заспіває на току, за третьою горою чути.

— То коли сторожую,— пояснив дід Лука,— сон розганяю.

Таня співчутливо дивиться на нього, на його зісохлу шию, на сорочечку його абияку, з одним ґудзиком. Спокоєм і лагідністю віє від цього колишнього вояка.

— Просто не уявляється, дідусю, що ви теж були на війні, в атаки ходили, в людей стріляли. Скажіть, стріляли ж?

— Більше в небо, дочко, в білий світ, як у копійку. На позиціях, було, пригнешся в окопі, голову вниз, а гвинтівку виставиш та й бахкаєш навмання, аби лиш офіцер чув.

Мар'яна прикипіла до нього посуворілим поглядом:

— Ото з вас такий був вояка?

— А я, дочко, за «Георгіями» не ганявсь. Людину вбивати віра тоді моя не дозволяла. Якраз перед тим я вчення Льва Миколайовича графа Толстого прийняв.

— Я чомусь так і думала, що ви були толстовцем,— тихо стрепенулась Ольга.— Ви і в Ясну Полянну ходили?

— Ні, в Ясну не ходив, ніколи було за роботою. А ось мати моя, так вона навіть у Палестину ходила, в Єрусалим, і хоч темна жінщина, проте аж звідти, з Аравійських пустинь, принесла з собою святого вогню. Більше року ходила, а дома за цей час господарство геть занепало, в хаті немазано, тож батько так розсердилися на її походеньки, що, коли наша прочанка явилась з Єрусалима із своєю запаленою свічкою, він спересердя і свічку ту загасив, і геть з хати ікони повикидав — сокирою серед двору порубав на цур'я... А ми, молодші, за своєю вірою нікуди вже не ходили.

Толстовські проповідники самі до нас у слободу прийшли, кількох тоді парубків таких, як і я, вченням своїм прихилили до себе. Ото, дівчата, через те й стрільба моя була така.

— Виходить, ви, дідусю, пацифіст? — вигукнула Ольга.— Це ви, як і Роллан, були «над схваткою»?

— У різних схватках бував я, дівчата,— мовби не розчув старий,— а скажу вам одне: нема в тих війнах пуття. Це як чума, що ото колись ходила по світу, або холера. Хто раз війни спробував, йому на все життя вистачить нею відпльовуватись...

— Відпльовуйся не відпльовуйся, а їх, бач, знову несе! Спитати б, чого їм треба від нас? — сердито сказала тітка Хотина, беручись за лопату.— Ніхто їх не чіпав, а вони йдуть, палять, рови проти них, як проти сарани, копай. Хоч би їх там наші добре почистили за Дніпром.

— Крукові мило не допоможе,— сказав дід Лука, рушаючи до водовозки.

— Вам, діду, ще нічого,— кинула йому тітка Хотина.— Ваш син у морфлоті, десть аж на Тихому океані, а мій ось Трифон просто у вогонь пішов. Втямки не візьму, як він там воюватиме. Ви ж знаєте, такий він у мене тихий та плохенький, курку боявся зарізати, мухи не вбив. Як же він людей убиватиме?

— Не людей, а фашистів,— поправила різко Мар'яна.— А фашиста я й сама оцією лопатою, як жабу, перерубала б.

— Ох, дівчата, нелегко вам теж,— співчутливо глянула на студенток висока, з набряклим обличчям жінка — багатодітна мати з сусіднього колгоспу.— Молоді, вчені, матерями б вам скоро бути, а де воно, ваше материнство? Де вони тепер, ваші суджені?

— Героями, в орденах повернуться,— сказав, з'являючись із-за водовозки, забризканий водою Штепа із своєю незмінною вивернутою усмішкою. Коли університет

відправляв людей на окопи, Штепі доля теж вручила лопату з кривим держакom і послала разом з усіма сюди.

— Та воно й тобі, хлопче,— скоса поглянув на Штепу дід Лука,— більше личило б зараз там бути, а не отут між спідницями плутатись. Однокашники ж твої там?

— А я не потовпився,— відповів Штепа в тоні жарту.

— Іч, йому весело,— з обуренням вигукнула Мар'яна, апелюючи найбільше до жінок-колгоспниць.— Тисячі наших студентів за рюкзаки — і в похід, а він не потовпився! За шкуру свою трясеться! — І, розчервонівшись, крикнула дідові Луці: — Не давайте йому, діду, води! Хай висохне, хай мумія з нього стане!

Займаючи знов своє місце на водовозці, дід Лука чужакувато глянув на Штепу.

— Бач, як воно трясогузові на світі...

Штепу це аж скривило:

— Вам, діду, краще б помовчати з вашим махновським минулим!

Дід, не відповівши, мовчки цьвохнув у повітрі своїм батіжком, поїхав.

Надвечір того дня несамовито заверещала сирена. Завила, завугукала: «Вугу-вугу!..»

— Німець летить!

— Ховайтесь!

Посплигувавши на дно рову, дівчата бачили, як над трасою їхніх робіт у хижому блиску мчить літак. Диркнув над полем кулеметною чергою, потім од нього відділилось щось темне, кругле і з наростаючим торохканням, із свистом полетіло вниз. Літак вихором промчав над місцем робіт на невеликій висоті — було навіть видно льотчика в кабіні, його оскалені зуби: він реготав.

— Бочку скинув! — почулися голоси окопників.— Бочку порожню з-під пального! — Ще й дірки пробив, щоб дужче свистіла!

— Нікого не поранив? — пробігаючи, стривожено питав військовий.

— Хотів, та нікого не влучив,— відповідали жінки.

— Бочку кинув — викоїти ж отаке!

— Сатана, іншим разом він трактора, мабуть, на го-
лови нам кине! Під Іванівкою, кажуть, шмат воза отак
кинув на окопників...

— Самого б його кинуло об землю! — лаялася тітка
Хотина вслід літакові.— Ще й регоче, песиголовець, на
кутні б ти реготав!

— Треба вимагати, хай завтра ж зенітні кулеме-
ти нам тут поставлять,— лютилась, беручись до ро-
боти, Мар'яна.— Бо надто розперезались ті хулігани
фашистські...

З потроєною силою працювали в цей день дівчата.
Працювали так, наче мстились за цей наліт, за втраче-
не мирне життя, за понівечені судьби свої. Таня, дарма
що була серед них ростом найменша та найтендітні-
ша, виконала до вечора півтори норми. Горіли долоні,
все тіло розламувала втома, коли, допомагаючи одна
одній, вони в кінці дня вибрались нарешті з рову на
поверхню.

— Хоч би скупатись де,— озвалася до дівчат Ольга,
озираючи сухий степ.

Випроставшись, стояли вони з лопатами на валу
землянім, бачили перед собою розгорнуту на півнеба
буйну красу заходу. Сонце перед тим, як зникнути за
обрієм, розпускало високі вітрила світла по нерухомих,
мовби закам'янілих хмарах, що нагадували фантастич-
ні скелясті ландшафти якихось інших планет; і десь за
тими ландшафтами, десь під тими сонцевими вітрилами
були їхні хлопці на війні.

XXXI

Жнив'яною спекою налиті були дні.

Ніжних акварельних тонів були вечори.

Після палаючого сліпучого дня млисто-бузково синіла польова далеч, леліла, кликала дівчат із ровів туди, де тополі за стернями, де дзумкочуть коники на весь степ і висока золота стерня шелестить під ногами, мов нападале за день з неба зматеріалізоване сонячне проміння.

Ледь бовваніють край степу обриси випростаних тополь.

Там полустанок.

Обійнявшись, туди вони йдуть.

Микола Ювеналійович, їхній професор, після роботи спочиваючи з колегами під посадкою, дивиться услід цим трьом дівочим постатям, і дума різьбить йому чоло: «Мабуть, тільки з задумливою піснею можна порівняти цей настрій душі, коли трійко дівчат обнялися отак і тихо пішли й пішли у вечоріючий степ. Скільки це доброго чуття треба мати одне до одного, скільки спільності мрій і переживань, щоб отак ніжно обнятись і піти...»

Далі й далі бредуть дівчата в бузкову синь, і степовий обшир довкола них все дзвінкіше, все незчисленніше сюрчить та цвірічить. Такий запашистий цей вечір у полі, ще не отруєний війною, повен чистоти й прозорості вечір, що пахне снопами, що лунко торохтить десь гарбою,— так і здається, ось вийдуть з посадки їхні хлопці-студенти, у майках, чубаті, загорілі, перестрінуть з веселими студентськими жартами та дотепами.

«Як ви без нас тут, дівчата?»

А там он уже трактори прийшли з волокушами, розрівнюють їхні нагорнуті протягом дня вали, розтягують по полю вибраний з протитанкового рову ґрунт. Поле, що було перед цим золотим, стає попелястим, темнішає, а тітки-солдатки, дивлячись, як їхня праця просівається по полю, починають співати тієї, де всі гори зеленіють, тільки одна гора чорна, тільки тая гора чорна, де орала бідна вдова...

Дівчата тим часом уже зовсім далеко від ровів. Земля, волокуші, лопати, денні турботи — все кудись відступає, натомість здійсмається лиш одна гора чорна, потім і її поглинає млиста синява степових просторів, і дівчата поринають думками в недалеке своє минуле, в солодкий світ студентського життя з усіма його принадами, розбурханими пристрастями, де все переплелось: і кохання, й ревності, і щастя примирень, і хвилювання на екзаменах, і жагучі мрії про ольвійське літо...

— Такий світ, жити б тільки та жити,— говорить Таня задумливо.— Небо оце. Степ широкий. Пісня. Кохання. Та кому дозволено зазіхати на це одвічне право людське, на працю людську, на щастя? Був час, коли людина була звіром, жила в лісах, печерах, тільки і вміла добувати собі харч що мисливством,— тоді вона змушена була воювати. З примітивним своїм знаряддям накидалась на мамонтів... Нині перед людиною тисячі книг, у яких зібрана мудрість віків, націлені в небо труби телескопів, у які вона розглядає далекі світи. Людина сягнула на дно океанів і швидше за птицю літає в повітрі! Вона стала всевладною, розум її — це диво із див! Усім би вистачило і землі, і неба, й пісень, радості й достатку, якби тільки люди навчились жити без воєн, якби ці дедалі зростаючі спалахи людовбивства не забирали в народів стільки, як вони забирають, і розуму, й сил, а найголовніше, життів людських, квітучих, обдарованих! — Таня розхвилювалась, щирий біль чувся в її голосі.— Досягти того, що досягнуто людством, і ось тепер, після цього, знову назад? До печер, до пірамід з людських черепів? Отой цивілізований бандит, що пролітав сьогодні тут та жбурлявся бочками, чим він кращий за Батієвого башибузука, хоча й з'явився не на монгольським коні, а на сучасному літальному апараті? Варвар він, тричі варвар!

— Може, Толстой тому так і бунтував на старості літ проти цивілізації,— загомонила Ольга,— що передчував оці сучасні, не бачені за розмахом руїнницькі війни...

— А, власне, цього ж могло й не бути,— роздумливо сказала Мар'яна.— Варто було тільки всім трудящим Німеччини своєчасно об'єднатись проти реакції, проголосувати за Тельмана на виборах у рейхстаг...

— Ніхто не міг усього передбачити,— з сумом промовила Таня.— О, якби людина могла крізь роки прозирати вперед, усе на світі було б інакше...

Стерня кінчилась, вони вийшли на дорогу, і Таня, ніби зачувши якусь мелодію, прислухалась у надвечір'я.

— А степ сюркоче й сюркоче,— голос її забринів журливо.— Чи й там десь коники отак сюрчать?

І це «там» дівчата розуміють у тому значенні, що це там, де хлопці, де останні барви неба пригасають на заході.

— Не можу простити собі, що ми не одружились раніше,— з болем вимовила Мар'яна.— Могли ж, скажімо, на Перше травня... Правда, Славик усе жалів мене, відтягував моє «уярмлення», як він казав, до закінчення університету, але ж я мусила бути рішучішою. Навіщо я слухалась його? І всі оті ночі весняні, солов'їні були б наші, наші!..

Коли рушили далі, Таня звернулася до гречанки:

— Заспівай, Олю, що-небудь...

І Ольга, так наче мелодія вже перед цим гучала їй у душі, вихопила пісню десь із півслова, із середини.

Пісня незнайома — грецька. Ольга-гречанка родом із Приазов'я, з Ногайських степів. Якось розповідала дівчатам, що вона і вчилася в грецькій школі, такі школи були в багатьох грецьких селах, які потім невідомо чому позакривано.

Ольга вже вся у пісні, чарує степ задушевним своїм голосом, а дівчата, йдучи поруч, думають про неї, про її нелегку дівочу долю. Йде їхня подруга краєм дороги

висока, кістлява, темна з лиця, і темні круги під очима. Губи, як завжди, сухі, спрагли, ніби жар її палить весь час. Хоч літами Ольга дівчатам ровесниця, проте збоку можна прийняти її за молоду матір, що вигодувала вже дитину, — така в ній була якась змученість, згорьованість і водночас ласка, тиха материнська доброта. Дівчата розуміють, що змученість ця, певне, від гризот душевних, від невдалого і майже безнадійного її першого кохання. Не вийшла вродою, і тільки, як співає, вона красивішає, особливо тепер, коли після прощання з Степурою в таборі зблиснула їй якась надія. Степура обіцяв їй писати з фронту, і хоч нічого ще не написав, але вона жде, надіється і вже від самих сподівань якось ніби розцвіла, одмолоділа. Та чи не найбільше змінюється подруга їхня від оцих пристрасних клекотливих пісень грецьких, що вона їх співає на окопах, хоча й нечасто, проте щоразу з якимось особливим чуттям, певне, тому, що пісні ці — дівчата знають — призначаються насамперед йому, Степурі. Для нього, для душі його поетичної ллються над степом її пісні вечорами, це йому, далекому коханому, на своїй грецькій напівзабутій мові посилає вона свою незрадливу любов.

На окопах дівчата зблизились іще більше, стали як сестри, і від Тані й Мар'яни немає тепер у Ольги таємниць. Не криючись, в отакі вечори й теплі ночі липневі вона виливає подругам те, що досі так спрагло й приховано носила в собі.

— Поет! Він же справжній поет, зрозумійте ви! — каже вона запально, коли заходить про Степуру мова. — Я бачу в ньому все краще, що йде від його народу, від рідної землі, все в ньому чисте, як Ворскла його чи Орілька... І сила його. І врівноваженість. І правдивість, і душевна чистота. А голос? А співуча його мова? Та в нього ж мова шелестить шовком, жива поезія світиться в його очах!

— Та додай ще оту вайлакуватість,— зауважує Мар'яна.— То, певне, теж від національного характеру?

— Смійся, але він таки характер. Коли всі пісні твого народу, що складались віками, живуть у тобі, живуть навіть забуті... Хіба це не характер, не вияв дужої, глибокої натури? А в ньому вони живуть.

— Пробач, Ольго, але ота вайлакуватість та сентиментальність ніколи мене в ньому не приваблювали.

— Не тобі, Мар'яно, оцінити його по-справжньому! — розпалившись, вигукнула Ольга.— У твоїх очах перебірливих він тільки ще один поклонник, та й усе, бо для тебе Славко — ідеал, вершина. Інші тобі як забавка. А хто знає, якби не ти, якби не баламутила марно Андрія три роки, може, і в нас воно все б склалось інакше.

— Чим же я винувата? — циганкувато, грайливо повела Мар'яна плечем.

— Не кокетуй хоч зараз. Добре знаєш, що він лише тобою живе, тільки про тебе вірші складає, а я йому... О, якби мені хоч промінчик його тепла, що так щедро й так марно ллється з його душі на тебе! Хіба не могли б ми з ним бути щасливі?

У напливі одвертості Ольга розповіла цього вечора дівчатам те, що за інших умов не розповіла б нікому:

— Якось пізно з бібліотеки я поверталась. Розбита, втомлена, ви ж знаєте, як нелегко мені наука дається,— і ось уже біля Гіганта бачу раптом у вікні на другому чи третьому поверсі два силуети: він і вона. Студент якийсь і студентка. Хто були вони, з якого інституту — невідомо, але то було мов видіння. Мов на екрані, поставав переді мною кожен рух її і його, розпущене волосся в неї на плечах, вигин тіла, неспокійні руки, що сплітаються в обіймах... Я бачила, як зближаються в поцілунку їхні обличчя і довго зостаються так, впиваючись. Потім, знов віддаляючись, дивились одне на одного, і, здавалось, видно було, як вони, танучи в

ласках, посміхаються одне одному закохано — ті силуети. Ах, дівчата? Збожеволіти можна було від тієї сцени німого силуетного кохання? Наче ошаленіла я там. Озирнулась і побачила раптом, що і весна навкруги, і вечір чудовий, і всі на світі кохаються, любляться, п'яніють у поцілунках, і тільки я поза цим, я одна... Поміж любов'ю й самотністю...

— Знаю я такі вечори,— зітхнула Таня.— Через дрібницю яку-небудь посваришся, а тоді ходиш, мучишся, катуєшся, готова руки на себе накласти.

— Піду? Сама, думаю, зараз до нього піду? — розповідала далі Ольга про той свій пам'ятний вечір.— Як була, з книжками, з конспектами, завернула в хлопчачий корпус. Набралась рішучості, безсоромності, постукала до нього в кімнату. Він був сам. Сидів коло столу, як притомлений косар або тракторист, що повернувся додому з поля після важкої цілоденної праці. Дим стояв хмарою круг нього, і недопалків на столі повна тарілка. Він був для мене в туманах, був тут і не тут. Навіть не здивувався, що я прийшла, і, здається, й не помітив, у якому я настрої. Підвів голову, дивився на мене крізь цигарковий дим, а видно, що думки його літають десь і бачить він когось іншого в цю мить, а не мене. Як мені кривдно стало! Я прибігла до нього, стояла перед ним у такому стані, що здатна була будь-яку жертву принести, а він? Про що, ви гадаєте, він мріяв у ці хвилини? Про кого виливались його поезії в той школярський розкритий зошит, що лежав перед ним на столі? Не підозрюючи про мої почуття, він довірливо, як дитина, показав мені написане, сам навіть прочитав кілька віршів. Про кого, думаєте, вони були?

— Про місячні ночі полтавські? — з усмішкою запитала Мар'яна.

— Про тебе були ті вірші, Мар'яно. Я слухала їх, і, боже, скільки сил, скільки гордоців треба було мати, щоб утриматись, щоб не залитись слізьми...

— Видно, я таки завинила перед тобою, Ольго,— обійняла її Мар'яна.— Але тепер усе піде по-новому. Я заміжня, я своїх дітей колахатиму, а тебе сама висватаю за нього, хай тільки вони вертаються швидше. Вони ж повернуться — не може бути інакше!

— Можливо, там листи вже є? — сказала Таня з надією.— Давай ми тебе, Мар'яно, завтра командиремо в університет на розвідку.

— Ой, чи пустять?

— Пустять. Ми твою норму візьмемо на себе.

— Що ж, я готова.

Дівчата мимоволі стали чепуритися на ходу: перед ними вже був полустанок.

Що їх тягне, веде сюди щовечора? Самі бояться собі признатись, що приходять виглядати ешелони з фронтівиками — з покаліченими, з пораненими людьми. Учора в такий час саме проходив тут санітарний ешелон. Жінки з радгоспу, бігаючи впововж вагонів, викрикували прізвища, допитувались, чи нема серед поранених когось із їхніх. Дівчата, припадаючи до вікон, теж питали, в напрузі ждали, чи не озветься з ешелону хтось із харківських студентів. Не було. Прикордонники були. Лютчики. Колгоспники. І навіть студент один був, але лєнінградець — а їхніх нікого не було. Чи іншими дорогами везуть, чи в боях ще, чи... Бували тут щодня, але за всі рази тільки одну звістку про своїх перечули з уст пораненого літнього вже командира, з яким розговорилися на пероні під час короткої зупинки. Чув він про студентів, діяли вони нібито десь за Дніпром на Білоцерківському напрямі.

— Ваші чи не ваші, не скажу,— розповідав він,— а тільки добра слава про тих студентів по фронту пройшла, про їхній комуністичний батальйон. З самими пляшками та гранатами ходили на танки, дали прикурити фашистам...

Сьогодні звідти, з боку Дніпра, знов наближався ешелон. «Можливо, знову партія поранених?» — пере-зирнулись, поспішаючи до перону, дівчата.

Поїзд, наближаючись, так закричав, ніби боліло йому. Без вогнів наближався, чорний, сліпий. Підійшов і зупинився, розтягнувшись далеко за полустанок у вечірній степ, і між посадками на невисокім насипі наче ще одна виросла посадка: всюди було гілля над еше-лоном. Прив'яле розкидисте гілля, що ним замаскували платформи з заводським устаткуванням. На платфор-мах серед верстатів, труб та болванок халабуди якісь, вузли, жінки з дітьми. Не встигли дівчата схаменутись, розпитати — хто і звідки, як раптом з однієї платформи:

— Їй же їй, Таня Криворучкова! Таню, то ти?

Таня вся стрепенулась:

— Я!

— Це ж наш завод! Хіба не впізнала? І мама твоя тут! Тані, як від удару, аж зблиснуло в вічу:

— Де вона? Де мамуська?

— Десь там, у хвості ешелону! — гукали з платформи жінки.— Біжи питай... А батько ще на заводі залишився!

Таня кинулась уподовж ешелону!

— Мамо, мамо! Це я, Таня! Криворучко Таня! Мамо, де ти? — гукала в сутінь, в залізо платформ і знов бігла далі, а в цей час ешелон рушив. Рушив і поплив усім своїм маскувальним гіллям і ніби роз'єднав Таню з матір'ю назавжди, навіки. Чула якісь викрики, бачила хустинки жінок у сутіні на платформах, і все то були її матері...

Побігла за ними. Ешелон невблаганно перегонив її, чути було на одній із платформ тоскний, тужливий го-лос якоїсь бабусі:

— Ой, де ж це воно той Урал? Там же, кажуть, і ба-клажани не ростуть, і ми всі, мабуть, від лютих морозів померзнемо...

Доки ешелон набирив швидкість, Таня все бігла за ним, і навіть коли вже останній вагон джухнув повз неї, вона й тоді ще деякий час летіла в степ, мов неприка-
яна. Спіткнувшись об шпалу, не втрималась на ногах, упала в жужіль, здерла коліно. Ось так. Нема домів-
ки. Нема заводу, все на колесах, мама не почула її...
Лежала знесилена, задихана, в грудях — повно стуко-
ту серця. Гостро щеміло збите коліно... З натугою під-
велась і, не в силі зрушити з місця, стояла серед цієї
жужелиці за полустанком, мов безпритульна, і тільки
чула, як даленіє сталевий перестук на рейках, як що-
миті менше дрижать під ногами шпали.

Усе, що сталося тут, було схоже на сон, тяжкий, не-
ймовірний. За коротку хвилю пережити такий страш-
ний удар. Після розлуки з Богданом для неї це був
удар, потрясіння найстрашніше. Прийшла вигляда-
ти поранених, а тебе ось з лету саму просто в серце
поранено, приголомшено, кинуто напризволяще. Все
збиралась поїхати до батьків, відкладала це день відо-
дня, і ось тепер уже і їхати нікуди, доганяй тепер своїх
хтозна-де... Чому він не постояв ще трішки? Треба було
кинутись, учепитись за першу-ліпшу платформу, а там
би вже розшукала маму. Але ж чи в душі готова ти була
до цього? Там — мама, евакуація, а тут — університет,
сюди ж тільки й може прийти від Богданчика звістка!

Дівчата, підбігши до неї, схопили, шарпнули вбік:
— Тікай, он ще один товарняк іде!

Знов задрижала земля, наближається новий ешелон.
Цей теж затемнений, лише з труби паровоза дим вибу-
шовує з іскрами. На платформах труби, верстати, мо-
тори... Також заводський... Може, тато тут? Чи хтось
із родичів, із сусідів? Сяде і поїде з ними! Отак, як є!
Або хоч перекаже, що вона дожене маму, розшукає,
знайде!

Пролітають платформи, заклечані гілками рідних за-
водських акацій, пролітають і... не зупиняються. Ніби

вистрілений, шугнув повз них ешелон, пручко ударив тугим повітрям. Кусаючи губи, Таня стоїть край насипу, дивиться ешелону вслід. Червоне око останнього вагона швидко віддаляється, гасне в степу.

— Ходім,— Мар'яна подала Тані руку.

— Одна тепер,— прошепотіла Таня.— Зовсім одна...

— Ти не одна, будемо разом,— притулилась до неї щокую Ольга.

Зійшли з насипу і, знов обійнявшись, побрели у вечірню тишу, де після гуркоту ешелону, як і раніше, ніжно, невтомно сюркоче кониками степ.

XXXII

Досі, коли Таня думала про війну, коли обговорювали між собою невтішні, ким-небудь завезені з міста фронтові зведення, її, при всій трагічності подій, усе ж не покидала надія на якесь чудо, сподівання на те, що одної прекрасної днини війна враз кінчиться так само раптово, як і почалась... Прийде замирення, знайдено буде спосіб зупинити жажливе це лихо, що втягувало в свій вир уже мільйони й мільйони людей. Тепер же після оцих ешелонів з дніпровськими демонтованими заводами стало їй зовсім ясно, що були то тільки наївні її фантазії, що ні про яке замирення не може бути й мови. Почувається, що боротьба ця надовго, їй не видно кінця. Війна, підступаючи до кожного порога, зруйнувала вже і її рідне наддніпрянське гніздо. Що буде з мамою? Все життя вона не покидала рідного міста, нездужає часто, а тепер ось у далеку дорогу на платформі — куди і наскільки? А тато? Де дідусь? Що він скаже про свою онуку?

Руйнується той звичний світ, у якому минало її дитинство, гаснуть мартени, порожніють цехи, а батько оце зараз, може, власними руками руйнує все те, що

сам протягом життя будував. Нема вже для неї домівки, нема Дніпра, не буде більше погожих ранків із співом заводських гудків. Озираючись у минуле, Таня бачила там життя, залите світлом своєї юності, життя, що в усій повноцінності й привабливості постало перед нею тільки тепер. Знала його, яким було — разом з труднощами, з гіркотами, драмами людей, і все ж то було життя, що зводило Дніпрогеси, злітало в стратосферу, пробило арктичну кригу і всім рухом своїм було націлене в майбутнє, майбутнє! І ніби вже було освітлене тим майбутнім... І ось тепер ця чорна навала, закривавлені фронти, виття сирен по містах, демонтовані заводи на колесах і вона, полишена на розпутті; ще й зараз не знає, як бути, чи кинути все й доганяти матір, чи й далі триматись університетських своїх подруг, з якими вона більше ніж будь-де і більше ніж будь з ким почуває зараз свою близькість до всього вчорашнього, до свого першого й останнього студентського кохання.

За час розлуки з Богданом почуття, яке мала до нього, заповонило її всю. Не думала, що можна любити більше, як вона любила, а виходить, можна! І оце, що з матір'ю розминулась на полустанку, здається їй заслуженою карою за неухважність до рідних, за те, що не поїхала додому відразу, як почалася війна, забула про всіх і про все на світі, крім одного. Якби хоч слово звідки почути про Богдана, бо листів нема, нема звісток ніяких, і це пригнічує, мучить весь час, в уяві малюються найпохмурніші й страшно ймовірні картини. Поранений? Якби знала, що лежить десь поранений, кинула б усе, майнула б туди, день і ніч сиділа б доглядальницею над ним. У неволі фашистській? Пішла б і в неволю, щоб там полегшити його страждання. І все ж найтяжчі припущення відступали перед непереможною вірою в його щастя, в його долю, в те, що він живий. Десь є. Десь у боях. Рано чи пізно він до неї озветься!

За думками про нього Таня зараз ледве чує розмову дівчат, хоча вони йдуть поруч попід посадкою,— пухка шляхова пилюка пахкає під їхніми босими ногами. Вони розмовляють про тітку Хотину, про те, як жде вона свого Трифона, отого добрягу Трифона, що й курки не міг убити. «Без рук, без ніг буде — і то заберу...»

— Я іноді питаю себе,— каже Ольга,— чи здатна я на таке? На любов безоглядну, на вчинок по-справжньому добрий? Мені здається, що я ще не зробила в житті нічого справді доброго, і це мене мучить.

— Не наклепуй на себе, Ольго,— заперечила Мар'яна.— Вже коли хто в нас на факультеті був добрим до товаришів, чуйним з потреби, не обов'язку, так це, звичайно, ти. Ти народилась бути сестрою милосердя, з тебе вийде чудова мати, і жаль, що цього досі не міг зрозуміти твій шалапутний Степура.

— Мар'яно, годі про це. Не жартуй такими речами. Кожен, кому доводилось зробити добро іншому, повинен, мені здається, переживати радість якусь особливу, що її ні з якою іншою й порівняти не можна. Мабуть, ото і є щастя. Мабуть, ото й буде ідеальне суспільство майбутнього, коли потребою для кожної людини стане робити для іншої тільки щось добре, приємне, корисне, може, навіть саможертвне.

— Я думаю іноді, чи не забагато університет дав нам у дорогу різних ілюзій,— сказала Мар'яна.— Ось ти заговорила про суспільство майбутнього. Для нас воно найпрекрасніше, про нього мріємо, за нього боремось. Але коли бути реалістами: чи не віддалить його від нас оця війна з її руїнницькою диявольською силою? Відкинула ж татарська неволя Київську Русь на триста років назад. Ну, нас, звичайно, не відкинуть,— я оптимістка,— але часом, коли замислишся, аж не по собі стає: в який дикий вік живемо, скільки підступності, жорстокості, віроломства навкруги! Тисячі років тому, коли воїни на бенкетах черпали вино черепами своїх противників,

навіть тоді перед нападом попереджали ворога чесно й відкрито: іду на ви! А тепер, у двадцятому сторіччі, вчиняють напад уночі, по-розбійницькому, бомбами з неба засипають ще сонних дітей, матерів.

— І це після вчорашніх запевнень у дружбі,— скрушно додала Ольга.

Таня не втручалась у розмову, але думки її були про це ж саме.

«Вік кам'яний знало людство, вік бронзовий, вік залізний,— думала вона,— а чи буде ж іще вік золотий, як вістують легенди? Чи такий жде нас попереду? Чи, може, він уже минув, відійшов, людьми й не помічений?»

— Хто це тут вештається так пізно? — почувся зненацька голос із лісосмуги.

Здригнувшись, вони зупинились.

— Хенде хох!

І до них вийшов з гущавини дід Лука. У брилі своєму незмінному, з гвинтівкою на плечі.

— Так і злякати можна,— озвалась до нього Мар'яна.— Непротивленець з гвинтівкою — чудеса!

— Степ сторожую,— сказав дід Лука.— У нас тут тепер стрибительний батальйон є. Удень ми по своїх роботах, а вночі поля від диверсантів охороняємо та й залізницю теж.— І, стишивши голос, він додав: — Само енкаведе нами керує.

— Толстовець — і раптом по лінії НКВД,— усміхнулась Мар'яна.— Та вам же, як толстовцеві, і зброю не годиться брати до рук!

— Тепер і сам Лев Миколайович узяв би,— сказав старий.— Час такий настав. У цій війні старі й малі воюватимуть.

— І не страшно вам вночі отут у посадках? — запитала Ольга.

— А чого страхатись? Як парубком був, чорти за мною ганялись, і то не боявсь. Поки не жонатий — паном діло

живеш... Одного разу, як з гулянки йшов, відьма слідом аж на третю вулицю гналася...

— Відьма? — пожвавіла Мар'яна.— Ви бачили відьму?

— Як оце тебе. Тільки ти, бач, стоїш, а вона — клубком, клубком по землі, сірим колесом поперед мене... Я зупинюсь — і вона зупиниться. Я рушу — і вона рушить. Цього разу вже кицькою перекинеться...

— Добре були, мабуть, напідпитку? — сміялась Мар'яна.— Хотіла б і я на ту кицьку глянуть хоч раз...

— Тепер нема,— твердо казав дід.— Усі відьми й відьмаки випропадали: не стало їм життя поміж теперішніми людьми. Раніше, було, здоїть молодиця корову, нацярпає два стакани, несе, та ще й фартушком прикриє, щоб сусідка, бува, не наврочила. А відьмам тодішнім на всю ніч було роботи: чуєш, у тієї корову видоїла, тій поробила, тій присушила. А зараз он моя невістка на фермі дояркою, відро повне набуксує, несе відкрите, і ніхто й не наврочить, і корова не присушує, бо з автопоїлки воду п'є.

— В нечисту силу, бачу, не вірите,— пристає Мар'яна.— А в бога ви ще вірите?

Дід Лука помовчав, зітхнув:

— Чи є бог, чи нема, ніхто не докаже. А совість краще бога.

— «Совість краще бога»,— цей афоризм хоч записуй,— посміхнулась Ольга до Тані.

Пахкає під ногами холодна пилюка, муром темніє вповдовж шляху гущавінь посадки. Мар'яна в темряві зачепилась спідницею за якусь глодину, обережно стала відчіпати.

— Яка тут посадка густа та колюча. У вас, діду, рушниця заряджена?

— Усе як слід.

— І якби оце хто — парашутист їхній абощо,— одразу б і бахнули?

— Ще й як! Більше двадцяти літ гвинтівки в руках не держав, думав, уже більше й не доведеться. А бач, довелось. Баба каже: «Ти наче аж помолодшав з нею».

— Справді, у вас з'явилося щось розбишацьке... Недарма ото хлопчаки дражнять: «Діду Лука, вас Махно гука!»

— Та дражнять, шибеники, сміються, що гука. А признатись вам, дівчата, іноді й справді чую вночі, як ніби гука. Тільки знаю, що не Махно то гука, то гука мене моя молодість, степи, коні, воля революції, розгульне, вольовите життя. Не був я вже тоді толстовцем, був чортом, розбишакою степовим, то червоним, то чорним, а тоді пішов на Сиваш і його штурмував. Кликали й мене з Махном у його останній рейд, коли він у Румунії опинився, а потім десь аж у Африці, в іноземному легіоні своїми тачанками гасав... Тільки то не моя дорога, правду свою трудову я тут шукав — вона вдома, на рідній землі.

Спочиває степ, наливається прохолодою після денної спеки. Небо де-не-де в покосах хмар. Місяць — щербате циганське сонце — вибився з-за хмар й став над степом у західній частині неба; десь далеко в той бік горять стерні за балкою, хтось підпалив, і видно, як величезні багрово-бурі валовища диму, освітлені місяцем, вирують, важко стеляться низом.

— Є щось зловісне в нічних пожежах,— сказала Ольга, поглядаючи туди.— Може, то й не стерні горять?

— Стерні,— спокійно підтвердив дід.— Хліба там близько нема... Зерно з-під комбайна просто на станцію пішло.

— А до нашої скирти вони не догорять?

— Ні, там, у балці, стирловано все, нічому горіти.

І хоч горіли тільки стерні, й горіли далеко, все ж було щось справді зловісне в тій розлитій по степу, цілим фронтом наповзаючій пожежі.

З іншого краю, десь від села, став долинати ледь чутний собачий гавкіт, що переходив у виття, тривожне, численне.

— На місяць там вони виють, чи що? — запитала Мар'яна.

— Собачі маневри зараз біля радгоспу, учба на всю ніч,— пояснив дід Лука.— Недавно привели їх і тепер дресирують, щоб під танки кидались. Дивитися сумно, коли воно, твар безсловесна, а й та як усе зрозуміє, як жити хоче. Пустять їм танк старий, кидають м'ясо шматками під нього: біжи! хапай! — а воно, бідолашне, хоч яке голодне — їм перед тим цілий день їсти не дають — тут і м'яса не хоче, тікає від танка світ за очі, бо смерть свою чує.

— Мабуть, не думав академік Павлов, що відкриття рефлексів буде отак використано,— промовила Ольга, прислухаючись до собачого скавуління.

— А ти забула,— чомусь дразливо сказала Мар'яна,— що ще в ассірійців були загони бойових собак, які брали участь у битвах?

— Ожесточились, ожесточились нрави людей,— сумно похитав головою дід Лука і, сказавши дівчатам «на добраніч!», повернув до села, на ту далеку гавкотняву.

Дівчата попрямували через стерню до свого табору. Ожеред свіжої сьогоднішньої соломи, недовершений, розритий,— це й був для дівчат їхній табір степовий.

Багато з тих, що на окопах, ночують тут, у соломі, під зорями. Коли дівчата підійшли до ожереду, всі з їхнього загону вже спали, і вони незабаром і самі лежали в ряд покотом на своїй розкішній солом'яній постелі. Солома від місяця поблискувала, вона ніби намокла за день у зливі сонячного проміння, і ще й зараз чути було, як вона пахне сонцем.

Мар'яна і Ольга, зручніше вклавшись, швидко поснули, а до Тані ще довго не приходив сон. Вона чула, як кричить якийсь нічний птах у лісосмузі і хтось бухикає

у соломі нагорі, де спали чоловіки, а Таня, підклавши руки під голову, все дивилась на високу мерехтливую зірку в небі. Це був час, коли Таня, як вона казала, «настроювалась на хвилю Богданову», вела найінтимніші з ним розмови, чула голос його і майже фізично відчувала його поряд себе. Вона думала зараз про те, як несправедливо ревнувала його, як ревності робили її часом просто смішною в його очах, і хоча вона розуміла все, але не в силі була подолати цю свою владу. Вона шкодувала за кожним тим днем, за кожною часиною, що минали для них у сварці й були тепер безнадійно втраченими. Адже вона ревнувала його до кожної усмішки, якою він обмінювався з кимось, ревнувала до кожної дівчини, яка могла б йому сподобатись. Вона все боялася, що Богдан її покине, знайде кращу, адже кращих, здавалось їй, було так багато довкола! І те, що ревності її були від надмірної до нього любові, це однаково не могло бути для неї виправданням. Тепер, коли він пішов на фронт, вона заприсяглася в душі, що ніколи більше не ревнуватиме, хай він тільки повернеться. Хай би його любили всі, хай би всім він подобався, як їй, славний її Богданчик, аби тільки він був живий, не загинув!

Місяць опустився ще нижче, розбух червоно, а стерні й досі горіли, і моторошно було дивитись, як стелиться, клубочиться по улоговині важкий рудаво-червоний дим. З усім денним вигоряють стерні, з сюрчанням коників, з пахощами й золотом сонця — чорно стає там, де пройшла пожежа...

Щось мовби підвело Таню з постелі. Встала, обережно пробралася соломою поміж дівчат і побрела в степ.

Так дивно, коли ти вночі один у степу і на тебе повзе при землі валовище бурого вогню, а над тобою неба порожнеча й холодне циганське сонце дотліває на обрії бездимною червоною купою...

«Де ти? Що з тобою? Що хвилює тебе, що болить тобі? — зупинившись над балкою, зверталася Таня через палаючі стерні до Богдана, зверталася своїм зойком, болем, своєю дівочою самотністю.— Тобі тяжко? Богданчику, серденько, чим я можу допомогти тобі? Нічого мені зараз на світі не треба, як тільки допомогти тобі, полегшити твої болі, твою долю солдатську, твої страждання. Все довкола живе тобою, все повите тривогою за тебе. Мабуть, у батьків своїх я погана донька, бо вже й домівку втратила, поїзди кричать, повз мене пролітають на схід, а я всією істотою лину тільки до тебе. Днями й ночами чекаю твоїх слів, чекаю вісточки від тебе, а їх нема. Чому їх нема?»

У напівзабутті якомусь пекучому повернулась знову до скирти.

— Це ти все бродиш, лунатичко? — спросоння заговорила Мар'яна й, підвівшись, сіла на соломі, чимось ніби стривожена.— Що то за вогонь?

— Та то ж стерні горять.

— А-а, я й забула.

Коли Таня лягла, Мар'яна пружко-жарким своїм тілом підсунулась ближче до неї, обняла.

— А мені, Таню, сон приснився. Ці степові ночі, які тут дивні сни сняться... Тільки заснула, як аж над вухом ніби голос юначий, такий славний, веселий, слів не розберу, але чую, як цей голос сміється. Чий він? Та це ж Славик! Стараюсь, щоб хоч слово з його шепоту розібрати, сміється, і вже чую його трепетні, Славикові, руки на собі...

XXXIII

Додому, до рідного міста мчав поїзд наступного дня Мар'яну з окопів. Насилу відпросилась — хором окопниці допомагали. Побуває вдома, а заодно і в університеті,

може, там будуть листи для дівчат. А їй лист від Славіка має прийти просто на тракторний, до батьків. Цього разу лист мусить бути неодмінно, даремно ж такі радісні, збудливі сні їй сняться... Здається, минула вже ціла вічність, як вони розсталися з Славиком. Його ніжність, усмішка, і весілля оте летюче, і жарке шаленство їхньої першої короткої ночі — чи було все те, чи тільки наснилось, майнуло в жагучій п'яній нестямі?

Здається, в неї буде дитина. Буде син. Виросте і буде схожим на Славіка. Такий же вродливий, спокійний, трохи насмішкуватий... Але чи й тоді, як він виросте, будуть ще війни? Ні, не повинно їх бути більше після цієї. «Ми не будемо народжувати дітей для війни! — хочеться крикнути в поїзді жінкам, серед яких вона помітила одну, теж вагітну.— Як для війни, то краще їм не родитись. Для радості, для щастя — ось для чого приходить людина в життя, ось для чого тільки й варто народжувати її на світ!»

У Харкові, коли Мар'яна, вставши з поїзда, поспішала по перону вокзалу, перше, що впало їй в око,— написи всюди на стінах, чорні, тривожні, з стрілками кудись у землю: «Бомбосховище».

Санітари несуть поранених на носилках. Жінки біжать з неспокоєм в очах.

— На п'ятій колії, на п'ятій!

— Що там на п'ятій?

— Санітарний стоїть он на п'ятій, поранених сортирують: кого знімають тут, кого далі...

І вже й Мар'яна з неспокоєм в очах, з косами, що недбало метляються по спині, біжить понад санітарним ешеленом, жадібно зазирає у вікна вагонів. У вагонах повно поранених. Декотрих лежачих годують сестри. Декотрі, вже поснідавши, товпляться біля вікон з перев'язаними головами, з підвішеними на пов'язках руками, а обличчя в усіх сповнені чекання, надії зустріти когось свого.

— Мар'яно!

Степура перший окликнув її, інакше вона могла б так і пробігти, не розгледівши його серед дядьків зарослих, і сам він був зарослий, у бороді — теж схожий на сільського дядька. Як вона зраділа йому! Як стрепенув він її всю своїм окликом. Вікно напівспущене, і вона, припавши до нього, дивилась на Степуру з радісною жадібністю і страхом:

— Андрію! Голубчику!

Його широке обличчя в цій рідкій русявій бороді було незвично блідим, і сам він у білій госпітальній сорочці був якийсь мовби повітлілий, мовби очищений пережитим.

— Де Славик? Ти бачив його?

Степура зробив довгу, глибоку затяжку — він курил «Біломор» — пачка «Біломору» лежала перед ним на столику, — повільно випустив дим і майже зник за тим димом. Якось недобре зник.

— Чого ж ти мовчиш? Ти бачив його? Ви ж разом були?

— Разом... У жорна попали ми... В криваві жорна... — і замовк.

Вона бачила, як важко йому сказати щось більше, крім цього.

— Кажи, кажи, — напосілась вона. — Всю правду кажи!

— Правду?

Туго видобуваючи слово за словом, він заговорив. Заговорив про бій з танками. Про якісь пляшки горючі. Про те, як покремсало їхній студбат, як почавлені, подавлені підіймались і як когось там з кров'ю, з ганчір'ям гусениці розтягли по шосе... Поранено було багатьох... І Лагутіна теж.

— А потім, потім? Де зараз він?

Насупившись, він помовчав, ніби підшукував якесь найменш вразливе слово.

— У грузовику на переправу нас везли. Він усе кричав. Аж біля Дніпра вже перестав кричати...

Степура обволікся димом. Потім таки видавив з себе:
— Зовсім перестав.

Мар'яна мало не впала. Міцніше вхопилась руками за вікно вагона, щоб не впасти. Обличчя їй перекослось, очі налилися злістю. Степура ніколи не бачив у ній стільки злості, якоїсь божевільної злості.

— Ти брешеш! Брешеш! Брешеш! — закричала вона на весь перон.

І вже замість тієї Мар'яни, що з усмішкою чарівною, з щирою радістю кинулась кілька хвилин тому до Степуриного вікна, стояла тепер перед ним роз'яріла вовчиця, яку він навіть не пробував угамувати.

— Це ти вигадав! Навмисне вигадав! — кричала вона, не тямлячи себе.— Вигадав із заздрощів на нашу любов! Ненавиджу тебе, обманщик, ревнивець нещасний! — Вона заплакала, бризнула злими слізьми.— Так знай же: в мене дитина буде від Славіка, чуєш? Славіків син!

Поранені дивились на неї, як на божевільну, а вона, припавши до вікна, з плачем і лютістю все кричала Степурі щось тяжко образливе, а він з похиленою головою покійно приймав на себе удари її горя і відчаю.

— Вгамуйся, Мар'яно, вгамуйся.— Вона відчула на своєму плечі сухорляву цупку чийось руку і, озирнувшись, побачила біля себе на пероні Духновича.

Стояв перед нею зарослий, рудий, поганий, на милиці казенній. На ногах ботинки без обмоток, розшнуровані. Штани шкарубки від засохлої крові.

— Даремно ти лаєш його... Спершу б розпитала... Хай буде тобі відомо, що він,— Духнович кивнув у вікно на Степуру,— кров'ю стікаючи, під кулями виносив на собі Славіка з бою.

Мар'яна якусь мить ніби не розуміла його слів, а потім враз поникла, повалившись грудьми на спущене

вагонне вікно. Притихла, обм'якла. «Сам виносив, з поля бою виносив...»

— Пробач,— глянувши на Степуру, сказала ледве чутно.

Заточуючись, мов п'яна, вона пішла од них, і, дивлячись їй услід, вони бачили, що то вже пішла вдова. Коси вдовині, горе вдовине невидимим тягарем гнітило її похилені плечі.

Допленталась до трамвая, і невдовзі він уже з дзенькотом мчав її вулицею Свердлова.

Аж чорна сиділа вона біля вікна, дивилась на місто свого промайнутого щастя, з думки чомусь не йшло, все довбало потьмарений мозок оте її недавнє весілля: долина глибока, калина висока, аж додолу гілля гнеться... Деся він за Дніпром похований. Харків без Славіка. Вона без Славіка. Назавжди без нього. На все життя.

Вдома сестра Клава, зустрівши Мар'яну на подвір'ї, сказала, що її вже третій день чекає від Славіка лист.

— Не сердься, що ми прочитали: живий, здоровий.

Мар'яна ледь зайшла до кімнати й одразу побачила на столі у скляній вазі трикутничок того листа.

— Та ти що, хвора? — спитала її мати, дивлячись, як вона сліпо розгортає лист.

Схилившись, почала читати: «Мар'янко, люба моя... За мене не турбуйся... Пришли мені хоч одну свою усмішку, а я шлю тобі запевнення, що ми — невмирущі!..» І далі щось жартівливе. Далі не могла вже читати. Впала головою на той лист, затряслася в риданні. Мати й Клава нічого не розуміли.

— Що з тобою? Чого ти?

— Славіка... Славіка ж нема. Його вбито!!!

І ніби потемніло в кімнаті, горе на якусь мить ніби скувало жінок. Потім сестра й мати, самі ледве втримуючись від сліз, заходилися втішати Мар'яну, заспокоювати.

— Може, це помилка?

— Може, щось переплутали, це ж часто буває...

— Ні, це правда, правда,— повторювала вона, втупившись невидючим поглядом у вікно, і очі її чорно застигли в тупій заціпеніlostі. Вдова. Вдова. Нема найдорожчого. Нема і ніколи не буде вже Славіка. А горе тільки починається...

Незабаром Клава зібралася на роботу в другу зміну — виявляється, вона вже працює.

Коли Клава пішла, мати присіла біля Мар'яни.

— Наче віщувало моє серце, коли я дивилась на ваше весілля. Та що ж поробиш? Не в тебе однієї зараз таке горе. Треба переборювати, дочко...

— Де тато?

— Батько тепер і днює й ночує на заводі,— розповідала мати.— Вони тепер танки роблять.

— І я піду на завод,— сказала Мар'яна.

— Ой дочко...

— Піду, піду! — повторила вона.— День і ніч працюватиму. Тільки більше б танків! Тисячі, тисячі танків на них!

І, впавши головою на стіл, вона знову заридала.

XXXIV

«Не треба було їй про це говорити. Нащо їй така правда? — ганив себе цієї ночі Степура, їдучи далі в своєму санітарному ешелоні.— Хай би краще не знала або дізналась від когось іншого, від Духновича, скажімо, тільки не від мене».

Її крик, той крик зраненої людини, досі стояв йому у вухах. «Вигадав, навмисне вигдав!» Невже вона хоч на мить могла це допустити, подумати про нього таке?

Щоправда, вона знала Степуру тільки по минулому, по важких його ревнощах, і звідки їй було знати про той злам, що стався в Степуриній душі останнім

часом. Славікова смерть усе перевернула в ньому. Після всього пережитого Степура глянув на загиблого товариша зором, уже не затемненим своїми лютими студентськими ревностями, зором, очищеним і просвітленим у горнилі спільних випробувань. Лагутін, він, і тільки він, був достойний Мар'яни, достойний її кохання, тільки він міг бути їй мужем, веселим супутником на все життя. Тепер це було ясно Степурі. Славікова душа, проста й мужня, його розум, блискучий і трішки насмішкуватий, його врода, якась легка і світла,— все це було створено природою мовби саме для Мар'яни, для її жаркого й крутуватого норову, для її дикуватої краси. Страшно подумати, але невже справді мала нагрянути на них оця катастрофа, мав загинути Лагутін, щоб він, Степура, міг чесно оцінити свого суперника? Пригадалось, як побачив його під час перев'язки голого, побачив прекрасне тіло його з жахливо вивернутими нутрощами... То було тіло, що могло б стати натурою для античних різьбярів, тіло Дискобола, або молодого Гермеса, і таким його знала й любила Мар'яна, а тут воно лежало знівечене, порване,— в самому розквіті юності, приречене на смерть і гниття. Перемололо в жорнах війни й викинуло, і не повернеться він до Мар'яни навіть калікою, хоч вона й такому, певне, була б рада...

Санітарний ешелон їхній повільно, але неухильно віддаляється від фронту. У вагоні вже лаштуються до сну, в цей час тут тільки й розмов про уколи, перев'язки, про «утки» та судна — цим зараз тут живуть люди, які недавно були здоровими, знали кохання і пісню і виказували відвагу в бою, а тепер, мов приборкані, тільки лютяться на свою безпомічність або гірко за це висміюють себе.

Навпроти Степури лежить Довгалюк, колгоспник з розтрощеною — взятою в лещата — рукою.

Довгалюк мимоволі був свідком сцени на вокзалі між Степурою і Мар'яною і все, здається, зрозумів у їхніх взаєминах з тієї короткої і такої безладної розмови. Коли сусіди поснули, Довгалюк підсів до Степури на постелю, загомонів упівголоса:

— Ота, що прибігала до тебе,— вона теж студентка?

— Студентка.

— По чому ж вона?

— Історичка.

— Нелегка ж у неї історія. Вона йому жінка була, чи як?

— Перед самою відправкою на фронт одружились.

— Буйна дівчина, з жаром, видно, у серці, і отаке лихо спіткало... Але поки дітей немає, то це ще півлиха. Переболіє, перегорить, а там ще знайде собі. Вдовинське горе таку не зігне, не приб'є. А що ти сказав їй одразу всю правду, то за це не кайся. Нема гірше, як ото люди починають дурити одне одного. Коли мого земляка поклато в першій бою, я одразу ж написав його жінці, щоб знала. Хай виплачеться з горя та й починає думати, як жити їй далі, як дітей до ума довести. Ох, діти, діти! Якби не вони, легше б солдатові було і смерть приймати.

— Скільки їх у вас?

— Трійко. В меншого ще тільки зуби молочні випадають, всю весну їх на горище закидав, щоб нові міцніші росли. Не знаю, як там моя тепер з ними...

Довгалюк помовчав, мовби прислухаючись, як стогне уві сні артилерист на верхній полиці.

— Не журись, ти ще своє щастя знайдеш,— знов заговорив він до Степури,— живий би тільки зоставсь. Незнайомі ось ви мені, ні ти, ні вона, ні той третій, і не знаю я всіх ваших тонкощів, а тільки бачу, що гарно це все у вас було. А буває ж зовсім інакше. Повертався торік хлопець після армії в Тарасівку, сусіднє з нами село. Фінську відбув, строк відслужив, і ось — додому,

де мати його жде і дівчина-наречена. Ніч темна, осіння, дощ репіжить, казали йому на станції: «Почекай до ранку, підеш, як розвидниться». Не послухав, не терпілося, — пішов навмання проти ночі. У полі, вже недалеко від села, був колодязь старий, обвалений, давно вже в ньому не було ні води, ні цямрин. І треба ж тобі таке — посковзнувся чоловік у темряві і — шелесь у колодязь. Місцина запущена, хутірець тут колись був, але давно вже нема, люди рідко сюди заходять — кричи не докричишся. Проте на якийсь там день забрів сюди мисливець, рахівник артільський, собака нюхом його навела. Чемоданчик лежить біля колодязя — той, як падав, випустив його... «Витягни!» — просить з ями. «А хто ти?» — «Я Андрій Михайлишин з Тарасівки, демобілізований...» Що ж, згодився витягти. «Кидай сюди все своє реміння». Попробував зв'язати реміння — не вистачило. «Збігаю за вірьовкою». Забрав усе майно солдатське, пішов додому та більше вже до колодязя й не повернувся. І, думаєш, чого? На дівчину солдатovu перед тим він уже накинув оком! Кли́н не раз підби́вав, а вона все відмовляла. А тут, бач, такий випадок. Та ще жаднющий був, навіть на солдатове добро пожаднівсь...

— А з солдатом що ж?

— Стривай, докажу. Сидить рахівник дома день, і другий, і третій, а в матері і в дівчини вже тривога, бо солдат перед тим телеграму вдарив: «Їду!» Ждуть, а його нема. Телеграму в частину — й там нема. А по якомусь часі рахівник сам не витримав, прийшов у сільраду, заявив. «Так і так, під час полювання в колодязі обваленому куркульському натрапив на мертвого чоловіка... Видно, впав, вибратись силкувався, землі наобвалював, але ж — глибоко...» Пішли всім селом витягли бідолаху. Мертвий-то мертвий, і без ременя, та тільки в нагрудній кишені гімнастерки записка, як від живого. А в записці тій пояснено все: як ішов уночі

додому, як упав у колодязь і як такий-то на нього на-трапив і, обдушивши, покинув. Таке-то буває.

Слухаючи його, Степура виразно уявив собі ту ніч, і червоноармійця в колодязі, і як той рахівник до нього прийшов, наведений собакою, а потім пішов і не повернувся більше. Отаке ще буває в житті. А хіба ти теж не стояв якусь мить над такою прірвою, хай мала вона інший вигляд? Хіба в твоєму власному короткому фронтовому житті не пробудилась на мить ота злощасна думка, щоб суперника твого не стало, щоб ти зостався перед нею один? Але ж ти переміг, ти розчавив у собі того хвилинного звіра і дав простір людині, і то вже не звір, а людина виносила з бою на собі товариша і готова була, ризикуючи власним життям, під кулями нести його тисячу верст, щоб покласти його до ніг вашій єдиній неподіленій коханій. «Ось тобі твоє щастя, Мар'яно. Я приніс, я добув його для тебе з вогню, я тобі віддаю і нічого не вимагаю взамін! Ніс, але не доніс, і не моя в цьому провина. Замість щастя, звістку чорну тобі приніс, горя стільки, що його вистачить з тебе на все життя». Що вона думає там зараз у цю свою першу вдовинську ніч? Хіба не в такі ночі, не від такого горя ставали дівчата в піснях тополями в полі, проростали кущами червоної калини з тієї землі, де козацьке біле тіло лежить?

Цілу ніч думав Степура про Мар'яну. Щось братерське з'явилось у його почуваннях до неї. Ще ближчою ставала вона для нього в своєму нещасті, і ніжність почував до неї ще глибшу тепер, але водночас почував і те, що зі смертю Славіка виникла між ним і Мар'яною якась межа непереходима, межа, яку, певне, вже ніколи не переступити.

Годину за годиною поїзд ішов нічним невідомим краєм, зупинявся на якихось станціях, і тоді видно було дерева за вікном, темні, важкі, мовби з чавунного литва. Деколи в просторах нічного степу пропливали якісь

накопичення темряви, схожі формою на єгипетські піраміди. Що то могло бути?

У вагоні всі спали. Довгалюк хропів на своїй полиці, підтримуючи і уві сні затиснуту в лещата руку. Вже перед світом, зморений думками, Степура теж задрімав.

Те, що вночі здавалось йому загадковим і незрозумілим,— оті чорні єгипетські піраміди по степу,— при денному світлі виявилось териконами Донбасу.

Терикони. Шахти. Димарі заводів — донецький суворий, досі не бачений Степурою край. «Це теж твоя Україна,— все озивалось до нього.— Вугільна, чорна, шахтарська, з териконами, що височать по степу, мов німі величаві пам'ятники людської праці... Цей край вартий твоїх пісень не менше, ніж рідна Ворскла, ніж місячні полтавські ночі з вербами та соловейками».

Зараз, одначе, йому було не до пісень.

Шахтарські жінки зустрічали їх на перонах станцій, і на обличчях їхніх був вираз горя й суворості, а очі шукали й шукали серед поранених когось найближчого, найдорожчого. Згадав Степура, що й мати Павла Дробахи живе десь в отакому шахтарському селищі і, може, виходить щодня виглядати сина, може, й зараз отут у гурті шахтарських жінок стоїть та жде, щоб когось розпитати про долю свого Павла.

Лікарні шахтарські й навіть школи в багатьох селищах були вже перетворені на госпіталі, і в одному з таких госпіталів опинився й Степура. Коли автобус залишив їх на шкільному подвір'ї, перше, що Степура побачив, була гора безладно звалених серед двору шкільних парт, а біля них кучугурилась величезна купа викинутих після перев'язок брудних закривавлених бинтів.

XXXV

У цей самий госпіталь, тільки на два дні раніше, з партією поранених привезли й Спартака Павлущенка.

В тій безглуздій атаці, піднятій Дев'ятим, Спартака було легко поранено в руку, а вже на дніпровській переправі під час нальоту фашистської авіації він мало не загинув від вибуху бомби. У госпіталь його привезли контуженим. Йому скривило щелепу, пом'яло всього, а найгірше — він втратив дар мови. Це його зараз найбільше гнітило, було найстрашнішим: боявся, що на все життя зостанеться німим.

Важкі думки не покидали в ці дні Спартака. Занадто великим виявився розрив між його уявленням і тією новою наукою, яку він виніс з уроків на Росі. До таких випробувань, які звалились на нього, він не був достатньо підготовлений. Синові впливового працівника одного з номерних заводів, йому досі легко все давалося в житті. Ще з шкільної партії, з піонерського загону якось виходило так, що він всюди був попереду, скрізь його обирали, і навіть коли став студентом, то й тут його з року в рік почали обирати то в факультетське бюро, то в комсомольський комітет університету, і він ще більше зміцнився у своїй певності, що життєве його покликання — це керувати, бути весь час на видноті, бути ініціатором, заспівувачем в усьому.

Маючи ораторський хист, він рано звик до трибун. І чи не найщасливішим був для нього той день, коли якось ще на першому курсі під час демонстрації на майдані Дзержинського його, як активіста з добрим голосом, покликано було на найвищу трибуну, щоб він вигукував до колон демонстрантів «ура». День був холодний, осінній, з дощем. Посинілі люди намагались швидше повз нього пройти, а він, не помічаючи й дощу, все впивався своїм голосом, у запалі гукав і гукав до них своє енергійне «ура», аж поки зірвався на найвищій ноті й пустив такого півня, що всі на трибуні засміялись. Кілька днів після того на факультеті йому не давали проходу дотепники, надто ж Духнович, всіляко дошкуляючи йому тими півнями; і хоч Спартакові й

неприємно було це, але він намагався менше на такі речі зважати. Люди типу Духновича чи Колосовського ніколи не приваблювали його, до них він ставився з певною упередженістю, бо знав, що вони дозволяють собі занадто багато, дозволяють собі міркувати про речі, які, за його переконанням, не підлягали ніякому обговоренню, ніяким сумнівам. Він вважав, що за кожним з таких факультетських вільнодумів має бути встановлений постійний контроль і цей контроль належить здійснювати найперше йому самому, людині без жодної плями в біографії, чим не могли похвалитися ні Колосовський, ні чимало інших його однокурсників.

Та безглузда атака на Росі, яку він з наказу Дев'ятого очолив, справді багато чого навчила Спартак. Якщо перед атакою Дев'ятий викликав у нього щире захоплення своєю вольовитістю, то після атаки Спартак ладен був плюнути йому в те вольове обличчя. Він не міг простити Дев'ятому, що атака була так легковажно організована, що вона кінчилася нічим, кінчилася лише марними втратами. Люди, яких Спартак повів у атаку, навіть не побачили ворога, їх розстрілювали серед білого дня. І це тоді, коли кожен із них за інших умов здатен був здійснити подвиг, стати героєм, побачити довкола себе купи знищених ворогів. Тільки тепер, у госпіталі, коли все те віддалилося, Спартак намагався знову знайти якесь пояснення поведінці й наказам Дев'ятого. «Нас послано під кулі, кинуто, як на розстріл, але, може, це було треба? Може, й наші жертви, що нам здаються безглуздими, продиктовані були якоюсь доцільністю і хоч на мить затримали просування ворога?»

В усьому цьому Спартаківі хотілося зараз розібратись, дошукатися істини.

Добросерда сестра, смаглява шахтарочка Наташа, доглядає в палаті за ним. Молоденька, хоча й передчасно розповніла, вона стала медсестрою недавно,

після десятирічки, і з-поміж інших сестер виділяється тим, що якимось особливо ласкава й уважна до поранених. Для Спартака єдина тут радість, коли Наташа забіжить в палату і зиркне в його бік, а потім вони про що-небудь порозмовляють записками. Наташа вміла його підбадьорити у найтяжчу хвилину, і, мабуть, тільки завдяки їй він не занепав духом остаточно. Вона була певна, що йому повернеться втрачений дар і він заговорить.

— Все буде гаразд,— усміхалась вона, і йому легшало після цього.

Коли Спартак дізнався від неї, що прибула нова партія поранених і серед прибулих є кілька студентів, то одразу ж попросив Наташу піти точно довідатись, хто саме ті студенти. Йому дуже кортіло швидше дізнатися, кого привезли, пам'ять гарячково перебирала друзів і знайомих, і він почував, що, хто б це не був, кожному зараз буде радий.

Наташа повернулася радісна (видно, їй приємно було зробити йому послугу), а за нею до палати, стукаючи милицею, стрибав — хто б міг подумати — Духнович! З рудою стриженою головою, в грубому, якомусь обтріпаному халаті, він усміхався, ніби казав: «Дивись, який я тепер смішний...»

Присівши на табуретці біля Спартака і уникаючи дивитись на його скривлену щелепу, Духнович розповів, що поранення в нього дріб'язкове, і що йому тут подобається, та що серед прибулих є ще «славний поет наш Степура»,— він зараз на перев'язці...

«А Колосовський? Чи повернувся він з розвідки?» — запитав Спартак запискою.

І Духнович розповів, що знав про Богдана, про те, що розвідка його кінчилась успішно і що в бою з танками Богдан теж відзначився. Бо то ж був таки бій, студбат, що не кажи, перегородив дорогу танкам. Здавалось, навіть і мертві підводились, щоб кидати межі очі танкам

пляшки, як прокляття... Отже, мав де виявити Богдан свою мужність.

— Він і зараз там десь їх колошматить,— закінчив Духнович з гордістю за товариша.

Посидів недовго, пошкодував, що не втік у Харкові з ешелону та не подався на лікування до батьків, покепкував над своїм виглядом, над халатом, який чомусь здавався йому арештантським, але вся ця балакучість його була якась натужна, із Спартаком Духнович почував себе зв'язано, до того ж, мабуть, йому неприємно було дивитись на скривлену Спартакову щелепу і слухати, замість членороздільної людської мови, нерозбірливе белькотання, яким схвильований Павлущенко пробував до нього озватись.

І все-таки після Духновичевих відвідин Спартак відчув полегкість. Духнович не належав до тих, з ким йому було б найлегше порозумітись,— це так, але зараз йому дорогий був кожен із студбатовців. Здається, навіть і з Колосовським він тепер знайшов би спільну мову. І хіба не насмішка долі, що саме тепер, коли він має що сказати товаришам, має в серці щось нове, людяне, чуле, чим хотів би поділитися з ними,— і ось саме тепер контузія скувала йому уста?

Уночі він не знаходив собі місця.

Безгоміння в госпіталі, лише де-не-де стогін прорветься, а йому якось задушливо,— хочеться кричати, сказати всім на весь світ, що він уже не такий, яким був донедавна, що власне горе зробило його чулішим і до інших. О, якби йому повернувся дар мови, якби він міг заговорити! Вся воля його, всі бажання були зараз спрямовані на це.

Змучений терзанням душі, провалився в тривожний, гарячковий сон, а прокинувшись невдовзі, весь облитий потом, відчув раптом, що здатен... заговорити. Ось так візьме й заговорить! Добуде, вимовить яке захоче слово!

Щоб нікого не розбудити, підвівся, накинув на себе халат і, викравшись на подвір'я, з повними грудьми радісного передчуття подався в степ. Там спробує! Там скине з себе кайдани контузії,— почуває в собі досить для цього сил! Плутаючись у халаті, біг навмання між нічні терикони, щоб десь там на волі спробувати, на волі упевнитись, що йому таки справді повертається материн дар!

Зупинився перед териконом, задиханий, готувався вимовити перше слово, і стало раптом моторошно: а що, коли не вийде? Що, коли втратить отут останню свою надію заговорити?

Набрався духу і, завмираючи від непевності, від страху, видобув з себе спершу тихенько, ледве чутно, а потім сміливіше:

— Мамо... Мамо!

І, задерши голову в небо, щосили вигукнув, зшалілий від радості:

— Мамо! Я говорю!!!

XXXVI

Світання, найкраще в житті світання, підіймаючись із-за териконів, нагадало йому, що пора повертатись у палату.

Пробираючись напівосвітленим коридором, зіткнувся з Наташею — вона сьогодні чергувала.

— Звідки ви? Що з вами? — удавано вжахнулась медсестра стихлим голосом (щоб не побудити палат), а цей нічний порушник замість відповіді вхопив її в обійми, радісно пригортав, мов п'яний. І хоча тіло її наче й не опиралось обіймам, але вуста шепотіли: — Що ви робите? Лікар побачить!

— Хай бачить... Я ж тебе люблю! Розумієш? Люблю!

Він говорив. Важко, з натугою, з белькотом, але говорив. Тепер вона зрозуміла, що з ним сталося, уявила стан його душі. І хоч це було дико, було проти всяких правил стояти отак у госпітальному коридорі в обіймах бійця, проте якийсь час вона так стояла, віддавшись на волю його раптовій, напористій, рішучій ніжності. Потім обережно, м'яким, ласкавим рухом відсторонила його:

— Іди. Іди в палату.

— Без тебе?

— Я прийду.

Чомусь він був певен, що Наташа прийде. І справді, вона прийшла, коли Спартак уже лежав у ліжку. Зайшла до палати, скрадаючись, і не засвітила світла, наблизилась до його ліжка тихо, нечутно, сіла на стільці поруч нього, і він узяв її руку. Знав цю руку, повну й шершаву, коли вона торкалась його, виконуючи свої сестринські обов'язки, але тепер ця рука була якась інша. Для нього призначена. Взяв і гладив. Уперше в житті. «Уперше в житті,— думав він,— ось я торкаюся свого щастя... А скільки є ще такого, що ми не завжди вміємо гідно цінувати, а воно буває один тільки раз... Перше вимовлене тобою слово. Перше кохання. Ось і моє щастя, рідкісне, неповторне, знайшло мене,— думав він радісно.— Прийшло в образі цієї смаглявої карокої шахтарочки, яка з усієї палати, з усього госпіталю обрала мене і сидить ось тут біля мене в світанковій напівсутині, і я бачу, як схвильовано дихають її груденята під білим накрохмаленим її сестринським халатом. Досі вона була мовби закута в неприступність цього халата, цей прекрасний одяг медсестри відділяв дівчину від тебе службовою неприступністю, а тепер і він не відділяє, рука Наташина в твоїй, ти чуєш її ніжність, і хай би це було так завжди».

Наташа заполонила його з першого погляду. Йому подобалось, як вона заходила до палати. Як усміхалась лагідно й трохи ніби лукаво. Подобалось, як роздавала

термометри і терпляче вислуховувала нарікання тяжко пораненого сержанта, що лежав у протилежнім кутку. Коли вона підходила до Спартакового ліжка, то йому здавалось, що вона посміхається цієї миті якось особливо, мовби приберігає для нього за тією усмішкою щось інтимне. Те почуття, що прокидалось у ньому до Наташі, полегшувало його страждання, в години її чергувань йому приливали радісні сили, і, коли вона присідала на хвилику поруч на стільці, йому щоразу хотілось торкнутись її руки, торкнутись чорних колечок волосся, що кучерявилось з-під косинки. Але тоді він не міг собі цього дозволити, сьогодні ж має право, адже це вона виходила його, підняла, зробила людиною.

— Я була певна, що ти одужаєш,— тихо, якось шовково говорить Наташа,— одужаєш, і мова повернеться.

— Це завдяки тобі.

— Я цього справді дуже хотіла. Мені так чомусь було тебе жаль. І додому, було, прийду, а з думки палата не сходить: як там мій студент?

У протилежнім кінці палати хтось закашляв, застогнав, заскімлив спросоння тягучо:

— Сестра-а!

Наташа враз зіщулилась, швидко нагнулась до Спартака, торкнулась його щоки своєю розпашілою щокою. Він відчув, як бентежливо пахне дівоче волосся, відчув Наташин солодкий подих.

За мить її вже не було, стояла, схилившись, біля того, що її покликав,— то був артилерійський старшина Христенко, якому вона кілька днів тому дала свою кров. Усій палаті було відомо, що Наташа, коли почали привозити тяжкопоранених, добровільно згодилась стати донором, і за це всі ще більше симпатизували їй, а Спартак, почувачи гордість, в душі комусь пояснював, що вона й не могла вчинити інакше, його Наташа, його любов.

Так це почалося. Почалось на світанні, а вдень, хоч Наташа й вільна була від чергування, вона, проте, кілька разів забігала в палату, мовби випадково, мовби за якимось ділом, а Спартак знав, що це — ради нього. Вже з порога вона світила очима до його очей, несла йому свою найкращу в світі усмішку, брала в нього якийсь томик, а в тім томику між сторінками вже була для неї його записка. «Люблю, кохаю тебе, Наташо, моє сонечко, моя рятівнице!.. Як хочу, щоб ми завжди були з тобою разом».

А через деякий час вона приносила йому іншу книжку, мовби взяту для нього з бібліотеки, і він знаходив у тій книжці записку для себе: «І я теж. Не бачила тебе годину і вже скучила. Ми порушуємо госпітальні правила, і, здається, всі вже про нас догадуються, але я чомусь нічого не боюсь...»

Почуття їхнє, так раптово спалахнуле, невдовзі ні для кого не було таємницею, та й вони перестали ховатися з ним. Чисте, щире почуття, що враз зробило їх і багатими, й дужими, й щасливими,— чого ж було ховатися з ним? Хіба було кому від цього зло?

Одначе наступного дня Спартак зустрів Наташу біля операційної в сльозах.

— Чого ти?

Наташа розповіла:

— Лікарка Євдокія Павлівна дізналася про нас... «Це ганебно, це не дозволено, я не потерплю в стінах госпіталю розпустити!..»

Спартак обсипало жаром.

— Де вона?

— Не заводься з нею, не треба. Вона хороший хірург, золоті руки, тільки що стара діва і нічого в цьому не розуміє.

— Сьогодні ми підемо до тебе. Наперекір усьому. Згода?

— Добре. Підемо.

Після обіду вони справді пішли до Наташі. Через усе шахтарське селище промарширував він з нею у своєму госпітальному халаті, голомозий і шалапутний, і навіть трохи нижчий за неї ростом, ішов і почував гордість, що йде поруч з Наташею на виду у всіх, демонструючи себе як її майбутній муж. Це теж було порушення — вийти отак за межі госпіталю, іти до сестри додому, але він здатен був зараз і не на таке. Мати Наташі вже знала про нього і, видно, ждала його в цій шахтарській хаті, звідки двоє таких, як він, цими днями вирядились на фронт.

Спартак сидів з Наташею у її дівочій кімнаті, де було так затишно й чисто і де на стіні красувались наївні лебеді, над якими вік раніше тільки посміявся б, а тепер і вони були йому милі. Вікно навстіж відчинене в садок, там наливались на сонці груші, в кімнатці теж пахло грушами, бо Наташина мати нарвала їх повну тарілку, занесла й поставила гостинно перед ним:

— Це гливи, скороспілки, пробуйте, будь ласка...

Коли мати вийшла, Наташа сіла на кушетці зовсім близько біля нього, вона вже була не заплакана, тільки блідіша звичайного, бо вчора знову давала кров. Лукаво поблискувала оченятами і сама пригорталась до нього:

— Ти мій, мій!

Дарма що вчорашня десятикласниця, але була вона мовби доросліша за нього, сміючись, признавалася, що ще в школі цілувалася з хлопцями, бо в них, мовляв, у селищі дівчата рано починають цілуватись, але то все були жарти, пустощі, і тільки зараз вона відчула, як приходить оце, справжнє...

— Розкажи мені все про себе, про університет, про ваших дівчат, про товаришів...

І він розповідав їй все без угайки, як жив, як було в них студентське товариство, які чудові оці хлопці з їхнього студбату, що зараз тут з ним у госпіталі, Степура

та Духнович. Ще був у них Колосовський, з яким він нерідко сварився, хоча й не повинен був робити цього, тепер йому це ясно, а сам він часом, бував просто нестерпним і зараз навіть дивується, як вона покохала такого.

— Ні, ти хороший, хороший,— запевняла вона.— Якщо ти так хороше відгукуєшся про товаришів, то й сам ти хороший... Я одразу вгадала, що в тобі є щось незвичайне і що на фронті ти був хоробрим, еге ж, ти був там хоробрим, мужнім?

— Не мені себе оцінювати, але тепер як піду, то знаю, в сто раз краще воюватиму,— він пригорнув її й не випускав, і вона по його обіймах відчула, що в цю мить він думає про те, що їм незабаром доведеться розлучатись.

— Сама стаю не своя, як подумаю, що тобі ж скоро виписуватись... Ти не шкодуєш, що так швидко одужав?

— Ні, не шкодую.

— Я була певна в цьому... Бо в госпіталі всякого надивишся: в того нога не згинається, в того рука, він і радий, що більше не піде, працюватиме в тилу, а ви хоч і сто літ воюйте. А ти не такий, не такий!

Вона щиро вірила в свого обранця, уявляла собі його, певне, кращим, ніж він є, але це робило хлопця й справді кращим, і він почував, як багато що зміниться після цього в його житті. Піде з госпіталю з її любов'ю і воюватиме за цю любов, усього себе віддасть боротьбі з ненависним ворогом. Зараз він не тішить себе, як у перші дні війни, ніякими ілюзіями, не применшує загрози, знає, що небезпека, яка нависла над його країною, над їхнім життям,— ця небезпека смертельна, але знає й те, що боротьба тільки розгортається, приголомшливість перших поразок мине, і ворог ще відчує на собі силу розгромних, нищівних ударів.

— У них техніка поки що краща, але вони не візьмуть нас, не завоюють ніколи. Не такі в нас люди, Наташо, щоб визнали над собою владу завойовника.

— Правду ти кажеш,— поклала йому голову на плече Наташа.— Я ось про подруг своїх думаю... На все готові — в такому вони зараз настрої... Скажуть, в партизани — підуть в партизани. На фронт — на фронт. Сестрами, санітарками, ким завгодно. Ти знаєш, любий, я теж хочу проситися на фронт.

— Ти й тут потрібна.

— Не хочеш, щоб я була поряд з тобою?

— Я воюватиму за двох. За тебе й за себе. А ти й тут уже воюєш — даєш пораненим свою кров.

— Комісар те ж саме каже... Однак не здивуйся, коли на полі бою біля тебе раптом з'явиться одна твоя добра знайома шахтарочка... В шинелі і в чоботях кирзових, з санітарною сумкою через плече.

Він пригорнув її до себе, з ніжністю цілував карі оченята, звертався до неї без слів: «Ти мене відродила. Ти зробила мене щасливим. І хоч де я опинюсь, хоч у яких боях, ніколи тобі не буде за мене соромно...»

XXXVII

Серед звалища парт на шкільному підвір'ї сидять Степура й Духнович. Вони мають тут свій окремий улюблений куток, де коротають вечори у розмовах, і степ їм цвірічить своїми цикадами, і сяють над ними ясні зорі пращурів, і душа сповнюється в такі вечори почуттям незникності, нескінченності.

Коли, вибравшись із пропахлих нудотними ліками палат, зйдуться і посідають отак на кучугурищі парт у своїх грубих госпітальних халатах, дивно їм стає, що це вони вже встигли побувати в боях, що на кожному з них затягуються рани, здобуті десь аж на Росі, і теплий оцей вечір застає їх в евакогоспіталі серед териконів Донбасу, а не на розкопках історичних місць.

Тут зоряно й тихо, а там, звідки прибули,— в димах Україна, в крові.

Нема для них більше університету, нема більше життя, до якого звикли, не існує тих планів, що їх кожен виношував, є лише спрагле бажання жити, вірити, що все довоєнне ще повернеться, що з того клетотливого чорного хаосу, який зараз бушує за Дніпром, народиться перемога.

Народиться, але коли?

Вони довго думають над цим. Вони ще не знають, що будуть сніги Підмосков'я, буде Сталінград і Курська дуга, їм хочеться вірити, що цей історичний двобій розв'яжеться значно швидше, вирішиться тут, в українських степах, на Дніпрі. Живуть тим, чим живе в ці дні весь їхній госпіталь, весь шахтарський край; жадібно ловлять зведення Інформбюро, ждуть втішних звісток про те, що там стався нарешті жаданий перелом... А добрих вістей нема, натомість приголомшливими ударами сиплються на них повідомлення про нові фронтові напрямки, скупі слова про те, що після впертих боїв залишено ще одне місто, здано ще якийсь важливий рубіж.

Скільки подій відбулося за цей час, і розвиваються вони в такому скаженому темпі, що хлопцям здається, ніби то було давним-давно, коли вони пішли в райком, прощалися з університетом, повзали по-пластунськи в чугуївських таборах, проходячи військовий вишкіл. Згорів їхній студбат, розкидало, розмело його кривавим шматтям на полі бою та по госпіталях...

— Ось ми лаємось середньовіччям,— розмірковує Духнович,— вважаємо його найчорнішою епохою, але хіба це так? Інквізиція, вона вся спалила менше, ніж один який-небудь фашистський концтабір... Зате яку силу творчості, жадобу відкрить виявило людство тоді. Марко Поло йде через континенти. Колумб пливе через океан. Солдат Сервантес і актор Шекспір пишуть для

людства. Буйний ріст гуманізму, перший телескоп, міста-республіки... Ні, людина там велика!

— А зараз хіба ні? — чують вони голос із вечірнього присмерку.

З-за кучугурища парт з'являється біля них Спартак Павлуценко. Він, видно, від Наташі. Він опоєний хмелем кохання.

— Тепер я бачу, що кохання приходить одразу після контузії, — каже Духнович. — Може, хай би й мене було трахнуло, щоб я теж цього меду зазнав?.. А так лишається тільки поздоровляти інших. Вітаємо тебе, товаришу закоханий!

— Вона таки справді славна дівчина, — говорить про Наташу Степура. — Бачить же, як наші хлопці деколи вивуджують із-за вікна півлітри на мотузку, знає, що декотрі в підштаниках зникають на всю ніч у селище, проте ще ні разу не накапала начальству. По суті, вона порушниця порядку, але... Ти з нею одружишся? — запитує він Спартак.

— Одружусь. Неодмінно.

— Зараз чи після останнього пострілу?

— Обставини покажуть.

— Хотілось би знати, — задумливо каже Степура, — чи багато з нас, студбатівців, зостанеться після війни?

— Якщо зостанемось, нам треба жити інакше, — говорить Спартак, з ногами всідаючись на парті. — Зовсім інакше, друзі.

— Як, дозвольте запитати? — насмішкувато зиркає на нього Духнович.

— Ти не іронізуй, Мироне. — Павлуценко починає хвилюватись, заїкається. — Це, що ми переживаємо зараз, не може минути для нас безслідно. Ж-жити дружніше, я-якось тепліше. З новим чуйнішим ставленням один до одного. Так будемо ж-жити... Хіба це неможливо?

Степура, закуривши, хмуро зауважує:

— Цього таки декому з нас часто бракувало.

— Я знаю, що ви зараз ду-ду-маєте, хлопці. Оце, мовляв, Спартак закохавсь і заспівав по-новому... В сентименти пустився. Але це не лише тому, що закохався... Рось дечому навчила мене, хлопці: жив, бачу, не так, як мусив би жити. Ви мали всі підстави ставитись до мене зневажливо й холодно, а дехто мі-мі-міг навіть не навидіти мене.

— Ти перебільшуєш, товаришу комсорг.

— Ні, не перебільшую, Мироне. Почуваю, що перед декотрими із своїх товаришів університетських я справді завинив, глибоко завинив. Фронтний наш університет, дарма що такий короткочасний, він багато на що мені очі відкрив. Я глянув на себе збоку, порівнюю себе з вами, з тобою, Духнович, з тобою, Степура, з Колосовським, і це порівняння, скажу вам одверто, не на мою користь. А я ж претендував вожакувати над вами, контролювати кожен ваш крок, кожную думку, кожен вчинок. Ви здавались мені людьми ненадійними, яких постійно треба тримати в шорах, і я уявив собі, що ця роль падає саме на мене. А яке я мав право на це? Що з пелюшок вважав себе непохибним? Що сам собі здавався бездоганним? Я свідомо культивував у собі недовіру до кожного з вас, називаючи це пильністю, хоча то була скоріше ма-ма-манія пильності.

— Зрештою, це можна зрозуміти,— мовби виправдуючи його, промовив Степура.— Ми жили в такий час. Нас оточували вороги. Капіталістичне оточення — то був не пустий звук, як показала війна.

— Але вона показала й інше. Особливо мені вона показала, що, скажімо, Богдан Колосовський, який здавався мені людиною пощербленою, не вагаючись, бере зброю до рук і йде на подвиг, бо має в серці щось більше за біль особистих кривд і образ.

— Це вірно... Але якою ціною дається нам досвід, кожна краплина його... Скажімо, атака на Росі, коли ти роту повів...

— Повів... Коли я стану командиром, ніколи не буде в мене таких бездарних атак. Я дорожитиму кожним бійцем, як робить це комісар Лещенко. Якщо вже вмирати, то вмири з найбільшою користю для діла — в цьому вся суть, в цьому наука війни.

— Краще б її зовсім не знати, цієї науки,— сказав, копірсаючи милицею землю, Духнович.— Принаймні мене від неї досі нудить... І як все-таки символічно, що першим декретом нашої революції був Декрет про мир. Нічого, мабуть, для простих людей не було й не буде ненависнішого, ніж війна, воячина, мілітаризм. Я гадаю, що рано чи пізно людство прийде до цілковитого заперечення воєн. Вони стануть для нього чорним минулим, як, скажімо, работоргівля чи звичаї канібалів.

Допізна точиться нічна розмова студбатівців. Могли б і цілу ніч так скоротати, але — пора! Тут не студентська республіка — тут режим.

З ганку госпіталю чергова сестра вже гукала їх, заганняла на ніч до палат.

XXXVIII

Швидко цього літа заживали солдатські рани.

Не встигли хлопці й укоренитись у своєму госпітальному затишку, як їх уже виписували, нагально звільняючи місце для нової партії поранених, щойно привезених з фронту.

Лікарі так і не стали витягати осколки із Степуриних ніг. Просвітили рентгеном, порадилися і зійшлися на тому, що краще цього добра не чіпати.

— Хай сидять. Кістки не пошкодили, витягнем після війни.

За інших умов Степурі в його стані, звичайно, ще треба було б залишитися в госпіталі, як і багатьом іншим пораненим, але не той був час. Відправляли їх, ще

й пов'язок не познімавши, і сестра Наташа, яка проводжала їхню команду до вокзалу, почувала себе з студентами так, ніби була винною в тому, що їх виписано передчасно.

— Може, у виздоровбати вас довше потримають,— ніяково втішала вона, кидаючи жалібні погляди то на Павлуценка, то на Степуру.

Найбадьоріше почував себе Духнович. Дарма що він, як і Степура, ще накульгував, але й тут він не міг відмовити собі в задоволенні покепкувати над своїм досить-таки неволяцьким виглядом.

— Дон-Кіхоти без Росінантів, рицарі сумного образу в общипаних обмотках,— жартував він по дорозі до вокзалу.— А загалом ви добре зробили, Наташо, що вчасно нас випхали, бо інакше не тільки Спартак, а й я остаточно б у вас закохався. Відбив би вас у Павлуценка.

— Ні, не відбили б.

— Так міцно зійшлися характерами?

Наташа зашарілась.

— Міцно.

На ходу вона притулилася до Спартака, закохано зазирнула йому в обличчя своїми ласкавими розблискотілими очима.

Степурі Наташа нагадувала чимось Мар'яну, може, отими чорними косами, що, закручені тугим вузлом, виглядали на потилиці з-під накрохмаленої косинки.

Наташине простодушне співчуття до їхньої команди і оця її винуватість у тому, в чому вона була зовсім не винна, розчулювали Степуру, викликали в нього бажання втішити цю добросерду їхню сестру-жалібницю, сказати їй, що виною всьому тільки війна, яка шле сюди все нові партії скалічених людей, а їх передчасно, з непозаживлюваними ранами, вимітає з госпіталів.

На станції саме були проводи. Жінки-шаhtarки проводжали юрмами своїх шахтарів, яких нібито мали відправляти звідси на Чугуїв, у ті самі табори, що їх свого

часу пройшли студенти-добровольці, а тепер мушили пройти оці люди, які, видно, тільки недавно вилізли із забоїв, повиходили з душових — на багатьох ще мокрі чуби. Плачі, співи, звуки гармошок на все привокзалля, ближче й далі аж горлянки рвуться, натужно гукаючи про те, як «вышел в степь донецкую парень молодой...».

Степурину увагу привернула одна компанія в пристанційному скверику: сидячи під деревом, старанно цигикає на гармошці шахтарський підліток, серйозний, незворушний, як юний Будда, а навпроти нього серед горілчаних пляшок, розкиданих по зім'ятій траві, притупцювають, танцюють двоє в колі родичів, видно, батько й син. Вони такі ж серйозні, як і гармоніст. Батько повагом, зосереджено лише притупує ногою, наче виконує якийсь важливий ритуал, притупує економно, більше диригуючи руками, а юнак аж заходить в буйному, відчайдушному танці, б'є, прибиває землю, з розмаху розджунює ногами порожні пляшки, коли нога наткнеться на них. Чуб розтріпаний, мокрий, піт ручаями, а він усе б'є.

В гурті родичів стоїть кругловида огрядна жінка, видно, мати цієї сім'ї, і, склавши руки на грудях, не втираючи сліз, що котяться їй по щоках, усе дивиться на цей сумовитий танок батька та сина. Чорний суконний піджак, мабуть, синів, висить наопашки їй на плечах, родичі звертаються до неї з якимись словами, а вона, не чуючи їх, невідривно стежить крізь сльози за своїми господарями, старим і молодим, за їхнім прощальним танком і, можливо, бачить їх уже на полі бою, серед жахів війни, і Степурина уява бачить їх десь там, віч-навч з танками на вогненних задніпровських рубежах.

Розпрощавшись з Наташею, хлопці сіли до вагона — їхати їм було на південь, до моря, — а з вікна ще й тоді було видно, як у пристанційному скверику невтомно танцюють ті двоє шахтарів. Молодий уже зовсім поблід

від сонця та від випитої горілки, але, як і раніш, уперто ходить по колу, а старий, ще більше зсутулившись, сумовито диригує у землю руками.

На великій донецькій станції, шумливій, людній, переповненій евакуйованими жінками та дітьми, хлопці під час зупинки стали свідками бурхливої сцени: біля одного з вагонів почули ґвалт, крики, кинулись туди, і в цей час просто перед ними, злетівши звідкись згори, раптом трахнувся об настил перону чийсь тугий чемодан, трахнувся, репнув, а з нього — грошей купа! Повен чемодан грошей. Тугі папуші новісіньких червінців, тридцятки, сотки лежали, вивалившись із чемодана, і ніхто їх не чіпав. А слідом за чемоданом зі східців вагона жінки-шаhtarки з лементом тягли вже й господаря цього набитого грішми чемодана, якогось лисого товстуна казнокрада.

Притягнутий і поставлений жінками перед своїм розтрощеним чемоданом, він намагався щось їм пояснити, в чомусь виправдатись, а жінки, не слухаючи його, обурено давали йому то зліва, то справа щедрі замашні ляпаси.

— Паразит! Хапуга!

— Наші в боях умирають, а він наживається!

— Зарплату чийось присвоїв, не інакше!

І знову чулося на весь перон оте соковите: лась! лась! А винуватець тільки по-риб'ячому стріпувався від кожного ляпаса і щораз дужче вирячував очі.

Надбіг міліціонер, високий, з підтягнутим животом, і власник чемодана шарпнувся відразу апелювати до нього. Однак вивалені з чемодана папуші грошей, до яких так ще ніхто й не торкався, промовляли самі за себе, і міліціонерові неважко було зрозуміти, що за суб'єкт стоїть перед ним.

— Ваші документи!

Виявилось, що занесло цього типа хвилию евакуації десь аж із-за Дніпра, сам він працівник банку, і

чемодан його, звичайно ж, набитий народними грішми, чиєюсь зарплатою, яку він не забув прихопити, пустившись навіть на схід.

Міліціонер, видно, й сам у душі був заодно з жінками, бо коли вони, зчинивши ґвалт, стали знов діставати лисого по щоках, то представник влади відстороняв їх більше для годиться.

Чим ця сцена скінчилась, хлопці могли тільки догадуватись: поїзд їхній незабаром відійшов від перону, далі помчав.

— Не позаздриш тому типові,— сказав Духнович, простягшись на полиці.— Не хотів би я його чемодана.

— Накип часу, брудна піна,— буркнув, закурюючи, Степура.— Мене більше оті цікавлять, що танцювали в скверику. Скільки і смутку, і сили в тому танці...

— Може, останній танець у житті...

Того ж дня вони побачили море. Тут, на його узбережжі, край міста, на величезній території приморських парків і відкритого поля, розташувався так званий виздоровчий батальйон, куди їм і належало з'явитися. Не виздоровчим батальйоном, а виздоровчою армією точніше було б назвати це вировище незліченного люду, направленого сюди з різних госпіталів.

Поки хлопці реєструвались, серед писарської братії їм несподівано трапився знайомий — Лимар з геофаку.

— О, й ви тут,— схилившись гострим підборіддям над своїми довжелезними списками, сказав він буденно, нудьговито.— Вже є тут один ваш історик...

— Хто? — стрепенувся Степура.

— А той високий... Колосовський. Він сьогодні з тутешнього шахтарського санаторію прибув.

Хлопці ожвавіли. Світ, виявляється, таки невеликий. Богдан тут, полку прибуває!..

— Де ж нам його знайти? — запитав обрадуваний Степура.

— До вечора навряд чи знайдете, тут на весь день розбрідаються хто куди... Життя табунне.

Звільнившись від своїх списків, Лимар зміг приділити трохи більше уваги хлопцям. Сіли разом у холодку під деревом, і Духнович, розглядаючи Лимареві пальці в чорнилі, кинув насмішкувато:

— Багнет, значить, змінив на перо?

— Комусь треба.

— А чи не міг би ти й мені тут протекцію влаштувати? Писарем або хоч писарчуком?

Лимар зрозумів жарт.

— А як почерк?

— Як курка лапою,— відповів за Духновича Степура.

— Ну тоді важкувато буде,— сказав Лимар, посміхаючись не тільки губами, а ніби і своїм гостреньким носиком.— Писарем тепер — це треба вміти.

— А ти надовго застряв? — допитувався Духнович.

— Та як накажуть. Наше діло солдатське.

— Швидко ж ти переорієнтувався.

Лимар зірвав листок з дерева, пожував, виплюнув.

— Досі морозить, як згадаю оті жита... Закривавлені люди бігають спотворені жахом, а зверху свистить, гріє, серед білого дня чорно стає — кінець світу, ревище, боротьба демонів, стихій! — Він розказував так, ніби вони цього не зазнали.— Чую крик, стогін, біжу кудись, стеблина перечіпає, я падаю, душа рветься од страху, і сорому нема, тільки жах, жах тваринний і каятьба: оце твоє добровольство! Жест! То б жив! А так умираєш! Міна довбоне в спину — і каюк! І бажання одне: тільки б вирватись, тільки б у тил! Ординарцем! Попихачем! Судна носити! Нужники чистити! І після госпіталю таки, бач, пофортунило: писар війська приазовського.

— Шкодуєш, значить, що відстрочку здав?

— Шкодуй не шкодуй, а воно, може, й не слід було нам спішити...

— А коли б усі так думали,— насупився Степура,— хто б воював?

— Ви, хлопці, ідеалісти. Хіба не було у вас в госпіталі таких, що температуру собі наганяли, рани на собі роздряпували, аби тільки виграти день-два? А я — чесно.

— Це, по-твоєму, чесно? — різко кинув Спартак.— Ти просто розкис.

— Називайте це, як хочете. Побув, кров пролив — досить. Хай ще інші спробують. А в тилу люди теж потрібні. Крім того, ходять чутки, що студентів взагалі незабаром відкликать з фронту.

— Це чому ж? — здивувався Степура.

Лимар зиркнув сюди-туди:

— Наказ із центру нібито має ось-ось прийти, і всіх нас, хто, звичайно, втримається до того часу, це я вам по-дружньому кажу, відкличуть назад.

— А тих, що в боях лягають щодня? — сердито глянув на Лимаря Степура.— Або тих, що вже полягли? Хто їх відкличе?

— Чи ми кращі за них — в'їдливо запитав Духнович.— Інтелектуали? Скарб?

Не мав Лимар що на це відповісти, а в хлопців пропало бажання після цього з ним розмовляти.

Колосовського вони розшукали надвечір біля моря, в гурті якихось моряків та льотчиків, мабуть, госпітальних його товаришів. Богдан і їх п'ятеро чи шестеро ішли берегом і сміялись, один із моряків, жестикулюючи, смішне, видно, щось розповідав. На голові в Богдана з-під посадженої набакир пілотки біліла марлева пов'язка, але рана вже, певне, йому не дошкуляла — він від душі, голосно сміявся, що рідко з ним бувало.

З очима, ще повними сміху, Богдан поздоровкався з хлопцями, радісно потряс за плечі Духновича, обійняв Степуру і, здається, найбільше був здивований, що в їхньому товаристві бачить і Спартака Павлуценка,— йому він теж міцно потис руку.

— Ми думали, ти ще на Росі стоїш проти них оше-тинений,— пожартував Духнович,— а ти вже ось біля моря розгулюєш, як і ми, грішні.

— З Росі мене відправили того ж дня, що й вас, черкнуло трохи,— Богдан недбало торкнувся рукою своєї пов'язки.— Байдикував тут ось із ними,— і Колосовський почав знайомити хлопців із своїми новими друзями.

XXXIX

Богдан, хоч сам рідко бував веселим, проте людей любив життєрадісних, відчайдушних, і саме з такими звела його доля в госпіталі, з ними ж він перекочував і сюди, у виздоровчий батальйон.

Танкісти без танків, моряки без кораблів, прикордонники з далеких застав, навіть один льотчик, що горів у повітрі над морем,— усі вони, незважаючи на трагічність часу, не втрачали певності в собі, дух їхній не було зламано, і це найбільш приваблювало в них Колосовського. Це були люди високої проби. Богдан почував, що таким людям можна в усьому довіритись, товаришування з ними надійне, вони ніде не підведуть, такі і в хвилину найтяжчу — чи на полі бою, чи навіть у неволі — з мужнім презирством зустрінуть смерть. Не шукали вони схованок, не шукали для себе щілин у житті, жили з відкритим серцем, на видноті, трималися незалежно, нічим не клопотались, бо все, що треба, було тут при них: і пісня, і жарт, і дружба, й відвага. З ними Богдан разом вийшов з госпіталю, разом прибув і у виздоровбат.

Виздоровбат — це табунища людей на березі моря, людей, які прибувають сюди ще в пов'язках, з не позаживлюваними ще ранами, одягнені в полиняле, з слідами крові БУ і самі вже — люди БУ. Стріляні. Палені.

З осколками в тілі. З кулями в грудях. Люди з домішкою заліза, сталі.

Ще ходять тут на перев'язки, але поза тим — майже ніяких обов'язків. Живуть, як птахи небесні. Мають у своїх володіннях парки, альтанки, заміські пустирища, вечорами — наперекір усім смертям — лунають їхні пісні понад морем, а потім цілу ніч ясний місяць освітлює їх, бо сплять виздоровбатівці просто на землі, лицем до галактик.

Вранці на молоді звірячі свої апетити вони мають лише хліб, черствий та цвілий, та до нього приправою старшинські підбадьорювання:

— Цвіль — то здоров'я.

— А для моряка — ще й гарантія, що ніколи не втоне.

Вільного часу мали вдосталь, і користався ним кожен, як хотів. Степура та Павлущенко, зробивши найпримітивніші пристрої, взялися ловити бичків у морі. Духнович хоча й не ловив, але залюбки допомагав їм у цьому майже безплідному занятті, а Колосовський тим часом з вольницею виздоровбатською вирушав на далекі промисли аж за місто, де можна день прожити попаски, де стеляться перед худими виздоровбатівцями плантації огірків, моркви, капусти, помідорів,— червоних, м'ясистих, соковитих. Добуті в цих походах дари природи вони приносять потім і в табір на загальний пай, підгодовують тих, кому поранені ноги ще не дозволяють робити далеких вилазок.

— Тут нашого брата справді тільки ноги й годують,— казав увечері Духнович, гризучи на березі моря з товаришами моркву, принесену Богданом.— Скоро ми з Степурою теж приєднаємось до вас, конкістадори.

— Охлянули б, мабуть, якби не ця заяча їжа,— казав Степура, налягаючи на щедрі дари землі азовської.

— Тілом охлянути — звісно, біда, але не найбільша,— поправляв його Духнович.— Он Лимар, той охляв духовно. То куди гірше, братці.

Богданові приємно дивитись, як хлопці трощать польову поживу, а море шелестить біля ніг, а неподалік у гурті виздоровбатівців ллється розмова про життя довоєнне — тут люблять згадувати про довоєнне.

— Море, бач, гарне,— чути лагідний чийсь голос,— але нічого я так не люблю, як хлібів переливи, коли вони досягають... І того дня саме збирався я в поле,— тільки вийшов на майдан, як раптом з гучномовця: «Увага! Увага! Слухайте важливе державне повідомлення». Різні думки в цю мить промайнули: що за державне повідомлення? Війна? Чомусь думка одразу про війну, мабуть, тому, що це — найстрашніше. А невдовзі після цього вже весь наш районний актив мчав по селах з закритими пакетами для голів сільрад. Приїжджаю в сільраду — голови нема. Де? В польовому таборі! Мчу туди. Подаю пакет голові, він при людях розірвав пакет: повістки! Таким і таким зібратися коло сільради. Мобілізація. Війна. Беруть повістки, мовчки розбігаються по домівках. Оце мовчання чомусь найбільше вразило.

— А мене ця звістка застала в Севастополі,— розповідає інший.— Уночі раптом літаки загули в небі, ударили зенітки в районі порту. У вогнях прожекторів видно, як один за одним спускаються над бухтою величезні парашути,— то, як ми пізніше дізналися, спускали п'ятсоткілограмові міни в бухту. Дві впали на берег, вибухом кілька будинків знесло. Курсанти наші вишикувались по тривозі, стоять на лінійці й не второпують, що таке: вогні, парашути, вибухи. І страшно, і смішно. Тільки цей сміх нездоровий, нервовий якийсь. Чиї літаки? Туреччина? Німеччина? О шостій ранку по радіо місто говорить: були літаки, один збито, по уламках мотора дізнаються зараз, якої держави літак...

Море лежить перед ними спокійне, лише місячна доріжка, простелившись удалечінь, тихо трепеще. Від берега вузенька, а далі широка, вабить душу. Ті, кому

рани дозволяють, купаються при місяці в морі, видно, як зблискують їхні мокрі м'язисті тіла, а по узбережжю то тут, то там лунають співи, і ніби війни й нема, все тут її мовби заперечує, не визнає, оце тихе море самим своїм виглядом мовби протестує проти неї: «Я для шелесту тополь... я для щастя закоханих... для рибальських вогнищ... для мартенівських величавих заграв...»

На березі моря, недалеко від їхнього табору, металургійний завод. Він працює пригаслий, замаскований, але ніяким маскуванню не приховати йому своїх заграв, як здоровій людині не приховати свого здоров'я, своїх рум'янців. Заграви злегка пробиваються над цехами, і їх видно далеко, буває так, що тут цілу ніч лопотять зенітки, все небо — над морем і над заводом — у тривожному гудінні літаків, у вимахах прожекторів. Зараз повітряного нальоту нема, лише десь далеко за небокраєм, у морі, чути час від часу глухі незрозумілі вибухи, може, знов бомблять пароплави, що везуть з Одеси евакуйованих, топлять разом з людьми. У виздоровбаті є вже такі, що чудом врятувалися з тих розбомблених у морі пароплавів.

Коли Богдан сидить отак на березі моря, а хлопці заведуть розмову про університет, перед ним щоразу з'являється з своєю усмішкою Таня. Боса, припорошена дорожнім пилом, така, як бачив її востаннє в Чугуєві. Сяйво очей, сяйво, найкраще в світі... Він написав їй уже дві листівки, але не певен, чи одержала, бо якби одержала, то вже була б тут — він знає її натуру. А може, таки прибуде, може, ще застане його перед тим, як він відправиться знову на фронт? О, як би він хотів побачити її, хоч на мить зустріти отут біля моря, серед гарячих степів приазовських! Де ти зараз в отакій вечір, хороша, рідна моя? Хіба ж не маємо з тобою права на це море, на пахощі степу, на шелест місячних парків отут уночі?

Серце горіло тугою, болем розлуки. Може, Таня вже виїхала з рідними на схід, і листи його лежать в університеті, не знайшовши її? Відкинута штормом війни, неблаганно оддається твоя любов, губиться в недосяжностях, а без неї все тут не таке: і ця ніч, повита в гіркі якісь чари, і повний місяць над морем тихим, світлим...

Там, де місяць, затривожились прожектори і вже сягають вістрям аж до нього, до високого мертвого світила. Невже буде наліт? Чи просто промацують небо?

Хлопці говорять усе про той наказ із Центру, згідно з яким нібито відкликатимуть студентів, і Богданові на мить захотілось справді бути відкликаним у життя інше, де не буде ні свисту авіабомб, ні трахання мін, ні калічення людей,— у життя з улюбленою працею, з коханням, з білим, як мрія, університетом. Але й спалах такого бажання Богдан відганяв від себе, бо те, що було пережито, що передумано за ці чорні тижні війни, вказувало йому шлях в інше товариство, до людей, що були вже людьми не миру, а війни. Танкіст Вася і молодий льотчик Андрєєв, що горів у повітрі, і оці моряки, що півголосом співають, розлігшись неподалік, хіба вони шукають полегшень чи якихось пільг від війни? Вони готові до найтяжчого. Якщо й мріють про що, то мрії у них зараз особливі: танкіст мріє про те, щоб знову сісти в танк і не опинитись у піхоті, льотчик — щоб знову мати літак і злітати в небо, а сам він...

— Не станемо шукати того наказу,— каже він, втручаючись у розмову своїх університетчиків.— Якщо відкликати, то всіх би треба оцих, а не вибраних. Чому саме нам бути вибраними? В нас діти? В нас сім'ї?

І хлопці згодні з ним. Вельми, одначе, кортить знати, куди їх звідси пошлють і коли це станеться?

— Може, про нас забули? — посміхається Духнович, знічев'я кидаючи в море камінець за камінцем.— Я, власне, був би не проти.

Але про них не забули.

Настає ранок — уже їх шикують.

— Артилеристи, крок уперед!

— Танкісти, два кроки вперед!

— Сапери! Кухарі! Хіміки! Топографи...

По всьому табору їх вигукують, сортують, а потім писарі цілими днями переписують, заносять їхні прізвища в довжелезні списки, в численні, лінійками розбиті графи. І що швидше заживають, присихають на виздоровбатовцях рани — то частіше цим людям цікавляться.

Ледь не щодня з'являються вербувальники з різних училищ, з нагоди кожного такого візиту виздоровбатовців скликають, шикують особливо ретельно, і тоді гучно лунає на плацу:

— Бажаючі, крок уперед!

Коли набирали в бронетанкове, Спартак Павлушенко зголосився, спробував умовити й хлопців.

Степура й Колосовський відмовились одразу, бо, мовляв, починали як курсанти піхоти, то хай уже й далі так буде, покладаються на судьбу. Духнович спершу ніби завагався:

— Вологда? Владимир? Це спокусливо!

Але потім одмовився й він:

— Училище випустить командиром, на все життя запряжуть потім в армію, якщо зостанешся живий. А козиряти до кінця днів — то було б для мене нестерпно.

— У тебе викривлене уявлення про життя командирське, — зауважив йому Спартак. — Бути командиром...

— Ні, я вродився бути рядовим, — перебив Духнович. — І хоч нашому брату рядовому перепадає на фронті найбільше, зате після війни — звичайно, коли до того часу вцілієш як мисляча матерія, — будеш собі вільним птахом. Знов перед тобою університет, і Микола Ювеналійович, наш славний кормчий, показувати-ме тобі з кафедри якісь допотопні потовчені горшки: «Амфори! Золотий пил віків!»

Імітуючи професора, Духнович так урочисто нависпів вимовляє оте «амфори», що хлопці не можуть утриматися від сміху.

В день відправки Павлуценка вони гуртом пішли проводити його на вокзал.

— Повірте, товариші, іду в бронетанкове не тому, що, як Лимар, передової злякався,— щиро говорив Павлуценко вже біля вагона.— Війна зайшлася надовго, і кадри командирів — нового сучасного вишколу — будуть ой як потрібні...

— Маршалом хочеш війну кінчати? — підколов його Духнович.

— Річ не в цьому,— спокійно заперечив Павлуценко.— Чини... Ордени... Не криюсь, прагнув, та й хто не прагне відзнак? Рось, одначе, протверезила нас. Я побачив, що війна — це не ордени, це горе народне, кошмар, лихо найтяжче, яке тільки можна уявити... І ще зрозумів, що для перемоги самого бажання мало, це мені видно тепер. У броню хочу закуватись і піти на них з усією силою, а не з голими руками, як отам на Росі. Ще, може, танки мої Німеччину толочитимуть, ось для чого йду.

Богдан уважно слухав Павлуценка. Розумів його настрій. Останнім часом вони зблизилися між собою, і те, що їх раніше розділяло, здавалось обом тепер більше непорозумінням чи навіть чварами, через які їм треба було давно переступити, подати один одному руки з такою ж довірою, як ось тут, біля вагона, коли настав час прощатись.

— Скажи хоч тепер, Богдане,— затримавши руку Колосовського, промовив Спартак, і в голосі його прохопилася несподівано тепла нота: — За що твого батька було репресовано?

Богдан ніяк не чекав тут цього запитання, згадки про те, чим була затьмарена вся його юність.

— Думаю, що за вуса,— відповів похмурим жартом.

— За які вуса?

Павлущенко, видно, не зрозумів жарту.

— Вуса любив носити мій батько, довгі вони були в нього, чорні, примітні. Якось, пам'ятаю, ще малим я тоді був, один з товаришів батькових сказав, шуткуючи за столом: «Ох, Дмитре, відпустив ти собі вуса запорозькі, дадуть колись тобі за ці вуса...» І таки по його й вийшло.

— Ну, а крім вусів?

— За зв'язки,— нахмурився Богдан.— Батько дружив з багатьма. З Якіром, з Федьком, з Блюхером...

— За те, що людина з кимось у дружбі була... Ну я, скажімо, за це не судив би,— задумливо мовив Спартак.— Без дружби, думаю, батьки наші й революції не зробили б.

Пролунала команда, і Спартак мерщій кинувся до вагона.

— Ну, бувайте, хлопці. Не згадуйте лихом!

— І ти не забувай... Напиши куди-небудь!

Вагон був повен відібраними до бронетанкового училища, Павлущенко одразу загубивсь у натовпі. Його присадкувата, качанкувата постать, заштовхана іншими, зникла однак лише на мить, невдовзі голова Спартакова виринула знов, видно було, як він, пнучись угору, намагається виглянути до хлопців на перон через чиєсь плече. Було в цьому його намаганні продертись, ще раз кинути погляд на перон, на своїх університетських щось таке, що зворушило Богдана.

— Щасливої дороги! — схвильовано гукнув Богдан, коли ешелон рушив і затиснутий між людьми Спартак, мов від болю скривлений, швидко став відпливати. Вічно були не в миру, а тепер... Де й коли перетнуться їхні дороги? На полі бою? В госпіталях? Чи, може, й не зустрінуться більше ніколи...

Щойно відправився цей ешелон, як слідом за ним рушив у тому ж напрямі, на схід, інший — довжелезний товарняк, забитий заводським устаткуванням.

— Кажуть, авіазавод якийсь,— почули хлопці від пристаркуватого залізничника біля ларька, де вони пили зельтерську.

Ешелон, що йому, здавалось, і кінця не буде, стерегли розставлені на платформах Zenітні кулемети, все на ньому було добре вкладено, вкрито брезентами.

— Все це десь знову стане заводом,— мовив услід ешелонові залізничник, і пізніше не раз Колосовському згадувались його слова.

Зі станції хлопці поверталися вже надвечір. Ще далеко побачили між деревами парку на своїй виздоровбатській території — гора кавунів лежить зеленошкірих. Підійшли ближче — аж ні, не кавуни, каски, звалені горою, тьмаво вилискують на галявині, ждуть їхніх буйних голів. Скрізь метушня, гомін, бійці приміряють щойно одержані залізні свої шапки, з заклопотаним виглядом отримують гвинтівки й патрони.

Крім виздоровбатівців, тут одержували зброю й мобілізовані, що їх напередодні було привезено сюди пароплавом, люди явно цивільні, для котрих усе, що потрапляло до рук із військового спорядження, було дивом і викликало в кого смуток у вічу, в кого — щире зацікавлення.

— Якщо куля з жовтеньким дзьобиком,— допитувався молодий новобранець у свого сержанта,— це які?

— Та я ж казав: трасуючі!

А інший, тримаючи в руці обойму, доскіпувався з другого боку:

— А це — з чорним та червоним поясочком?

— Бронбійні! Запалювальні! — кричав заклопотаний роздачею зброї сержант.— Постріляєте, тоді розберетесь. Усі пригодяться!

Тепле надвечір'я огортало приморські парки. Десь аж над морем зринула пісня, молодий красивий голос вів її вільно, задумливо, і до неї поступово став прислухатися весь цей виздоровбатський вавілон.

Із-за гори світ біленький,
Десь поїхав мій миленький.

Бійці стояли попід деревами, сиділи групами на витовченій траві серед нової своєї зброї, слухали простеньку ту пісню і мовби прощалися з нею.

Літній боєць, з приписників, пригорблений, в окулярах, схожий на якого-небудь бухгалтера, сидючи серед солдатського гурту і дослухаючись до пісні, задумливо все крутив і крутив у руці щойно одержану нову гранату. Чи вона справді цікавила його своєю будовою та формою, як може зацікавити людину яблуко незнайомого сорту, чи просто, заслухавшись пісні, він механічно крутив її в руках, аж поки сталося те, що сталося: висмикнулась чека, і бійці, що сиділи поруч з приписником, враз відсахнулися вжахнено від нього, від його гранати.

— Кидай! Кидай! — загукали йому.

Судорожно затиснувши гранату в руці, він оторопіло кинув поглядом сюди-туди, мов хотів крикнути: «Що мені робити? Куди кидати? Адже ви кругом?!»

Нікуди було кидати — скрізь люди, розгублений погляд його всюди натикався на обличчя таких, як сам. Тоді він миттю зірвав з голови каску, спритно, як перепела, накрив нею гранату і навалився на неї грудьми.

...Коли розвіявся їдкий дим, на поритій, просмердженій вибухом землі лежала тільки купа ганчір'я та людського м'яса — все, що зосталось від приписника.

— Догрався дядько, — зітхнув хтось у натовпі.

— Його ж попереджали! — сердито озвався другий.

— Чеку ненароком висмикнув — от і все.

— Міг би відкинути геть, але бач, пощадив людей.

Незабаром санітари прибрали його, мовчки й похаливо, а там, біля моря, де, певно, нічого й не знали про те, що сталося тут, усе линула в надвечір'я пісня, та сама — про миленького, про світ біленький.

Це була остання пісня, що її хлопці чули у виздоровбатському таборі. Вночі їх повантажили в ешелон, море і парки zostались позаду, і тільки місяць — високе холодне світило — супроводив їх у нічні степові простори.

XL

Ще б'ється енергетичне серце України Дніпрогес. Ще димить трубами під небом півдня степовий гігант «Запоріжсталь», цілодобово працюють інші заводи і ходять трамваї від старого до нового Запоріжжя, а в небі над містом, як привид війни, вже висять аеростати, тримаючи в повітрі сталеву загороду від ворожих літаків. Команди дівчат-аеростатниць випускають їх звечора, і повітряні вартові ночують у небі, стережуть рідне місто, а заводи тим часом працюють на оборону, домни й мартени дають плавку.

Аеростати в ранньому чистому небі над Запоріжжям, розбомблені будинки, вирви на вулицях, охоплені тривогою натовпи людей — ось чим зустріло Богдана Колосовського рідне місто.

Коли бійці їхнього ешелону висипали з вагонів, котрийсь, не розібравшись, навіть пальнув у небо по аеростатах, йому спросоння здалося, що то ворожі десанти спускаються на парашутах на це тихе, ранковою млою повите місто.

— Куди стріляєш? Своїх не впізнав? — сердито загукали до нього дівчата, що, стягнувши з неба, саме вели на вірвовках вулицею аеростат, а він усе виривався в них з рук, мовби хотів вернутися знов у небо, на свій високий пост.

Вивантажені з ешелону бійці, нашвидку шикуючись, форсованим маршем рвонулися через місто у бік Дніпра.

— На захист Дніпрогесу! Дніпрогес у небезпеці! — цим тут наелектризоване повітря.

Невже це правда? Невже небезпека так близько? Ще в ешелоні були розмови, що правлять їх кудись за Дніпро, на Кривий Ріг й далі, а тепер ось виявляється, що разом із запорізьким народним ополченням вони стануть тут як захисники Дніпрогесу.

Розтягнувшись по вулиці, біжать, важко хекаючи, і гімнастерки їхні темніють від поту, і з-під касок брудними ручаями стікає піт. У брязкоті зброї біжить з товаришами Богдан через знайомі садки та яруги, потім по центральній магістралі Шостого селища, з боєм душевним минаючи сквери, в яких риють окопи, кінотеатри, в яких бував, квартали облитих вранішнім сонцем будинків, у яких жили колись його друзі й знайомі. Так ось куди привела його доля, ось у який час привела! Подекуди на місці житлових будинків уже тільки купи руйновищ, уламки стін, оголені нутровища квартир. Тут він виростав, на його очах виникало, розбудовувалось струнками кварталами це нове, соціалістичне місто. Батько його вважав себе дніпрогесівцем, він служив у полку внутрішньої охорони, в тім добре знанім запорожцями полку, над підрозділами якого шефствували заводи, а він здійснював охорону Дніпрогесу і виходив на Першотравневі паради в голубих, як дніпрова вода, кашкетах. Такий кашкет був мрією Богданового дитинства. В батьковім полку було все особливе, їхній з величезними срібними трубами оркестр славився на все місто, і коли полк з цим оркестром проходив Запоріжжям у своїх голубих кашкетах, то, здавалось, голуба річка тече по широкій сонячній магістралі нового робітничого району. А попереду полку йде, карбуючи крок, людина мужньої і гордої постави; то йде при своїй революційній зброї твій батько, герой революційних боїв на півдні

України — Дмитро Колосовський. І ось тепер, замість нього, уже ти, його син, брязкаючи зброєю, біжиш тут по центральній магістралі Шостого селища, тільки не в голубому кашкеті, а у важкій зеленій касці, і вже не парад тебе чекає, а чорна кривава війна.

Запорізькі курсанти на грузовиках, цивільні ополченці в засмальцьованих кепках, у робітничих спецівках, і ви, щойно прибулі поповненці,— всі ви — в одному напрямку — всі до Дніпра.

Богданові аж дух перехопило, коли попереду зблиснула рідна ріка...

Дніпро! Синя пісня твого дитинства, ось він уже вдавив у вічі блакиттю, могутнім розливом світла, вигнувсь дугою биків, забілів мереживом піни з високої греблі... І величезна — через увесь Дніпро — бетонна гребінка биків, і крани над греблею, і схожий на казковий палац будинок електростанції на правому березі, облицьований темно-рожевим вірменським туфом,— усі ці споруди разом з каменем берегів, з блакиттю Дніпра, із зеленими пагорбами Хортиці, з високим розлогим куполом неба зливаються тут в єдине ціле, постають як єдиний гармонійний витвір, розпочатий природою і довершений людиною. Сила й гармонія. Близькість і чистота. Здається, пилінка ніколи не впала на цю споруду, на все, що тут сяє новизною, якоюсь постійною святковістю. Здається, цей шматок сонячної дійсності вихоплений уже десь із майбутнього, як взірець того, що буде колись на землі.

Колона їхня рухається греблею, вимучена, з мокрими спинами, обтяжена зброєю, запалена бігом. Нижче греблі, далеко вниз, видно, як ходить риба біля самих бетонних биків.

— Гляньте, скільки її там! — гукає котрийсь на ходу.

Риба стоїть під греблею табунами, упершись лобами в бетон. Угору далі плисти їй нікуди. Всюди у прозорих,

просвітлених сонцем глибинах, як тіні застиглих торпед, темніють риб'ячі спини.

Вниз від Дніпрогесу розкинувся сліпучий Дніпро, по ньому випирає з води знайоме Богданові з дитинства каміння, рудувате, ніби пригоріле, прижовкле на сонці. Он скеля Кохання. Два Брати. Скеля Дурна, на якій запорожці нібито киями вибивали колись дурість із тих, хто провинився... Шуміло тут віками життя! Богдан також не раз там купався, стрибаючи з хлопчиками зі скелі в ласкаву дніпровську воду. Зараз на камінні, як і в роки його дитинства, сидять знесилені спекою білі крячки і дивляться в цей бік, на греблю, на пробігаючих бійців, на курсанта Колосовського в наскрізь змокрілій від поту гімнастерці, дивляться і мовби питають: «Куди це ви? Що сталося на світі? Чому всі ви в такій тривозі?»

За скелями, за крячками — сонячна Хортиця, острів козацький в обіймах Дніпра. Буйні садки по всьому острову, над ними 75-метрові, найвищі на всю округу, щогли. Десь там є залізничний полустанок Січ, з того полустанка Богдан сідав на поїзд, уперше покидаючи рідне місто, пускаючись у широкий світ...

На правому березі, в кінці греблі, контрольний пост, порядкують тут військові в зелених кашкетах. Прикордонники! Чому вони тут? Уже тут кордон? Дожитись, щоб державний кордон по греблі Дніпрогесу проходив... Суворі, замкнуті в них обличчя, неблаганність в очах. Такі ж зелені кашкети виконували присуд над самострілом Гладуном. Перехопивши дорогу, що веде на греблю, прикордонники стримують натиск біженців, перевіряють усіх — кого пропускають, кого вбік. Особливо насторожені до військових: чи не втікач, чи не панікер? Ось затримали якогось верхівця, що сидить на коні охляп.

— Злазь!

Він лається, погрожує, в нього неабиякі відзнаки в петлицях, але для них це байдуже — схопили, стягли, бо нема вже для них ні чинів, ні відзнак, є тільки Дніпрогес, який треба захищати.

Височезні осоки посхилялись над озером Леніна. Нарешті є затінок від спеки. Доки командири щось там з'ясовують, підрозділи поповненців мають хвилину перепочинку. Посхилявшись на бетоновані парапети в тіні дерев, бійці жадібно дивляться на повноводе озеро Леніна, на Дніпрогес, про який стільки чули, а бачать багато хто вперше.

— Я не думав, що це так велично,— не зводячи погляду з греблі, каже до хлопців Степура.— Споруда, в якій відчуваєш народне натхнення... А місце! Виросла ж на тому Дніпрі, де протягом століть стояв невщухаючий гуркіт порогів...

— Так, це справді гордість нашого часу,— озирає панораму Дніпрогесу Духнович.— Пам'ятаєте, як Наполеон казав у Єгипті: «Солдати, з висоти цих пірамід на вас дивляться сорок століть людської історії...» Тут на нас дивиться одна п'ятирічка, зате яка! П'ятирічка нової, соціалістичної цивілізації...

— І ніде ні подряпинки,— зауважив хтось із бійців.— Авіація їхня ще ні разу, видно, його не бомбила.

— Бомбив, та не влучив,— кинув котрийсь із місцевих ополченців, що саме проходили мимо.— Замість греблі, у скелю шарахнув.

«Все оце, що так натхненно зводилось мільйонами трудових рук, хіба воно будувалось для бомб? — думає Богдан.— Будувалось на цілі ж століття мирного життя...»

— На таку красу, мені здається, просто рука не може знятись, хай він буде варвар із варварів,— каже Степура.— Руйнувати бомбами такий шедевр цивілізації... та ж він для безсмертя, цей витвір людський...

— При мені тут укладали перший бетон,— озивається Колосовський глухим від хвилювання голосом, а думка його вже шугає в минуле, в ті часи, коли тут не тільки вдень, а й уночі, при світлі прожекторів, улаштовували аврали, трудові штурми, коли заводські колективи з прапорами ішли до котлована, рятуючи споруду від весняних паводків. Знайомі виринають обличчя, далекі чує голоси...

«Ви, хто проектував Дніпрогес. Ви, хто місив тут бетон. Дівчата-бетонярки, грабарі, монтажники, інженери-енергетики, люди в гумових чоботях, в комбінезонах, що днями й ночами тут працювали, вас хочуть знищити одним ударом, під ноги війни хочуть кинути вашу працю, ваш навіки зацементований тут пафос, енергію, вашу любов...»

Різкі слова команди обривають Богданові розбентежені думки.

Ідуть.

Зелень і метал навкруги. Мимо чорного залізного лісу трансформаторів, крізь робітничі селища, що потопають у садках,— на голі, спалені сонцем кряжі правого берега. Десь між новим Кічкасом і Великим Лугом буде їхня оборона по кряжах. Що вище на кряжі, то гарячіше повітря обвіває обличчя, спекотний подмук степового серпня.

Незабаром уже вони на кряжах. Стали на горбі, придавлені важкими гарячими касками, придавлені небом, гарячим, як каска. Відкриті у безкрай поля, млосний дух полиновий...

— Окопуйсь!

Добуто саперні лопати, відкладено зброю — почалась солдатська землекопська робота. Ще ніде ні пострілу, війни не чути, противника й признаки нема. А вони копають. Земля суха, тверда, трудно дається — окопи їхні тягнуться понад межівником. Усе тут сиве по-степовому: сиві полини стоять, деревій сивий,

сріблясто вилискує неподалік у вітрозахисних смугах сива маслина. Колюча вона, терпкі на ній плоди, а бійці вже пасуться й там, у колючому.

Вперемішку з підрозділами армії займають тут оборону й народні ополченці, бійці воєнізованих заводських дружин, що більшими й меншими командами прибувають із Запоріжжя. Є серед них немало таких, які ще вночі стояли біля мартенів, а зачувши про небезпеку, просто із зміни з'являлися в парткоми:

— Розбронюйте нас!

Броньовані й розброньовані, в робочих спецівках, сяк-так озброєні, вскакували біля заводських зупинок у трамваї, і дівчата-кондукторки вперше не вимагали з них квитків, бо знали, куди їх везуть, куди вони підуть, вихопившись із трамваїв. Цілими командами з'являлись вони тепер на правобережних висотах, на спалених спекою степових кряжах.

Де ворог?

А ворога не було, була тільки спека та затишшя степове.

Несподівано випало хлопцям зустріти тут серед ополченських політпрацівників одного із своїх студбатурців — Миколу Харцишина з геофаку, від якого вони дізналися, що рештки їхнього студбату було влито в інші частини, що їхнього Лещенка вже призначили комісаром полку, і він продовжує воювати десь на Київському напрямі.

Розмова з Харцишиним відбувалася на ходу; обвішаний гранатами, закіптюжений, він поспішав із своїм загonom кудись ще далі в степ і на запитання хлопців про становище тільки знизав плечима:

— Ніхто нічого до пуття не знає. На грузовиках послали розвідників у бік Кривого Рога, в бік Нікополя, якщо повернуться — розкажуть.

З лівого весь час прибуває озброєний люд, дружинники, ополченці. На кряжах їх зустрічають жадібними розпитами:

— Як там у місті? Що чути?

— Всяка погань полову підійма. Борошно тягнуть з пекарень, аж віхола кушпелить.

— При мені двох мародерів на вулиці розстріляли — грабували магазин.

— А в нас, чули? — Якийсь білобровий, зашмарований ополченець, що рив окоп неподалік Колосовського, кинув лопату, весело озирнувся на сусідів.— В нас уночі біля силового цеху... меридіан лопнув!

— Що? Що? Який меридіан? — не розібравши, почали обертатись до нього бійці.

— Звісно який: географічний. Лопнув якраз біля силового. Не минути б аварії, якби не кинулись одразу. А то мерщій електрозварників сюди та бригаду з ковальського,— а в нас братва, знаєте яка — до ранку меридіан той уже знову склепали, заварили, не видно, де й лопнув!

— От заливає,— озвався до Богдана літній робітник, що поблизу ламав полин для маскування.— А становище ж справді погіршується з кожним днем. По радіо передають, нібито бої ще десь ледве чи не в Бессарабії, а ми вже ось тут ждемо, біля воріт Дніпрогесу. Це ж недарма нас підняли?

— Та звісно,— відповів, хмурачись, Богдан.— Хоча просто не віриться: Дніпрогес наш стає об'єктом прифронтовим...

— Приїхав до нас уночі на завод високий чин, мало не з верхнього штабу,— розповідав робітник,— ну, як начальник главку, скажімо. Ми, дружинники, до нього: «Дайте зброю!», а він нам: «Зброї нема».— «Ну, то як же?» — «Куйте шаблі». Думаємо, жартує, а він серйозно: куйте. Звісно, заводи в нас такі, що й чорта викують, але де ж ти вчора був? Партійні організації роблять усе, що тільки можна, підіймають народ, створюють

заводські дружини, загони ополчення, винищувальні батальйони — зброї, зброї тільки давай... Не шаблю, а справжню сучасну зброю. «Чому ж її нема?» А він, той чин, плечима знизує: «Так склалось». Озлило мене це його «так склалось». Не повинно, кажу, у нас так складатись! Чому, коли в мене плавка не вийшла, з мене питають? Чому, коли в солдата складеться щось негаразд, то одразу по кумполу його, а в того, бач, «склалось» — і як з гуски вода!

Багато з того, що Богдан побачив тут сьогодні, було й для нього не зрозумілим, не знаходило виправдання. Почувалася безладь, розгубленість, якої не повинно бути б у такий час, та ще де — біля такого об'єкта. Йому здавалось, що найдобріші війська народу, найкращі дивізії мусили б бути кинуті зараз сюди, на захист славетної споруди і такого важливого промислового центру, — в усякому разі, якби це залежало від нього, то він би саме так розпорядивсь. А то скільки їх тут, розсипаних по рубежах, без танків, без авіації, без достатньої кількості артилерії... Запасна дивізія. Курсанти. Заводські воєнізовані дружини. Вони беруть на себе весь тягар. «І чим менше нас, тим більша відповідальність на нас лягає, — подумалось Богданові. — Он заводські, чути, розмовляють, що заводи у них демонструють, ешелон за ешелоном вивозять. Але ж Дніпрогесу не вивезеш, не вивезеш Дніпра! Його треба захищати».

Гурт робітників стоїть у повний зріст на кряжі; заспокоєні тишею, вони розмовляють, поглядають навкруги. Небо над ними повне гарячої блакиті, рідні степи навколо, а внизу, ген за Дніпром, рідне місто з лісом чорних заводських труб, що ростуть наче з землі. Робітники в задумі розглядають усе, що їх оточує: і небо високе, і степи, залиті сонцем, і затуманене, задимлене місто на лівому березі, і Богдан ніби чує їхні роз'ятрені думки. «Це ж наш отчий край. Це те, без чого ми не зможемо жити...»

— Як на душі, запорожці? — вилазячи з окопу, весело окинув поглядом оборону той білобровий, що розповідав про меридіан.— Чи напоїмо їхньою поганою кров'ю нашу землю суху?

— З чого я почав би,— каже високий худий робітник з запалими щоками,— так це отих хортицьких колоністів взяв би за карк. А то тільки літак німецький вночі загуде, так уже йому назустріч і ракети з димарів.

З міста грузовиками доставляють на кряжі озброєння, роздають гранати,— ці гранати щойно тут і вироблені на запорізьких заводах, вони шершаві й ще ніби теплі після заводської обробки. З ближчих колгоспів привезли на обід харчі — величезні густо насолені плахи свіжого сала, що так і тануло на сонці, знімали його з грузовиків, розстеляли перед бійцями, як білі ведмежі шкури.

— Діліть.

Був хліб білий, як сонце, сало в долоню було, тільки води бракувало. Весь Дніпро випили б, якби він протікав ближче!

Ті, кого посилали з кряжів по воду до Дніпра, приносили її хто в чому: у відрах, у казанках, у баклагах, а Степура приніс дніпрової, просто в каску набравши. Гукнув Богдана, Духновича, і вони, зібравшись біля його окопу, бережно й спрагло пили з тієї каски.

Це була найдобріша у світі вода. Тепла, м'яка, солодка, вона пахла літнім синім Дніпром, і коли Богдан пив, не вірилось йому, що коли-небудь вони вже не матимуть змоги цю воду пити і лише в спраглих їхніх згадках житиме для них її прісний, солодкий, ні з чим не зрівняний смак!

XLI

Біля Степуриного окопу — будяки головаті, татарник, цупкий петрів батіг та дика собача рожка цвіте. Під будяками серед полинів сплять, розкидавшись, Духнович

та Колосовський, і піт навіть із сплячих із них патьоками, брудними ручаями тече. Степурина каска лежить в ногах у хлопців порожня, вже випито з неї воду.

Степура розморено сидить біля окопу, курить. Оці будяки, та сині косарики, та собача рожа — це все друзі його дитинства. Наче звідти, з-над Ворскли, прийшли й стали ось тут, на запорізьких кряжах. А нижче бурими латками стелиться цупке собаче мило. Влітку, коли, було, попобігаєш за коровою і ноги на тобі курчатами візьмуться від ранкових рос, заструпіють та потріскаються, то щоб у неділю хоч трохи відмити — нічим не відмиєш,— тільки оцим собачим милом. Треш, аж поки всю верхню шкіру з ніг зітреш. Все то було так давно, ніби й не з ним було. Все змінюється, і сам він змінився, виріс, тільки не змінюється для нього образ матері, постає вона зараз перед ним такою, як була для нього в дитинстві, як була всі ці роки. Випровадила чоловіка й синів на fronti, сама тепер удома, тільки, мабуть, тим і живе, що жде від них звісток. Щоліта, коли він, було, приїздить на канікули, це для неї свято, вона тоді лише тим і клопочеться, щоб він смачнішого попоїв, більше поспав, щоб набрався сил для науки. Ніяк не могла зрозуміти, чому він сам рветься до тієї роботи, що й брат його, комбайнер, хоча в душі гордилася, що загорілого її студента колгоспники день у день бачать то на току, то біля штурвала комбайна. І ось замість золотого літа з мирним стрекотом комбайнів кинуто його в інше літо — літо чорних пожеж! Навалилось горе на них всіх, не для врожаїв, не для мирної праці тепер люди живуть, і жилавий батько його, садівник і городник, пішов тепер на війну з своїми медалями з виставки за капусту, за помідори... А могли ж бути канікули й цього літа, міг Андрій, на радість батькам, бути оце дома, в рідному селі, а не млів би душею отут, на пекучих задніпровських рубежах.

Аж ось куди докотилась війна. Ще два місяці тому сприйняв би як поганий жарт, коли б сказали йому, що серпневого цього дня він лежатиме десь на горбах під Запоріжжям, з гвинтівкою захищатиме Дніпрогес. І все ж хоч як тяжко, хоч який гіркий для них оцей серпень, але нема зараз на душі в Степури того відчаю, що терзав його біля Канева, коли, поранений, він ждав на березі переправи. Тоді йому здавалося, що все гине, що нема порятунку, крізь оту тужбу матерів по київських селах, на яких насувалося хмарою горе, він на мить мовби побачив у чорнім видінні, як вигибає його народ. То був хвилиний відчай, розпука, крик душі, спантеличеної першими нещастями, першою кров'ю і смертю товаришів. Відтоді хоч просвітку й нема і хоч війна, як степова пожежа, ще швидше накочується всезгубним палаючим валом, обпалюючи уже своїм диханням Дніпрогес, але зараз Степура — чи не тому, що справді набув гарту? — має на душі тверду певність в нездоланності сил народних, яких не розтопчеш війною, не винищиш вогнем. Незборимий народ, що воздвиг своєю працею такі споруди, таку красу, яку побачив Степура сьогодні. Он димлять на обрії запорізькі заводи, живуть — дарма що їх бомблять ніч крізь ніч, а ближче на гранітних плечах дніпровських берегів красується і сам Дніпрогес. Символ нової України, витвір нової соціалістичної цивілізації. Електричним серцем республіки, сонцем електричним назвав тебе народ, і від тебе справді, як від сонця, був осяяний весь край. Перша любов країни будуючої, її енергія, її порив до щастя втілились у тобі, гордому первістковій п'ятирічці. Розум і руки, що зуміли таке збудувати, вони сильніші за всіх руйнівників!

Про Дніпрельстан, ще не бачивши його, Степура вже писав свої вірші. Оте наївне далеке його віршування, навіщо воно було? Слави кортіло? А що таке слава? І чи так уже конче вона необхідна для щастя

людського? Ти, хлопче, вважав себе поетом, дряпаючи оті вірші, а поетом, може, лише зараз стаєш, без віршів, коли серце твоє повне горя народного і ближчими, ніж будь-коли, стають тобі думи народу, його болі, його велика боротьба. Ні, не хотів би він ніякої слави, не треба йому нічого, тільки б не було тужби материнської, та не червоніло б небо пожежами вночі над його землею, та вічно б красувався над світом отой найкращий твір його народу — залитий сонцем Дніпрогес!

Заводські ополченці, що разом з бійцями також займають оборону по кряжах, гомонять, перекликаються, підправляють окопи, чистять гвинтівки. Багато тут робітничої молоді, сміливої, тямковитої, але ще більше літніх робітників, у яких вдома сім'ї, діти чи й онуки. Робітники хоч і з гвинтівками, проте мало схожі на вояків, вони й тут, на кряжах, залишаються більше людьми праці, тими, хто ще вночі стояв біля мартенів і для кого нема ніякої радості в тому, що вони змушені були кинути верстати, домни, крани і взяти зброю до рук.

Духнович, прокинувшись, лежить горілиць, дивиться в небо, в його тихо сяючу блакить. Потім озивається до Степури:

- Тебе не дивує, що небо голубе?
- А яким же йому бути?
- Могло ж воно бути чорним, скажімо.
- Небо чорне? При сонці?

— Ну, не чорне, то теракотове, буре чи ще якесь. А то, бач, голубе, ясно-блакитне. Розумна, розумна, Андрію, мати природа! Найніжнішу барву із своєї палітри, чисту оту блакить вона дала небові. Саме блакить, барву, таку приємну для людського ока... Дала, покрила нею весь оцей незрівнянний дах небесний, під яким людині призначено жити. Живи!

— А що з цим небом роблять,— мовив у задумі Богдан, який, теж прокинувшись, лежав горілиць, підклавши руки під голову.— Навіть його запоганили.

— Пригадуєте, хлопці, картини Васильківського в Харківській галереї? — ожвавівши, звернувся до друзів Духнович, пристрасть якого до малювання була їм добре відома (всі факультетські стінгазети він оформляв).— Ніхто так, як Васильківський, не вмів передавати барву неба. «Небесний» Васильківський — так і звали його. І тут ось небо справді — мов на степових його акварелях...

Далеко було зараз від них усе те — Харків, картинна галерея, яку вони не раз відвідували, і Васильківський з його таким поетичним безкраїм степовим небом... Розкидало, розметало у вировищі війни молодий їхній студбат. Нові люди довкола, нові номери підрозділів, тільки чорні медальйони в кишенях іще студбатовські.

— Скільки наших уже ніколи не повернуться до університетських аудиторій,— зітхнув Степура.— Вибув навіки Мороз. І Славка Лагутін. І Підмогильний...

— І наш невгамовний Дробаха,— додав Духнович,— такий покоритель сердець, менестрель, баламут...

Почали згадувати тих, що zostалися з комісаром Лещенком стримувати ворожі танки на Росі, заговорили й про самого Лещенка, який тепер уже нібито з новим полком десь там відбиває атаки на Київському напрямі.

— Нам пощастило, що ми з ним починали,— сказав Колосовський.— Не уявляю собі кращого комісара для нашого студбату...

— А як він палив наші паспорти у вагоні, справді видовище символічне,— пригадав Степура.— Вогнищем паспортів і матрикулів освітлена наша ніч випускна...

— А може, хлопці, ми й справді ідеалісти, як каже Лимар? — відкрився раптом своїми сумнівами Духнович.— Може, більшість воює лише в силу необхідності, чи з принуки, чи з інстинкту самозбереження — і все?

— Тоді треба вважати ідеалістами всіх оцих,— підводячись, глянув Богдан на новий загін народних ополченців, що саме виходили на кряж.— А прийшли вони

сюди з власної волі, з власного бажання — як і ми з тобою...

— Бо все це,— додав Степура,— їм, як і нам, життєво необхідне, все безмірно дороге — від споруд Дніпрогесу до оцього будяка...

— Будяк, він теж даром на світі живе,— кинув мимохідь розвалькуватий дядько-ополченець.— Будяк у степу як барометр, він погоду віщує: якщо колеться — буде сонячно, не колеться — жди дощу...

Духнович потягнувся до будяка, торкнув пальцями.

— Колеться. На спеку, значить. На сушу. Оригінальний мешканець планети: хоч не красивий, зате колючий...

— Чому не красивий? — заперечив Степура.— Мов козак у малиновій шапці... Дозорець степів.

— Хотів би я знати, хлопці,— заговорив Духнович.— Чи в далекому майбутньому залишиться оця властива людям теперішнім прив'язаність до свого краю, до певного місця на планеті... До Дніпра, скажімо, та безкраїх оцих степів, що до них так охоче зверталася муза наших факультетських поетів... Закоханість, магія, але чи буде це почуття вічно?

— Не знаю, як буде, а зараз це дає силу людині,— пробубонів Степура.— Як і любов до матері, це ніколи не зникне.

— Та я, звичайно, й не хотів би, щоб це почуття зникло,— не розумій мене так,— уточнив Духнович.— Є речі, без яких душа людська стала б справді безбарвною, зубоженою вкрай. Але все ж — скільки тисячоліть ще хвилюватиме людину оцей будяк, оцей дикий кактус українських степів?

— Доки й світ сонця,— усміхнувся Степура.— Сподіваюсь, ти згоден?

Неподалік проходила група бійців з водою від Дніпра, і Богдан, заглядивши серед них Васю-танкіста, подав йому голос:

— Васильку, завертай до нас.

Цей веселий, з обпаленою щокою кадровик, єдиний з госпітальних Богданових товаришів, ще на марші познайомився з його університетськими друзями, тож і зараз охоче приєднався до них,— квапитись не було куди.

— Кого напоїти, студенти? — він простяг Богданові погнуте відро, в якому води ще виявилось чимало.

Хлопці стали по черзі пити з відра нахильці.

— А це ось мій сусід по окопу, він теж майже студент,— вказав танкіст на блідолицього, в білій вишитій сорочці ополченця, що стояв трохи осторонь, ніяково усміхаючись.— Учитель тутешній, хортицький, він Київський університет кінчав.

— Голобородько,— чемно назвався вчитель, підійшовши ближче, і на запитання Духновича, хто ж він за фахом, відповів: — Мовник. А ви?

— Ми історики, розуміється, колишні...

— Чому колишні?

— Ну, може, й майбутні. Бо поки що, замість істориків, мовників, поетів,— Духнович іронічно глянув на Степуру,— ми всі тут лише — активні багнети.

— Це правда,— сказав учитель неголосно, і коли Степура передав йому відро, де ще зоставалось води, прийняв його з вдячністю, тихо, неквапом став пити.

Був він середнього віку, з привітним обличчям і одягнутий так, ніби зібрався в район на вчительську конференцію, одну з тих традиційних конференцій, що саме проходили б у цей час: в новій кепці, в чистій сорочці стояв над окопом, випустивши назовні відкладений гарно вишитий комір, костюм теж був новий, шевйотовий, нещадно перетягнутий знизу патронташем.

— Які степи! — в захваті промовив Вася-танкіст, зручно влаштувавшись на бруствері і озираючи місцевість.— Ось де нам треба було танкодроми робити!

— Колись у цих степах дикі тури водились,— лагідно пояснив йому вчитель.

Танкіста одразу взяла цікавість:

— Що за тури?

— Тур — це предок свійського бика, вільний житель степів. Останній тур, як свідчать літописи, загинув на початку сімнадцятого сторіччя.

— Славний край, нічого не скажеш,— задивився в степ Вася-танкіст.— Тільки чому ж противника ні слуху ні духу? Розвідка, правда, нікудишня. У нас, танкістів, за таку розвідку по шиї дають, та воно ж і слід, як вва- жаєш, Богдане? Тюхи-матюхи, краще б нам доручили, еге ж?

Богдан дивився на нього усміхнено, йому до душі був цей хлопець. Малий, коренастий, віком юнак, а вже зсутулений у плечах, наче зсутулило його від довго- го сидіння в танку. Обличчя землисте, з шрамами від опіків, а очі світлі, широко посаджені, бешкетні,— так і жди від нього якоїсь витівки. Богдан ще з госпіталю знає, що родом Вася саратовський, перед тим як піти в армію, вчився на Уралі в автодорожному технікумі, а службу відбував на кордоні і вже з перших днів війни брав участь у танкових боях. Він і зараз не втрачав на- дії, що рано чи пізно пересяде «з лопати на танк».

— Це правда, що ваша Хортиця,— звернувся він до вчителя,— була колись, столицею запорозьких козаків?

— Була, та ще й тривалий час.

— Так ті ж воювали! А ми що — не тієї кості? Пороху не зосталося в порохівницях? Віддати їм усе оце... Заводи он ще працюють, Дніпрогес на ходу. Це ж по отих жилах, треба думати, струм іще йде,— показав він на щоглу з товстими дротами неподалік.

— Високовольтна, у нас тут усе високовольтне,— під- кинув із сусіднього окопу рудобровий, видно, охочий до розмови ополченець.— Після роботи не раз, бувало, по- чуєш коло буфету: «А мені сто грам «високовольтної»...

— Що ж то за «високовольтна»?

— П'ятдесят шість градусів міцності, і ніяк не менше.

— Сила,— весело зауважив танкіст.— А пам'ятаєш, Богдане, козака Дудку, що з нами в палаті лежав? — обернувся він до Богдана.— На шостий день після операції сто грам уже забажав, і молодиця, каже, приснилася. Ох, Дудка, сміх один! Як почне витівати, вся палата регоче, аж шви на хлопцях тріскаються!

За розмовами, за жартами минув цей день.

Уночі кілька підрозділів було знято з кряжів, і командири, кваплячи, повели їх кудись на нове місце. Спершу гадали, що перекидають їх на Хортицю, бо дійшли чутки, що острів уже захоплений ворожим десантом,— там — чути було — весь час іде бій. Але, здається, не на Хортицю їх ведуть.

Військові й цивільні впереміш рухаються через селища правого берега, де все потопає в садках і лише дахи будиночків поблискують під місяцем черепицею. Не тримаючись доріг, бредуть навпростець, і тріщать під ногами бійців повалені паркани, палісадники, квітники, толочаться чобітьми чиїсь троянди, падають кущі винограду з лапатим росяним листям і важкими холодними гронами плодів. Час від часу зупиняються в садках, і командир їхньої роти старший лейтенант Лук'янов, підкликавши Колосовського, як тутешнього, починає радитися з ним, і Богданові соромно, що він не впізнає цих місць: почуває, що вони знайомі, але не впізнає,— чи так розрослися запорізькі садки за останні роки та набудувалися нові селища, чи воєнна ця ніч усе так змінила, переплутала. І роса, і блиск яблук між листям, і запах квітів нічних — усе було якимось напівфантастичним, причаєним, тривожним і відгукувалось болем у душі.

Доки вони там звіряють з картою місцевість, Степура стоїть між деревами й слуха, як соковито хрумтять яблука на солдатських зубах, а в нічному небі гудуть літаки. Тривожно гудуть, бомбами нависають над цією землею — землею росяних садків, і гідроспоруд, і нових

робітничих селищ, а земля під ними відкрита для ударів, для всіх їхніх пекельних бомбових вантажів, вона протистоїть бомбам лише своєю нічною красою, лише яблуками, що поблискують між гіллям, та ніжними пахощами любистків, фіалок, м'яти. «Красою проти війни, ні, цього не досить,— думає Степура.— Тут ще потрібна сталь, безжальність і жадоба винищення їх, потрібні проти них сталеві дощі-урагани, що могли б прикрити, відстояти це все». Ніч світла, висока. Насторожилась садками безшелесними, прислухається до чогось.

Для пісень дівочих, для чарів закоханих була ця тиха заворожлива ніч придніпровська. Не чути зараз пісень, війна владарює садками. Хтось труснув поблизу гілку, і яблука гупають на землю, мов ядра. Під іншим деревом чийсь руки шарудять між листям і зривають яблука разом з листям, вгризаються в них, аж чвиркає соком. А Степура не рве, чомусь боїться зірвати, стоїть і дивиться на облите місяцем дерево, що поблискує над ним правічною ряснотою плодів.

— Рвіть,— чує він біля себе тихий доброзичливий голос.— Чого ви не рвете?

Це вчитель Голобородько.

— А то ось, прошу, візьміть мого, покуштуйте.

Добувши з пазухи яблуко, він подає Степурі, і цей, перш ніж гризнути, понюхав, як воно пахне. Воно пахло всіма садками цього краю, всією мирною сонячною довоєнною дійсністю... А дерево, що блищить яблуками, уже штурмують, хтось нещадно нагинає гілку, його застерігають:

— Обережніше, відчахнеш!

— А що? Ворогові залишати?

І одразу ж чути тріск відчахнутої гілки, гупають яблука, їх збирають, а до сусіднього дерева тим часом набігли інші, опали, щосили трусять...

— Гріх Адамів починався біля такого дерева,— гірко пожартував Степура до вчителя.

— Справді, як ми трощимо ці садки,— з жалем сказав учитель.— Як знецінилась раптом праця людська. Все ж це виплекане трудовими руками... Так повелось було серед тутешніх робітників, що кожен із них ще й садівник, і квітникар, і виноградар...

— У мене батько теж мав до садівництва та городництва смак.

— Я чув, що ви — поет. Це правда?

— Ну як сказати...

— Коли я вчився в КДУ, були в мене друзі — чудові молоді поети Гнат і Леонід. А зараз — чи й живі. Скільки наших Шекспірів та Чехових ми втратимо під це лихоліття, винахідників, талантів народних...— І після паузи провадив далі: — Звичайно, кому хочеться вмирати... Кожен хотів би вижити, але якщо вижити, то ж не для того, щоб бути рабом у чужинців. Ви чули, яку вони комедію розіграли в Ровно?

— Не чув.

— Привезли в своєму образі якогось Вишиваного, покидька, жалюгідного претендента в гетьмани...

— Знаємо ціну таким спектаклям. По чехах, поляках, по народах Європи видно, що з ними робить фашизм. Це ж саме, або ще й гірше, несе він і сюди...

Знов їх кудись ведуть. У будиночках селища розгардіяш, плачі, двері порозчинювано навстіж, в руках у людей вузли,— там, видно, збираються в евакуацію. Туча якась виникає над бійцями, заступивши місяць. Туча — то дуб крислатий, могутній. Розкинувся віттям у всі боки — кілька взводів бійців могли б від зливи або від спеки сховатись під ним.

— Козацький дуб,— пояснює вчитель Степурі.— Понад сімсот років йому. Ми ще цієї весни ходили до нього на екскурсію з школярами. Колись Тарас Григорович у затінку цього дуба спочивав. Скільки тут молоді у свята збиралось! Колгоспні збори влітку теж були не в клубі, а під цим дубом.

Стоїть велетень, не шелесне. Століття вистояв, чув голос битв далеких, чув гомін Січі, дзенькіт козацьких шабель. З століття в століття все шумів на вітрах, все вигонивсь незламно вгору, розроставсь.

Бійці з-під касок позирають на нього. Сила й можуть. Такого ніякій бурі не зломити, такому й блискавка не страшна.

І знову йдуть далі, петляючи по селищу, плутаючись у виноградних лозах, спотикаючись по ядрах яблук, що встеляють цю багатющу землю.

Зненацька над садками спалахнула ракета, одна, друга, стало чути віддалену стрільбу.

Перебігаючи табуном через дорогу, зустріли групу цивільних, що, як виявилось, були працівники місцевого райкому партії, з ними обвішаний гранатами командир винищувального батальйону.

— Ворог близько,— попередив він.— Танки щойно обстріляли вантажне авто наших розвідників, ми послали їх по Дніпропетровській дорозі. Машину розбито снарядом, а людей частина вернулася... Такі діла.

В цих же садках почали квапливо займати оборону. Степура одразу взявся копати ячейку, копнув кілька разів і вже довелося рубати саперною лопатою м'язисте яблуневе коріння. Важко було рубати. Степура чув, як болить корінню від кожного його удару. Ще не встигли окопатися тут, як їх звідси підняли і бігцем повели в інше місце, де теж садки й виноградники, і лопатки їхні вже крешуть по іншому живому корінню.

Ракети щораз ближче, стрільба лункіше. Неподалік від них за садками чути гуркіт тривожний, гуркіт, що просувається в бік Дніпра.

- Там уже танки проходять!
- Не танки — танкетки...
- Один чорт!

— Курсант Колосовський,— почувся з-поміж дерев голос командира роти.— Візьміть групу добровольців і розвідайте, що за гул...

У групі Колосовського — Степура, Вася-танкіст, вчитель-ополченець, ще кілька бійців і ополченців.

Перебігши через подвір'я, через городи, вони опинилися в якомусь скверіку з підстриженими кущами, з доріжками, притрушеними піском. Ракети розсипаються вже зовсім близько, летючі разки трасуючих куль переснують темряву скверу, трощать десь поблизу скло вікон, черепицю, оббивають листя з дерев, і воно, як під час граду, з гіллячками сиплеться на розвідників.

Колосовський наказав лягти, пробиратись далі поповзом, ближче до гуркоту, до ракет. Кущі туї дурманливо пахли, пісок шелестів.

— Хтось он стоїть між деревами,— штовхнув Степуру незнайомий боєць. Степура приник до землі.

Справді, між деревами бовваніла чиясь постать. Трасуючі кулі, пронизуючи сквер, летіли на рівні з нею, а вона стояла, не падала.

— То ж Ленін! — тихо вигукнув учитель, що лежав попереду Степури.

Вони швидко поповзли туди, де виднілася постать. Так, це був Ленін. Скромний бронзовий Ленін на високій клумбі робітничого селища.

Гаряче дихаючи, бійці підповзли аж до монумента і залягли біля нього щільним півколом. Ракети його освітлюють, а він стоїть. З кулеметів по ньому — аж кулі плавляться, а він не зворухне.

Мить передихнувши біля нього, бійці поправили каски, поповзли далі вперед. На гул, на світло ракетне, що все ближче розпліскується над ними, під вихровище куль, що хвиськають, сичать назустріч.

Недалеко від Степури хтось ойкнув злегка, ніби зітхнув. Степура підповз до нього. Вчитель Голобородько. Сорочка вишивана швидко темніє, береться кров'ю.

Нахилився, чи дихає, але той уже не дихав, і тільки теплим потом та яблуками від нього пахло: яблук була в нього повна пазуха.

XLII

Дніпрогес працює.

Безперервний рівномірний гул стоїть у машинному залі. Від роботи турбін усе приміщення злегка двиготить; могутні лапаті генератори, що вишикувались один за одним через зал, сповнені внутрішнього потужного гудіння.

Машинний зал повен сонця. Тут поруч живуть зелені пальми і оливково-сріблясті багатотонні генератори, поміж якими господарем походить людина. Відтоді, як пущено першу турбіну, і до сьогодні не перестають крутитись вали, не перестає вироблятися струм. Ритм і розгін тут взято ніби на вічність.

Вище машинного залу — пульт головного управління, світле, напівкругле приміщення з вікнами в усі сторони світу.

Як і вчора, як і позавчора, як рік і два тому, стоїть на вахті біля щитів черговий інженер-енергетик, звично стежачи за роботою приладів, підтримуючи зв'язок з тими, хто віддалений від нього степовими відстанями і хто протягом років одержує звідси по дротах енергію Дніпра.

Приймаючи після нічної зміни вахту, інженер підтвердив, що все гаразд, хоч, розписуючись у вахтенному журналі, він, як і його попередник, що стояв тут, обидва виразно чули кулеметну стрільбу десь на околиці Четвертого селища, чули, як рветься шрапнель уже над Дніпрогесом.

Інженер, що заступив оце на вахту, — високий, прихоплений сивизною, з худорлявим обличчям аскета, — був

із когорти кадровиків Дніпрогесу, з покоління тих людей, для яких ця споруда на Дніпрі була їхньою комсомольською молодістю, і мужньою зрілістю, і найбільшою гордістю їхнього життя. Босим підлітком-грабарем прийшов він сюди із села, ламав дніпровський камінь, місив бетон, тут і вчився, а тепер стоїть інженером на пульті, і давно вже його ніхто не називає Ваньком, давно вже він тут для всіх Іван Артемович.

Уночі він відправив сім'ю в евакуацію. Разом з сім'ями інших дніпрогесівців дружина його з вузлами та дітьми тепер уже на лівому березі, сьогодні ж ешелон їхній вирушить на схід, піде невідомим маршрутом — Іван Артемович тільки приблизно знає, що ешелон піде кудись на Північний Кавказ. Де їх розшукувати? Якщо і йому доведеться, домовились так: дніпрогесівки їхні там, де зупиняться, щодня виходитимуть на станцію, по черзі вартуватимуть вдень і вночі під станційним дзвінком, щоб не пропустити своїх, останнього запорізького ешелону...

Вся ніч минула в шарварку, в плачах, діти краjali душу своїм зляканим скімленням, неймовірно було їм чути, як кулі б'ють по черепиці будинків, бачити — уперше в житті — моторошні сполохи ракет над садками, що раз у раз зринали в мертвотнім світлі й знов гинули в темряві.

Проводжаючи своїх, Іван Артемович не встиг поголитись, заріс, чує долонею тепер колючу щетину на щоці, й це дратує його: не годиться в такому вигляді з'являтися на вахту.

Монтери, збившись біля вікон, що виходять на Хортицю, обговорюють кимось принесену чутку, що німці нібито вже в Нікополі, вдерлись зненацька, захопили й міліцію, і НКВД, і міськком, що саме засідав, обговорював заходи по зміцненню оборони міста.

— Хто це може знати? Де той Нікополь? — сердиться на ці розмови інженер.

Як комуніст, він вважає, що не личить піддаватися таким чуткам, навпаки, він вважає своїм обов'язком заспокоювати людей, домагатись, щоб тривога не заповзла сюди. Тривога, що вже розлита над Дніпрогесом, над цілим краєм, вона не повинна дістати право доступу сюди, на пульт! Людина тут має бути спокійна, як оті прилади, що не знають відхилень, як оті сигнали, що суворо й виразно спалахують різнобарвними вогниками лампочок на чорних панелях.

Тут знай одне, стеж, щоб не було аварій.

Серйозних аварій Дніпрогес не знав відтоді, як його збудовано, відтоді, як станція виросла на оцих надійних гранітах Дніпра. Багато гідростанцій бачив Іван Артемович, у Франції був у відрядженні, але такої, як ця, нема другої на світі. Красуня! Серед південної природи, в садках уся, абрикоси навесні зустрічають тебе білим цвітом, коли йдеш на зміну, і з вікон станції теж видно всюди садки. Весною найбільше помічаєш, як багато тут плодкових насаджень: ще листя нема на деревах, а вишні та абрикоси вже забілили своїм цвітом по яругах, підгір'ях, на місцях колишніх смітників та пустирищ. Але найближча серцю енергетика повна сили дніпровська вода. По-різному вона себе тут виявляє. Де пласт води тонкий, там вона ллється з греблі, як білосніжне, щойно виткане мереживо, стікає рівно, ласкаво, а де рине могутній натиск весняних вод, де сотні тонн води падають водночас, там вона летить блискавично, обвалюється важко, мов розплавлений метал, і внизу вибухає з гуркотом грізним, глибинним. Під час повені, коли скидають зайві води, все тут реве лев'ячим ревом, шум могутній стоїть наокіл, а в нижньому б'єфі, падаючи з греблі, бушує біла буря весняних вод, навкруги в повітрі здіймається сяюча курява розбитої в пилюку, в проміння води! Ніби розщепилася навальна сила ріки, все перейшло в енергію, в світло. Гуркіт, райдушна курява збунтованої води і твоє відчуття, що все це ти можеш приборкати, обернути користю для людей...

Потім з'явилися чорні величезні штори в приміщенні пульта, з'явилися штори і в машинному залі — на всю скляну стіну еркера, і вже тими шторами-запиналами вони на цілу ніч стали одгороджуватись від зоряного неба, від Дніпра, від лиховісного гулу чужих літаків у небі. Потім чули далекі вибухи, схожі на ті, що долинали сюди, коли рвуть каміння десь унизу, на далеких кар'єрах. Але то не були кар'єри, то вже падали бомби. Одна з бомб упала в аванкамеру, друга кресонула в скелю на Дніпрі, і ударом повітряної хвилі так обдало Дніпрогес, що скло їхнього величезного еркера потекло вниз, як вода. Подовбали берег, наглушили риби, а тепер бомблять потойбічні заводи, налітають майже щоночі.

Днів десять перед цим відступали через греблю війська, десь з-під Одеси йшли потоками ті, що уникли в степах оточення. Пройшли, і не стало. А тут життя продовжується, кожен залишається на своєму посту, працює Дніпро, і не вщухає вічний вітер турбінних валів.

День за днем проходили через греблю закіптюжені війська, підводи з біженцями, череди, трактори, комбайни. Мовби все Правобережжя, знявшись із степів та лиманів, рухалося через дніпрогесівську греблю на схід, і корови тужливо ревіли, бредучи повз блискучі вітрини соціста...

Лавина евакуйованих нарешті перекочувала, тепер кілька днів уже нишпорять по Дніпрогесу команди мінерів на чолі з полковником, приглядаються до споруди, про деякі речі полковник розпитує робітників і його, Івана Артемовича.

— Принцип у нас такий,— говорив йому полковник,— якщо доведеться руйнувати, то руйнувати так, щоб це було лише на час війни. Вивести з ладу, а не знищувати назавжди,— і пояснював, як це він собі уявляє: — Розламати частково греблю, випустити мастило з підшипників, попалити генератори. Одне слово, робити так, щоб ГЕС вивести з ладу приблизно на рік.

«Отже, через рік повернемось,— подумав інженер.— Це він хотів сказати».

Проте інженерові в думці все ж не вкладалось, що й тут можна дійти до руйнувань. І ці команди мінерів, і ота стрільба за селищем, і від'їзд сім'ї цієї ночі — все це здається Івану Артемовичу якимось недійсним, примарним, таким, що не похитне Дніпрогесу й того ритму, яким він живе.

Щоразу, коли Іван Артемович приходить сюди й заступає на вахту, він опиняється тут у своїй електричній фортеці, почувуючись у ній певніше й безпечніше, ніж будь-де. Справді, мабуть, людина ніде не усвідомлює так свою силу, як тут, на пульті. Коли інженер заступає на чергування, він на всю зміну стає мовби електричним володарем цього краю, бо його волі на цей час підкоряються і Дніпро з його титанічною силою, і робота потужних агрегатів, і лінії електропередач, що йдуть на сотні кілометрів звідси. Ті, хто звук бачити Івана Артемовича скромним рибалкою на Дніпрі, хто зустрічає його у вихідні десь аж у плавнях на моторці, в самих трусах, худореброго, бузтурботного, не впізнали б його, коли він одягає на себе синю робочу блузу і стає до щитів. Півколом біля нього — чорні панелі з приладами на них, різнобарвно змигують на щитах світлові сигнали, автоматичні пристрої самі ведуть записи на паперових стрічках — ці записують температуру, інші напругу, частоту, і все це сходиться до нього. Відповідальність здатна змінювати людину, під час чергувань особливий вираз з'являється на обличчі Івана Артемовича; розписавшись за долю Дніпрогесу у вахтенному журналі, він починає жити іншим життям, по-діловому напруженим, небуденним. Перед його очима постають у зримій реальності всі, кого він постачає,— рудники Криворіжжя, металургійні заводи Придніпров'я, далекі шахти Донбасу й безліч колгоспних токів у степах, що цілими ночами працюють на його струмі, при його

світлі. З тими далекими забирачами енергії у дніпрогесівців завжди контакт, з ними Іван Артемович зв'язаний неподільно, щосекунди, він і в думці не припускає, що зв'язки ці можуть раптом порушитись, обірватись і весь край погасне.

У глибині селища дедалі виразніше чути стрілянину, з Хортиці гухає в степ артилерія. Добре б'є, може, ще віджене, і становище стабілізується.

— Іване Артемовичу!

Ліда, білява, серйозна не по літах дівчина-практикантка, кличе його до телефону. Він підходить до столика, бере трубку.

— Черговий по щиту слухає.

— МИ — КРИВИЙ РІГ! НАС ОТОЧУЮТЬ ТАНКИ! ВІДКЛЮЧІТЬ НАС!!!

Це неможливо слухати. Одна з найбільших підстанцій, що її живить Дніпрогес, вимагає перекрити струм, відключити себе, умертвити одним ударом. Він чує, як кров приливає, б'є йому в скроні. Відключіть, відключіть!.. Щоб відключити — досить повернути вимикач. Очужілий, ворожий сам собі, інженер підходить до щита, кладе руку на чорний ебонітовий ключ мовби зарядженого напругою вимикача... Треба зробити один рух, але інженерові тяжко, і страшно, і ненависно зробити цей рух. Але ж треба, роби!

Ліда, підскочивши, вирячилась на нього, як на божевільного:

— Іване Артемовичу! Що ви... та як ви можете?

— Відійди.

Посірілий з лиця, з недобрим блиском у погляді, він рвучко повертає ключ вимикача.

— Ні, ні! Це злочин, ганьба! — скрикує Ліда й затуляє обличчя руками.

І в цю мить знову дзвінок. Хто це ще? Нехітьма, якимось здерев'янілим жестом інженер приклав трубку до вуха.

— Щит слухає.

— МИ — ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК! ПІДСТАНЦІЯ В НЕБЕЗПЕЦІ! НЕГАЙНО ВІДКЛЮЧАЙТЕ НАС!!!

Погляд інженера знов на щиті. Важкий прощальний погляд. Укритий рясним потом, ступаючи ніби приречений, інженер повільно йде, зупиняється проти панелі приладів і після миттєвої скам'янілості рука його раптом ще лютіше, з силою повертає ключ вимикача. Практикантка плаче, впавши головою на стіл, в нестямі стискує кулачки...

— Щоб оце ми самі... Ви ж їх вбиваєте... Весь правий берег відключити, ну як це так?..

Він відповідає їй мовчки: «Так, відключаю. Відключаю заводи, що жилились нашою силою. Відключаю степи, що ми їх освітлювали ночами. Відрізаю від себе все те життя з нервами, з кров'ю».

Зостається ще лівий берег, що вони його живлять. Лівому потрібен струм — там працюють крани на заводах, іде демонтаж. Струм туди мусять подавати до останнього.

З прохідної дзвонить Поля-прибиральниця.

— Іване Артемовичу! Я тут сама! Перепустки на столі, вся документація лежить відкрита, в кабінетах уже розміщую поранених. Що мені далі робити, скажіть?

— Будь там. Не пускай на територію нікого.

— А поранених?

— Поранених пропускай.

Монтери і Ліда, набачивши щось із вікна, що виходить на лівий, гукають:

— Іване Артемовичу, сюди! Гляньте, там якась метушня, люди...

Видно грузовики, що під'їжджають з лівого берега аж до виходу з потерни, і постаті бійців, котрі, згинаючись, кидаються носити в тунель якісь ящики.

Ліда стежить за ними в тривозі.

— Нічого не розумію... Що то вониносять?

Іван Артемович знає що. Він знає про це ще з учора. Вибухівку заносять в потерну! Головний інженер та військові підрильники зараз уже все там готують до вибуху. Але що їй сказати, чим відповісти цій дівчині-практикантці, яка приїхала сюди вчитись мирної праці, набувати мирного фаху, а бачить, як начиняють Дніпрогес вибухівкою, від якої разом із розламаним бетоном греблі, може, злетять у повітря й вони, люди останньої зміни?

— Невже це буде, Іване Артемовичу? Невже всьому кінець?

Дівчина дивиться на нього з благанням, щоки її мокрі й червоні від сліз, і він почуває ніяковість, навіть сором перед цією юною практиканткою із зляканими, як у птиці, очима, сором за все те, що діється навкруги, де світ зрушився, летить у хаос, і саме життя, втрачаючи лад, опиняється над прірвою.

— Тобі тут більше нічого робити, Лідо. Відправляйся на лівий.

— А ви?

— Нам ще треба.

— Чому — треба? Чому?

— Чому та чому! — сердиться один з монтерів.— Ми — комуністи, ось чому. Ми підемо звідси останніми.

— А мене першою? — захлипала дівчина.— Не піду, не можу, я буду з вами!

Інженера лютить її впертість.

— Тобі сказано: відправляйся!

— Не кричіть! Я маю право... Я практикантка!

— Кінчилася твоя практика.

Вона плаче ще дужче.

— Для чого ж я вчилась? Для чого старалась? Щоб побачити смерть Дніпрогесу?

— Цить! Не побачиш ти його смерті! — гримнув Іван Артемович, втрачаючи самовладання.— Іди! Геть звідси!

У двері їй уже не вийти. По дверях уже б'ють снайпери.

Вхопивши дівчину за плече, інженер підвів її до ліфта, сердито штовхнув у кліть, брязнув за нею залізними дверима. Крізь металеву сітку він ще раз побачив заплакане, скривлене болем її обличчя, закарбував пам'яттю це обличчя, перш ніж воно разом із кліттю провалилося вниз.

Коли інженер повернувся до зали, монтери приголомшили його новою звісткою:

— На Хортиці ворог!

Він кинувся до південного вікна. Те, що він побачив, не могло бути виплодом кошмару чи маячні: розкинувшись, як для облави, он вони, пришельці, повільно спускаються по схилах острова вниз до Дніпра, до розкиданих над рікою будиночків. Звідти їм стає видно весь Дніпрогес. Вони вже поганяють славу споруду дніпровську своїм завойовницьким оком, уже, певно, вважають її своїм найбагатшим трофеєм. Живий, діючий, рідний Дніпрогес і лави наступаючих фашистів перед ним — від цього можна було збожеволіти. Отже, все те — реальність: і прорив бронетанкових їхніх авангардів, і зненацька захоплений Нікополь, і десанти... Були перед цим ночі тривоги, аеростати в небі, бомби падали в воду аванкамери, і дружину відправив, але аж до цієї миті жевріла в серці надія, що все це якось не торкнеться Дніпрогесу, що дух руйнування не запанує тут. І ось тепер, дивлячись на залізноголових тих бестій, що топчуть своїми чобітьми священну землю Хортиці, на власні очі побачивши фашистів із вікна Дніпрогесу, інженер відчув, як і в ньому самому вже прокидається руйнівник, росте жорстока готовність хоч цієї ж миті висадити в повітря все, що будував, що протягом років було красою і славою народу. Хай погорять генератори! Хай розламається гребля! Хай купа руїн залишиться тут від усього, аби тільки їм не дісталось!

Інженер кличе за собою monterів, і, відійшовши од вікна, вони вже радяться про те, чим закінчать цю свою останню погибельну вахту.

XLIIII

Важка залізна брама відчинена навстіж, кров запеклась на бетонованій доріжці, що веде на територію Дніпрогесу. Дніпрогесівська територія, ця свята святих, куди раніш без дозволу не міг ступити ніхто сторонній, тепер відкрита, без перепусток приймає групи поранених. Свіжі рани, кров, бинти — це зараз єдині перепустки, на які зважає начальник прохідної тьотя Поля. Директор сказав: сиди — і от сидить, стереже. Пропустить поранених, пильно придивляючись, чи нема між ними, закривавленими, здорового дезертира, гукне їм: «Отам у садках розташовуйтеся»,— а сама знов займає місце на посту біля вікна бюро перепусток, там, де сиділи раніш караульні начальники в низько насунутих на лоби кашкетах. Ще не висохло чорнило в чорнильниці, ще не використані шорсткі книжки перепусток лежать на столі з корінцями, простроченими, як на швейній машинці. Вперше сіла вона за цей стіл. І руки її, грубі, великі, що потріскались від роботи, що знали тільки ганчір'я мокре, щітки та відра, руки ці тепер на столі, на чистих, незаповнених перепустках лежать владно.

Поля, Поля-прибиральниця... Як назвали так, коли була молодого, так і лишилась для всіх на Дніпрогесі з дівочим ім'ям, хоч давно вже минув той вік, коли годилось так називати. Запам'яталася людям дівчиною-дніпрогесівкою, і так це й лишилося в імені, хоча вона вже мати дорослого сина, студента авіатехнікуму, якого позавчора проводжала до армії. Одинокa тепер. З самого ранку на прохідній, на посту, з польським карабіном, з

якого не вміє стріляти, серед документів, що їх позалишали хлопці з секретної частини, подавшись на виселок, туди, де бій, де з ночі не вщухає стрілянина.

Волею подій поставлена Поля ось тут на воротах Дніпрогесу. Сидить над нікому вже не потрібними перепустками, прислухається до віддалених звуків стрілянини в робітничому селищі. Сірі очі великі, обличчя широке, суворе, в ранніх зморшках — не дуже багато посмішок знало, зате від плачів кривилось не раз. Всяко бувало в житті: було і кривджено її, було й премійовано, але все це тепер кудись відійшло, інші думки обсідають відтоді, коли її отут залишено, ніби саму на варті Дніпрогесу: стій, стережи. Сама тут тепер і за НКВД, і за дирекцію. Хоч малописьменна, а так ясно їй видно зараз, що було добре в житті й що негаразд. Гарно вміли будувати, ночами з музикою приходили сюди з заводів робітники помагати дніпрогесівцям, і цілі ночі кипіла робота в котлованах при прожекторах. А як рятували його від весняної повені, не боячись ніяких простуд, не жаліючи себе! І ось він вигнався над дикими скелями, їхній Дніпрогес. Щоліта екскурсії ішли сюди потоками, зачаровано роззирались приїжджі серед цього електричного царства, де біля самих трансформаторів яблука наливаються, де червоні троянди ціле літо горять серед чорного лісу металевих конструкцій. Тепер там уже хвиськають кулі, бродять по садках поранені, яких вона туди направляє, б'ють снайпери по вікнах, по дверях, і монтерам, щоб потрапити на відкриту підстанцію, доводиться пробиратись підземними ходами. А на тому боці до потерни вантажні машини підвозять вибухівку. Краще б осліпнути, ніж бачити їй, як начиняють динамітами греблю Дніпрогесу, ту греблю, де кожна крапля бетону, кожен прут арматури мовби вкладений нею самою, де ніби не інженери все планували, а розпланувала усе до шурупика вона сама...

Вільність якась у природі й чистота — оце Дніпрогес. Навіть птахи його люблять. Ластівки в греблі коло шлюзу, в неприступних місцях під виступами бетону повиліплювали собі гнізда — цілі купи, цілі колонії гнізд. А цієї весни все зозуля кувала. Не у вербах, не десь у дібровах, як інші це люблять, а на самій греблі, на високому крані, кувала, в його залізній гущавині. Невтомна, багато літ накувала Дніпрогесові — що ж, збрехала, виходить, зозуле?

Бачив горя цей сивий Дніпро, але такого, як зараз, і за віки не було. Скільки хвалилися, що битимем ворога на його території, а тепер ось на території Дніпрогесу свищать кулі, смертю дзенькають об бетон. Де ж ви, генерали, із своєю наукою? Де ваші літаки, де ваша броня, щоб прикрити нею оцих нещасних, що, стікаючи кров'ю, з самої ночі стримують на селищі ворога, доки інші тим часом мінують потерну?

Прохідна вже у крові поранених бійців, яких Поля пропускає на територію.

У другій половині дня поранених стало прибувати ще більше.

Ось двоє ведуть під руки третього, майже волочать його чобітьми по асфальту, такий, видно, важкий. Каска насунулась йому низько на очі, а ротом — кров.

— Сюди, сюди його, — вказує Поля, заводячи їх через відкриті ворота на територію, де сади, де затінки. У садку недавно скошено сіно, воно лежить ще покосами, сушиться. Пораненого кладуть на покосі під яблунею в холодку. Весь у крові: і груди, й живіт, сяк-так перев'язаний якимось простирадлом, що густо набрякло кров'ю і стало як ота червона китайка, що нею на зборах накривали столи.

— Зніміть з мене каску, — просить поранений. Ремінець каски, видно, давить йому на горло. Зняли.

Ті, що привели,— один якийсь наче підсліпуватий, у щетині рудій, а другий теж у щетині, але чорній, циганській. Обидва сумно стоять над товаришем.

Поранений запитує кволо:

— Що це пахне? Невже сіно?

Мабуть, йому дивно, що на Дніпрогесі пахне сіном.

Не тільки сіном, а ще й яблуками спілими, сортовими. Під деревом, де його поклали, стирчать шпичаки скошеного бур'яну, і яблука, нападавши, густо встелили стернище. Біля плеча пораненого лежить одне блискуче, червонобоке, накололося на стернину, скипілося соком. Пахучі, теплі, нагріті сонцем яблука, вони тут виповнюють пахощами повітря, і поранений, певне ж, вловлює їхній дух, чує, як вони пахнуть йому після пороху, толу, газу...

— Пити,— важко хрипить він.

Поля кинулась до прохідної, там у неї ще є вода, але один з товаришів пораненого, отой худий та чорний, схожий на осетина, зупинив її:

— Не треба, тьотю Полю. Йому протипоказано.

Чорний назвав її тьотя Поля. Вона здивовано глянула на нього:

— Хто ж ти, що знаєш мене?

— Колосовського пам'ятаєте? Я його син...

— Невже це ти... як пак тебе... Богдан? Нізащо б не впізнала!

— А вас я одразу впізнав...

Син Колосовського. Так, це він. І сухим блиском карих очей, і довгообразим обличчям, і всією вояцькою вродженою ставністю він справді нагадує батька, того червоного командира, що його всі тут знали на Дніпрогесі і якого було потім забрано під час єжовщини. Коли той бравий вусатий Колосовський проводив навчання зі своїм дніпрогесівським полком, Полі не раз доводилось бачити й зіркооке командирове хлоп'я, що після школи крутилося біля червоноармійців, видно, маючи друзів

серед них,— хлопчєня так і росло при полку. Чи давно хлоп'ям бігало, а тепер ось високий юнак-смаглий стоїть перед нею, зашєтинений, до чорноти прокопчений сонцем. Одяг зашмарований по окопах, весь у пилюці, в крові, а рука з міцним волохатим зап'ястям тримає важкий — наш уже — автомат,— такий ще рідко в кого й побачиш.

Перед тим як піти, молодий Колосовський нахилився над товаришем, наче хотів щось спитати, щось почути від нього.

І почув:

— Не наживсь я, друже... Не напився краси...

Коли Колосовський підвівсь, в очах його було блискучо від сліз.

— Ви ж тут догляньте його, тьотю Полю... Найкращого товариша вам залишаємо...

— Рада б усіх вас оберєгти...

Не встигла вона й розпитати Колосовського, що там діється у селищі, як він уже був із своїм рудим напарником коло прохідної, ще раз озирнувшись на ходу, й бігцем подалися обидва до задимлєних боєм садків.

— Пити, пити,— знов хрипить поранений і крутить головою так, наче душить його ремінець каски, хоч каска лежить перекинута осторонь, печеться на сонці.

— Не можна тобі пити, голубе...

— Уже все можна,— стогне він тяжко.— Вогнем усе горить у мені...

Богатирського, видно, здоров'я хлопець. Кров дзюрить з нього, як із вола, життя витікає, а він живе. Нутрощі всі йому порвано, груди порвані, а серце стоскло б'ється, не хоче вмирати. Хрипить, хапає ротом повітря.

— Не наживсь...

Помутнілі очі блукають десь угорі, де над садками здійсмається залізо металокопструкцій, об нього дзвінко

вицокують кулі, і білим череп'ям обсипаються розбиті чашки ізоляторів.

Рука пораненого, помацавши на животі, витягла з кривавого мотлоху якусь закрутку, чорну, маленьку.

— Візьміть, будь ласка...

Поля догадалась: оце він і є, медальйон смерті, — вона чула про них; невміло відкрутивши медальйон, добула з нього смужечку паперу: Степура Андрій Минович...

Не дочитала. Її настійливо кликав до себе з прохідної дзвінок по телефону.

— Ти що, оглухла там? — почула в трубці голос чергового інженера. — Кидай пост і негайно сюди!

— А документація?

— К чорту твою документацію!

— А поранених?

— Їх теж сюди спроваджуй.

— Може, хай просто на греблю?

— По греблі він уже он міні кладе. Потерною відступатимем. Поспіши, ждати не будем!

Вона чула, як інженер кинув трубку.

Оце ж тобі... Мінами ворог б'є по самому Дніпрогесу, пост наказано залишити... Мовби тільки аж тепер збагнула Поля всю міру небезпеки. Мерщій хапати вузол і бігти! Вузол її поруч, вранці прихопила з собою, щоб усе було тут, напихваті, коли доведеться зніматись в евакуацію. А що ж з цими пораненими, купами перепусток незаповнених? І в кабінетах шафи набиті паперами, що їх начальство називало поважним словом «документація», — куди все це?

Ні, так цього вона не залишить!

Ухопила свій вузол — величезний напірник, напханий всякими домашніми речами, витрусила з нього все, навіть ковдру з клаптиків, що сама пошила, — ніяке ганчір'я тепер не дороге! Натомість похапцем стала напихати в напірник папки, книжки ордерів, папери жужмом... Ніколи не думала, що папір такий важкий,

ледве підняла цей напірник-канцелярію, а чорнильницю, щоб чужакам не дісталася, змахнула рукою зі столу, аж бризки чорнила заляпали стіну.

В садку поранених уже не було, тільки цей, Степура Андрій Минович, як і раніш, лежав на своєму місці, весь підпливши кров'ю.

— Голубе, що ж мені з тобою робити? — ступила вона до нього. — Як тебе заберу?

І враз одсахнулась. Утихлий, заспокоєний перед нею лежав. Очі прикриті, спраглі губи вже не просять води. Полі стиснулось серце: чому вона його не напоїла дніпровою хоч наостанку! Не напивсь дніпрової, не напився краси... Хто ж тебе, голубе, тут поховає? Садки будуть тобі наші запорізькі шелестіти, святий Дніпро шумітиме, та Дніпрогес буде тобі пам'ятником!

XLIV

З селища наближалася стрілянина, насувався грізний гуркіт, і за мить між садками блиснуло масним боком страховисько танка. Ламаючи дерева, він продирався в напрямі відкритої підстанції, розорював гусеницями клумби, підминав під себе квітучі троянди, обірвані драти.

Задихана, перехняблена під вагою напірника, Поля незграбно бігла вниз, до потерни, і було їй зараз геть нічого не страшно, не згиналась під кулями, захищена від них бурдюками свого надвоє розділеного напірника, що все з'їжджав їй з плеча ледь не на голову і мовби сам підштовхував Полю вниз по крутосхилу. Кулі б'ють, ляскають близько, залізний град дроботить по ізоляторах, по металу щогл.

Унизу, біля входу до потерни, вже зібралися всі, кого тут застало нещастя: інженер, монтери, поранені бійці.

Коли Поля, задихана, розкудлана, зупинилася біля них і скинула з себе напірник, то всі жахнулися: напірник ущент порваний кулями — клоччя з нього висить, папери вилазять з дірок.

Іван Артемович насупивсь:

— Треба було волокити тобі ще цю канцелярію?

— Не залишати ж їм,— сказала Поля і оглянулася туди, звідки прибігла.

Там, на величезній території їхнього Дніпрогесу, в цей час уже розгулювали ворожі танки, трошили садки, невпинно вели по комусь вогонь.

Сюди кулі ще не залітають. Звідси видно, як ворог обстрілює греблю, кладе міни точно по ній, хоч там ні живої душі. Через греблю, отже, ходу нема, пробиратимуться на лівий через потерну.

Коли стали рушати і Поля знову взялася за свій напірник, до неї підійшов у закривавленій гімнастерці знайомий лейтенант із спецчастини. Нахилившись над напірником, він сердито порився в ньому серед паперів, потім добув з кишені сірники, черкнув, і за хвилину вся Полина документація, витрушена на землю, поїнялася жарким полум'ям.

— Оце так? А я ж старалася...

— За те — спасибі.

З усіх документів залишено було тільки один — вахтенний журнал останньої зміни, що його тримав під пахвою черговий інженер Іван Артемович. Так із журналом під пахвою він і вступив у потерну.

Потерна — це кілометровий тунель глибоко під водою, у бетонному тілі греблі. Раніше грузовик міг пройти по цьому тунелю, а зараз, може, так усе тут начинено вибухівкою, що й людина не пролізе. Вхід до потерни напівзавалений мішками з піском.

— Що за барикади? — питають поранені.— Для чого ще й тут завалили?

Інженер мовчить. Він знає, що цей завал, ця гора мішків із піском — для посилення вибуху, який незабаром стрясоне зсередини всю споруду.

Вогкістю льоху, холодом підземелля війнуло на людей, коли вони стали заглиблюватись у потерну. Вода плющить, як у шахті, товсті кабелі тягнуться всюди по стінах; із стелі звисають, як сталактити, вапнякові бурульки — вимите з бетону фільтруючими водами вапно.

Попереду йдуть групою інженер, лейтенант із спецчастини, монтери, Поля-прибиральниця, за ними, розтягнувшись, сповнюючи гулом ходьби тунель, бредуть поранені. Їх, здається, там безліч. Когось несуть, когось підтримують на ходу, рухаються повільно. Далеко не всі ще тут усвідомлюють небезпечність цього переходу, далеко не всі почувають титанічну темну силу Дніпра, що мільйонами тонн збуреної води зараз нависає, нуртує над ними. Ідуть, шкандибають, не квапляться.

«Як повільно! — думає інженер.— А треба бігцем би пробігти цей підводний кілометр! Бо там не ждатимуть, там і нами пожертвують, як ворог тільки вдереться на греблю...»

Головінж, передаючи з того берега по телефону розпорядження Івану Артемовичу — негайно забирати людей і відступати потерною на лівий, не сказав йому всього, але по тривожній нервозності голосу начальника вахтенний інженер зрозумів, що там уже все вирішено і досить тільки натиснути кнопку. Коли її там натиснуть? Ноги спішають самі собою, хочеться рвонутися й мчати, але поранені не побіжать, їх не кинеш, і він, обернувшись, тільки вимагає, щоб люди набавили крок.

Котрийсь із поранених, накульгуючи, спираючись на палицю, бубонить невдоволено:

— Нікуди тепер спішити.

— Є куди.

— Може, скажеш куди?

Інженерові нічого не залишається, як відкритися з тим, про що поранені навіть і не підозрюють.

— Гребля ось-ось буде висаджена в повітря.

Тривожний гомін прокотивсь по тунелю.

— Не може бути!

— Буде.

— Коли?

— Може, через годину. Може, через хвилину. Може, в цю мить!

З лайкою, з стогоном поранені гунули покvapливим натовпом уперед.

Заглиблювались у похмуру тунельну лункість, під нависаючі над головами вапнякові сталактити, чули плющання вод, що фільтрувалися крізь бетон. Дедалі тунель ніби вужчав, і, здавалось, що нижче висне над ними мокре бетонове склепіння в розводах білих вапнякових плям, що серед гідробудівників звуться «білою смертю». Протягом років «біла смерть» не розмила, не здолала греблю, зате чорна воєнна смерть уже ось нависає над нею, давить на цих крокуючих у півтемряві людей всім тягарем приреченого на розшматування бетону. Ідучи, вони відчують цей тягар, подібно до того, як шахтар відчуває у штретці вагу земних пластів, під якими от-от може затріщати кріплення. І хіба лиш інженерові ворухнулося в душі щось схоже на вдячність до тих, хто, закладаючи греблю, передбачив ще тоді й ці катакомби, цей дніпровський підводний тунель, куди їх лихо загнало сьогодні.

Чи врятує він їх? Чи встигнуть проскочити вони цим бетонним підводним підземеллям на той бік, чи, може, шнур уже підпалено, і вибух через секунду стрясоне споруду, розламає цю бетонну рукотворну печеру на брили, і безліч тонн дніпровської води, що нависають зараз над учасниками переходу, миттєво розплющать їх, затягнуть навік у темні свої чорторії?

— Швидше, товариші! Швидше!

Тунелеві, здавалось, не буде кінця. Здавалось, скільки йтимуть, усе буде ця вогкість, вапнякові сталактити, гулка беззвучність склепу, куди не долинає жоден звук верхнього світу. Лункі кроки. Постріли крапель згори. Важке надсадне дихання людей і нестерпне чекання щомиті вибуху...

— Стій!

— Що таке?

— Потерна перекрита!

Так, перекрита. Гора ящиків виникла попереду з темряви, захаращує весь прохід. Ящики з вибухівкою. Підійшли, зупинились. Миша не пролізе, так щільно вони вкладені, ці важезні, начинені толом ящики. Тупик. Мішок. Лобами в тол! І виходу нема. Живі в могилі! Саме так — живими в могилі — відчули себе.

І в цей час інженерів голос:

— Товариші, хід є.

В одному місці крізь звалище ящиків — вузьенький прохід — якраз протиснутись людині. Прохід, видно, спеціально залишений мінерами для них.

Кинулись в темряві перелазити через ящики, пропихатись тілами в щілину. В тисняві заважали одне одному... Ні, так не піде!

Лейтенант із спецчастини скомандував:

— Поранених вперед!

Це була мука — протискувати в прохід поранених з потрощеними кістками, незважаючи на зойки, пхати їх між ці ящики, і все це тривало нестерпно довго, а вирішальна хвилина наближалася. Пропускаючи поранених, Поля та Іван Артемович з дніпрогесівським лейтенантом усе стояли осторонь, ждали, ждали, поки всі пройдуть, і пробрались останніми.

Вибух не застав їх у потерні. Коли вийшли нарешті з пільми тунелю, перше, що їм ударило в вічі, — наповнені світлом червоні хмари з неба. Червоні, свіжі, майже

як уранці, коли сходить сонце із-за дніпровських скель. Але зараз воно не сходило. Зараз воно заходило. Там, за греблюю, за кранами Дніпрогесу, падало в криваві пожарища степові.

На березі коло шлюзу зібрався штаб армії, все якісь високі чини, і Поля, байдужа до їхніх відзнак, одразу накинулась на них, на полковників та генералів, і, плачучи, стала докоряти за погану оборону. Вони не відповідали їй, терпляче слухали і все мовчки поглядали крізь біноклі на той бік Дніпра та на греблю.

Шофер директорів Микола Страшний, підійшовши до дніпрогесівців, схвилювано почав розповідати, що він теж возив сьогодні грузовиком тол у потерну з аеродрому.

— На місці навіть толу не знайшлося, його літаками перекидали в Запоріжжя!..

— Багато ти знаєш,— розсердилась Поля.— На тому боці повен вагон зривчатки стоїть. Так і покинули.

Серед військових та цивільних стояли, тримаючись трохи осібно, директор і головний інженер споруди, і навіть нарком електростанцій, що був тут як уповноважений Ставки. Іван Артемович, підійшовши до нього, передав йому вахтенний журнал.

Той узяв, глянув, насупився:

— Товаришу інженер, через рік знову прийматимете вахту.

Приїхали секретарі обкому і теж стали дивитись у біноклі на той бік та на греблю, по якій усе ще гахкали міни.

Молодий порученець, повернувшись із завдання, доповідав своєму начальникові, що побережні квартали відмовляються виселятись. Ішлося про ту понизову частину міста, яка виросла за останні роки і жила під захистом дніпровської греблі.

— Чому відмовляються?

— Не вірять, що гребля буде зірвана.

З міста підійшли трамвайниці (бо трамваї їхні зупинились), наблизилися до гурту й питають:

— Коли ж струм буде?

Їм ніхто не відповідає.

Вони ще ждуть струму, не знаючи, що гребля ось-ось злетить у повітря.

Сонце зайшло. Небо в пелехатих червоних хмарах згасає, сиві сутінки оповивають усе навкруги, а люди, що зібрались на березі,— і генерали, і рядові, і обкомівці, і дніпрогесівці,— всі не зводять поглядів з величавої споруди, мовби надивляючись на неї востаннє. Справді ж бо вже приречена. Повита сутінню кілометра гребінка греблі з десятками бетонних биків, водовипускних прогонів, щитів — усе застигло, все наче жде чогось...

Вибух, був він чи ні? Це більше нагадувало землетрус. Ніби від землетрусу здригнулись усіма своїми гранітами береги. Інженери й робітники поскидали кашкети й напружено дивились, як поступово, немов на уповільненій кінострічці, розламується гребля. В пролом одразу ринула вода, ціле ревище збуреної пінявої води, а над нею з'явилася, розпливаючись при світлі заграва, темна вибухова туча. Відтепер панувала тут інша енергія, та, що руйнує. В чорному хаосі вирви все стугоніло й рево, з дикою силою там скаженіла стихія води. Все, що лишилося недоламаним, вона тепер сама доламувала, вивертала бетон, бушуючи серед руїн, стріляючи бризками в небо — все небо було в бризках.

Як голос минулого, з'явився в присмерках над Дніпром грізний, порожистий гул, що його тут не чути було багато літ, глибинний гул прірви, в якому було щось первісно дике й похмуре.

Гуло, ревіло. Приголомшена тим гулом-ревищем, стояла Поля в мовчазному гурті військових та дніпрогесівців, що зібрались на березі коло шлюзу. Нестямно вчепірівшись руками в бетон парапету, все дивилась у

сутінки на ту чорну клекочучу рану свого Дніпрогесу, і були це ті хвилини, коли пекучі сльози самі застилають зір, і світ темніє, і хочеться вмерти.

XLV

Уночі підійшли танки. Спішили обороняти Дніпрогес, але не встигли — запізнились усього на кілька годин. Поглушивши мотори, стали на Шостому селищі націлені лобами до Дніпра. Чи не можна якось перебратись на правий? Чи не можна через проламину в греблі зробити висячий міст для танків? Це зараз найбільше цікавило танкістів. На греблю було послано розвідку. Розвідники дійшли аж до місця вибуху. Ні, про висячий міст тут не могло бути й мови. Метрів на вісімдесят вирвало живу частину греблі, і в проламіні зубатих бетонних руїн з сатанинською силою кипить вода. Безформне нагромадження брил знівеченого бетону. Деякі брили висять на прутах арматурного заліза високо над водою. А внизу вирує, реве водопад, бушує у чорній прірві так, що відчутно двигтить весь бетон уцілілої частини греблі.

З приміщення гідростанції, з машинного залу бурхає полум'я — горить обмотка генераторів, горить усе, що сьогодні було ще в ділі.

А на правому березі раз у раз спалахують ракети і чути стрілянину. Там бій. Там ще б'ються ті, хто не встиг відступити на лівий або кому забули дати наказ про відступ.

Серед тих, хто залишився на правому, був Колосовський.

День бою — як життя, так багато вміщається в ньому, Вранці Колосовський був командиром відділення, потім став взводним, коли поранило взводного, а годиною пізніш, коли вбило командира роти, він очолив роту, вірніш, рештки її. У спадщину від ротного йому дістався

оцей вітчизняний автомат, що скопив сьогодні немало фашистів.

Крім Васі-танкіста, Духновича та ще кількох бійців із старого складу роти, були тепер у нього вже й ополченці з міста, і бійці місцевого винищувального батальйону, були ще якісь люди з розбитих підрозділів, котрі, не маючи де дітись, приставали до нього. Місцеві хлопчакі, яким ще не відомий був страх, добровільно зголосились розвідувати ворога, приносили звідкись бійцям то гранати без запалів, то запали без гранат...

Це був жахливий, неймовірної напруги день. Зранку вони стримували на околиці селища ворожу піхоту, яка прибула на бронетранспортерах і, висипавши з них, з п'яним гелготом пішла в атаку. Позадиравши голови, вперши автомати в пузо, автоматники ішли просто на садки, ішли і строчили, як сліпі.

Богдан підпускав ворога для близького бою, підіймав кілька разів своїх у контратаку. Дивний це стан душі: ідеш у контратаку, і нічого не страшно, не боїшся вмерти, а тоді, опісля, не можеш цигарку скрутити — руки дрижать, аж самому гидко. Відтиснуті ворогом у глибін селища, вони вели вогонь з Будинку культури, позасідавши на горищах, відстрілювались із кущів у скверах, із якихось веранд, — на одній з таких веранд Богдана мало не вбило, — німецька з довгою ручкою граната, впавши, уже крутилася в нього біля ніг, в останню мить встиг він ударом чобота одкинути її назад, за ріг будинку. Потім вони билися з танкетками, що прорвались у вулицю, і в цьому бою втратили Степуру. Буває, що боєць іде на подвиг з відчаю, з необхідності, Степура пішов на подвиг свідомо: з піднятою в руці важкою гранатою він кинувся з садка напереріз танкетці й ударом гранати зупинив її, хоча й самого під час вибуху пошматувало, порвало, навряд чи й виживе.

Бачили ворога в цей день зблизька, з малих відстаней стріляли по зеленово-сірих мундирах, що повзли

по городах, енергійно підкидаючи задами, чули гелгіт чужоземних команд із глибини садків, із-за сусідніх будинків, а подекуди билися і врукопаш.

Потім налітали зграями штурмовики. Дзвеніло у вухах від гуркоту їхніх моторів. Суцільний дим і курява стояли там, де вони кружляли та поливали землю вогнем, а коли їхні хрестаті тіні, майнувши по дворах, зникали, бувши, мабуть, певні, що винищили геть усе живе, то й після цього з кущів, із льохів з'являлися уцілілі бійці, і Колосовський знову збирав, збивав їх у загін, здатний продовжувати бій.

У короткі перепочинки, майже приперті до Дніпрогесу, вони все ждали, що їм з лівого передадуть наказ про відступ. Душу Богданові розтерзувало, коли він дивився туди, на лівий, на високі корпуси соцміста, на гарячі потойбічні скелі дніпрові, до яких звідси було раніше всього кільканадцять хвилин ходу, а зараз пролягла відстань страшна, може, й непереходима. Часом здавалось, що живим він звідціль не вийде, що буде їх притиснуто танками до тих скель, буде почавлено панцированими фашистськими лобами і тільки кров та ганчір'я горітимуть на дніпровських гранітах, як біля сірої стіни Пер-Лашез, де колись розстрілювали паризьких комунарів...

Наказу про відступ вони так і не діждались: чи забули про них, чи вважали, що їх уже нема, чи, може, посильного десь куля зустріла на півдорозі.

Вечірні смерки застали Богдана з його зведеним загonom в тих самих садках правого берега, звідки їх так і не було відкликано. Тут багато було таких летючих загонів, більших і менших, нашвидку зібраних різного люду, з відчайдушних одинаків, що самі тепер вирішували, як їм бути, як далі поведистись.

Загін Колосовського ждав ночі з наміром пробиватися на той бік греблею. Горить Запоріжжя. Сьогодні його майже без продику бомбили в районі заводів, щораз

і над Дніпром, над Хортицею зав'язувався повітряний, швидкий, яструбиний бій. І зараз чути, як б'ють над заводами зенітки, товчуть вечірнє небо, мовби натовкують, набивають його чимось. З Хортиці лунко б'ють крупнокаліберні кулемети, після кожної черги в скелях дніпрових далеко розкочується луна.

Колосовський уже готував людей для прориву на греблю, коли всю округу стрясонув зненацька той могутній вибух. Вони не знали, тільки догадувались, що він міг означати. Висаджено греблю? Дніпрогес став прірвою? Їм не вірилось. Їм до крику не хотілось вірити, що шлях відступу до своїх тепер відтято остаточно. Проте й після цього вони не облишали наміру прорватись. Лежали в садках, і ворог їх уже не тривожив, тільки ракетами раз у раз з неприродною різкістю освітлював над ними листя дерев, плетиво металоконструкцій. Ракети падали близько з гадючим огидним сичанням.

Якими силами охороняється вхід на греблю? Треба було це розвідати, і Колосовський вирішив послати в бік греблі кількох добровольців. Поміж інших іти на завдання викликався й Духнович, який сьогодні взагалі дивував Богдана витримкою і вмінням орієнтуватися в складних ситуаціях. Богдан послав і його, призначивши відповідальним за групу Васю-танкіста.

Повернення розвідки ждали з нетерпінням. Принишкнувши по кущах, по ровах, вели стишені розмови, висловлювали різні припущення.

— Тільки ви їх і бачили, тих розвідників,— чув Колосовський неподалік себе за кущем чийсь хрипкий, мовби пропитий голос.— Якщо можна пробратись, так самі проберуться, а ви тут пропадай. Тільки чорта з два проберуться. Чого ото так гухнуло? То ж греблю висадили. Самі вони там тепер, на тім боці, а ви собі як хочете... Тільки й знають давати команди «вперед», «триматися до останнього», коли ж зовсім невикрутка і всім ясно, що треба зніматись,— ні в кого язик не

повертається. Весь день ось тут нас дурманили: буде вам сигнал, відкличуть, не забудуть, а чим кінчилось?

— Є нібито наказ, що забороняє відступати,— почулось у відповідь.

— Тим, що накази пишуть, добре, вони далеко,— все бубонів той невдоволений голос.— А нас ось кинуто напризволяще, вже нам і батько Сталін нічим не допоможе. Сидимо, а що висидимо?

— Так що ж, по-твоєму, здаватись?

— Не здаватись, а по домах...

— На піч? Під спідницю до жінки? Думаєш, там не знайдуть?

— А як знайдуть, то що? Вони культурні.

— Культурні? Чого ж тоді їхня культурність нашу землю розтерзує?

— Ти мене політграмотою не годуй. Нагодований нею до ригачки...

Богдан не міг далі спокійно слухати цього типа. Підповз до бійців, запитав:

— Хто це тут язика розпустив?

— Це ось він,— вказали бійці на пикатого в касці, що напівлежав поміж них, спершись на якийсь вузол.— Чого ж прищух? Озивайся.

Колосовський пробрався до нього ближче:

— Ти хто?

Впізнавши командира, мордань зробив рух, ніби хотів устати, проте не встав, лише присів навпочіпки.

— Рядовий Храпко.

— Отже, ти вважаєш, що краще «по домах»?

— А що? — в голосі його з'явилися нахабні ноти.— За якого біса тут пропадати? Що я бачив? У житті своєму крашанки не з'їв!

— Бідолаха, крашанки він не з'їв,— глузливо промовив молодий ополченець.— А, бач, який роз'їв портрет.

— Портрет справді, хоч цуценят бий...— засміявся другий боєць.

— Ну ти, легше з цуценятами,— огризнувся Храпко.

— Так от що, Храпко,— заговорив до нього Колосовський.— За ці твої розпатякування...

Але він не докінчив. Повернулися розвідники. Вася-танкіст, присівши і ще збуджено дихаючи, доповів, що біля греблі вартує броньовик. Біля нього всього кілька німців — джеркочуть, сміються.

— Якщо з ними розквитатись,— гребля наша!

Колосовський прийняв рішення без вагань.

— Приготуйсь! Ідемо на прорив! — скомандував він упівголоса. І команда, пошепки передаючись, пішла від бійця до бійця.— А ви, Храпко, будете біля мене. Граната є?

— Є.

— Підете першим.

— Чому я? Чому першим? — схопився той, тримаючи вже гранату в руці.— А ви?

— Я піду, але спершу ти,— Колосовський зі злістю штовхнув його вперед.— Іди і вми. На наших очах умри, зраднику!

І той, зігнувшись, став продиратися крізь кущі, а за ним по п'ятах ступав з гранатою в руці Колосовський, ведучи загін скрадливою тигриною ходою.

Німці не сподівалися нападу. Вони саме про щось голосно розмовляли біля броньовика, коли загін Колосовського підкрався до них. Блиск! Удар! Кількох гранат виявилось досить, щоб коло броньовика зостались валятися трупи.

Чоботи бійців гулко затупотіли по греблі. Греблю захоплено! Гребля знову в їхніх руках! Богдан біг, і серце його заходилося буйним почуттям перемоги. Сила, де взявшись, несла його до того життя, що було на тім боці, де палало в загравах на півнеба Запоріжжя і кликало, кликало... З кожним кроком уперед міцніла надія, що ось-ось вони будуть там, на лівому, на березі порятунку... А назустріч наближався гуркіт водопаду.

Той гуркіт тривожив і насторожував, проте вони й далі бігли вперед навально, без підганянь, бігли так, що здавалось, з ходу перескочать, хоч яка там попереду прірва буде!

З розгону Богдан мало не шубовснув униз у провалля, що зненацька виникло перед ним. А хтось таки й шугонув туди, у темний бушуючий вир — чи з відчаю, чи ненароком...

— Хто впав?

Мовчать.

— Храпко є?

Нема Храпка: чи сам упав, чи штурнули між бескеття тих рваних бетонів...

Задиханий Колосовський зупинився край бетонного урвища. Уціліла частина греблі вся двигтить, вібрує під ногами від натиску води, б'є бризками в гаряче обличчя, наче дощем січе знизу, з клетотливої чорної прірви. А там, у руйновищі, все бушує й гуркоче, здається, дикою силою от-от зрушить, розламає і решту споруди.

Ввірватись на греблю, побачити вир і назад? Це було ніби знущанням самої долі... Ну як це можна — вертатись?! І все ж нічого іншого їм не лишалось...

— За мною! — скомандував Колосовський.— Проб'ємось в іншому місці! В плавнях переправимось!

За мить загін їхній уже біг табуном по греблі назад, у пільму правого берега. Німці ще не встигли й схамінутись, як вони промчали через трупи вартових біля греблі й, переслідуювані лише спалахами ракет та безладним вогнем трасуючих, задихані, знеможені вкрай, зникали в нічних садках, у залізних хащах трансформаторного лісу.

З лівого ще чутимуть їх. Ще живий стоїть на березі генерал, командувач їхньої армії, що згодом битиметься й сам в оточенні і разом з усім своїм штабом героїською смертю поляже в запорізьких степах. Ще кілька тижнів триматиметься Запоріжжя. Ще на деякий час відіб'ють

у ворога Хортицю і секретар ЦК скаже крилату у військах фразу: «Чим хвалитеся? Запорожці й не здавали її ніколи!» — і це прозвучить як докір, про який вони пам'ятатимуть всю війну. Кілька тижнів ще різатимуть на заводах домни, щоб по частинах їх вивозити звідси, десятки тисяч вагонів з заводським устаткуванням піде з міста на схід.

Але найбільшу рану Дніпрогесу вже не закрити. День і ніч клекотатиме рана, і заголосить затоплювана, тонуча в нежданих розливах уся понизова частина міста, до жахіття війни доєднається жахіття стихії; буйна повинь топитиме застрялі у плавнях війська, а вище, на обмілілому озері Леніна, коли спаде вода, вирине старий Кічкас, вилізуть один за одним з води чорні, запліснявілі, зеленим слизом покриті пороги, вилізуть і заревуть на всю Україну.

XLVI

Ще безмірно далеко той день, коли наші полки в навалі на наступі форсуватимуть Дніпро і створять на правому березі перший плацдарм. Ще ворог сам створює плацдарми, нестримно рветься через Дніпро на Лівобережну Україну, щоб із захоплених плацдармів вдиратися далі й далі на схід, вламуючись танковими армадами в нові простори серед пожеж, серед спеки та куряви цього чорного літа.

Латвія, Литва, Естонія вже захоплені ворогом. Фашистські дивізії збилися під стінами Ленінграда. До тяжких оборонних боїв готується Москва. Палає Смоленщина, в лісах Білорусії розгортається партизанська боротьба. Настане час — і страшними для ворога стануть Брянські, білоруські та українські ліси, зачорніють ворожим трупом сніги Підмосков'я, і обморожені, засопливлені колони фашистських вояк брестимуть,

згорбившись, під нашим конвоєм, а поки що він, самовпевнений зайда, ще повен віри й почуття безкарності, і, навіть потрапивши в руки до нас, по числах розкажує, коли й яке з наших міст буде взято, коли його армія вийде на Волгу та Урал і коли ми загинемо.

Курява війни вирує над Україною. Мільйони людей викинуто на шляхи — на тяжкі шляхи відступу, знеможеності й розпуки. Почорнілі від куряви і горя, бредуть шляхами біженці, а їхній відступ прикривають такі ж почорнілі, знеможені війська. Командири і комісари в перетлілих гімнастєрках, невтомні трудівники війни — рядові, кадрові й некадрові, вони тепер беруть на себе найтяжчі удари. Відступаючи на схід, вони весь час обернуті обличчям і грудьми до заходу, до його танків, мінометів, до його моторизованих дивізій.

Дорого обійшлася ворогові битва на Дніпрі, битва за лівобережні плацдарми. Проте Гітлер і його генерали не хотіли помічати втрат. У середині вересня моторизовані війська ворога, перейшовши в наступ з Кременчуцького плацдарму на північ, прорвали нашу оборону на 200-кілометровому фронті й, з'єднавшись своїми танковими групами в районі Лохвиці, відрізали численні війська Південно-Західного фронту, що героїчно боронили Київ, а потім тримали оборону по Лівобережжю від Києва на схід. Багато ще днів і ночей точитимуться тут бої, охопивши величезні райони, пробиватимуться крізь вогонь групи оточенців, змучені, але не зломлені гинутимуть у нерівних боях. Серед полеглих будуть і командував фронту генерал-полковник Кирпоніс, і штабні його офіцери, і письменник Гайдар. Ще лунатимуть тут постріли оточених, а танкова група фон Клейста, вивільнившись звідси, вже ринеться на південь, ріжучи тили наших армій, займе Оріхів, піде на Маріуполь, і загроза оточення реально нависне над південними нашими військами. Несподіваною буде поява ворожих танків у нашій тилу, в запорізьких степах.

Ще не вивезений хліб золотими горами лежатиме на колгоспних токах, ще рухатимуться степами валки евакуйованих, а вже зав'яжеться й тут жорстока битва, така ж раптова й безкомпромісна, як і всі інші битви цього літа. Непримиренні, які тільки в оточеннях бувають, бої знов і знов виникатимуть тут, на останніх рубежах; розбившись на більші й менші групи, в фанатичній затятості пробиватимуться на схід оточенці. Потім настане той день, коли в осіннім присмерку, в терновому степовому байраці генерал — командувач армії — збере всіх ще живих — їздових, шоферів, штабних офіцерів і навіть поранених з польових госпіталів, усіх, хто ще здатен тримати зброю, — збере і скаже:

— Товариші, ми в оточенні. Долі нашій не позадриш. Та поки зброя при нас, ми залишаємось бійцями Вітчизни.

Кинувши в балці легкову, відмовившись від літака, яким він міг ще вихопитись звідси, генерал поведе рештки своєї армії на прорив. Цілу ніч точитиметься нерівний бій з ворожими засадами, затятість вояцька не знатиме меж, аренами схваток стануть колгоспні подвір'я, огороди, садки, зацьковані червоноармійці відстрілюватимуться із-за сівалок та плугів, відстрілюватимуться із-за кожного деревця, а на ранок біля лісозахисної смуги за селом лежатимуть купи трупів німецьких, купи трупів наших, поміж рядовими лежатиме генерал, а біля нього — двоє бійців по боках.

Німці поховать його з почестями, навіть пам'ятник поставлять йому в степу, віддаючи належне хоробрості радянського генерала (тоді вони ще дозволяли собі такі жести). А після війни це степове село буде названо його іменем і здійметься в центрі села високий обеліск з викарбуваним на ньому: «Генерал-лейтенант Смирнов Андрій Кирилович (1895–1941)».

Гинули армії і, може, декому це вже здавалось кінцем, однак то був тільки початок. Навіть і в ті гіркі дні,

коли одні полягли в нерівних боях, другі, розбившись на групи, проривались з оточень, ішли степами на схід, були в цих безкраїх просторах ще неймовірно спокійні місця, куди не встиг докотитися гуркіт війни, були такі заповідники тиші, де блищали край степу світлі, мов сон, лимани і ще не полохане жодним пострілом птаство мирно паслося понад морем перед своїм осіннім відлетом...

XLVII

Ногайщина, степ і море, і двійко дівчат ідуть по безлюдному узбережжю.

— Так оце ти тут виросла, Ольго?

— Тут, Таню, тут. Ото он в море потяглась коса Білосарайська, маяком біліє,— той маяк мигав мені все дитинство...

— А як він тепер: погас чи ще мигає?

— Діждемось вечора — побачимо.

У розлогій западині, що тягнеться понад морем, то тут, то там дзеркально світяться спокійні лимани, а між плесами води земля — в розливі чогось синього, ніжно-го, бузкового.

— То що таке? — запитує Таня.

— Кермек цвіте. Цілу осінь синіє до самих холодів. Це такий наш безсмертник. А ото ж — орли!

Дівчата, зупинившись, задивились у небо, на птахів. Випало їм рідкісне видовище: бачити, як орли величаво, саме величаво — іншого слова не найти! — роблять кола у високості, у тій високості, звідки весь світ, мабуть, здається інакшим.

— Справжні орли?

— Так, справжні степові орли... все літо отак кружляють у небі над степом і морем.

Стояли, дивились на орлів у небі, а думали про людей на землі.

Потім тихо рушили далі.

— Під осінь скільки тут збирається перепілок,— розповідала подрузі Ольга,— шпаків, дичини всякої... Повне узбережжя птахів...

Вони йдуть, а чайки білі все летять за ними, кигичуть.

— Цих чайок у нас каганцями та героликами звуть...

— Як тихо тут. Тільки чайки й скрикують.

— І на морі нікого. Пригадую, як ще малою стою на березі, а далеко отам, аж на обрії, на тихому морі, в мареві, білі вітрила одне за одним пропливають. По морю марево голубе, а вони крізь марево — сліпучо-білі від сонця, фантастично красиві, мов каравели які-небудь. Питаю маму, що то. А вона: то пішли з коси по глину на Крутеньку. Так просто, буденно: по глину...

Війни поки що тут не було, на цьому тихому ніби крайсвітньому узбережжі, і ні ці чайки, ні орли не чули іншого пострілу, хіба що мисливського. Безлюддя, пустеча. Тільки фелюги рибальські, каюки, баркаси та байди просмолено чорніють по березі, лежать якісь осиротілі, покинуті, деякі навіть порозсихалися, видно, давно їх не торкалась рибальська рука.

На одній із таких фелюг дівчата сіли перепочити. Давно вони не зазнавали такої тиші, такого супокою, що ллється просто в душу.

— Віддарунок нам, Таню, за все пережите...

Як птахів кидає в повітрі під час бурі, так кидало їх останнім часом у вировищі подій. З окопних робіт вони знов повернулись до Харкова. Місто було геть розбушоване, непривітне, на вулицях металеві їжаки протитанкові, мішки з піском. Всюди багато продуктів, на майдані біля БЧА розпродують вершкове масло, червоноармійці — коли нема в що — беруть його просто в каски.

В університеті, куди дівчата найперше забігли, з-поміж інших знайомих, які саме одержували стипендію, зустріли й Мар'яну. Вона була якась віддалена, одсторонена від них своїм горем. Дізнались, що вона працює на заводі, але завод незабаром має виїхати.

— І ти з ними?

— Там видно буде,— відповіла скупко і якимось багатозначно глянула на глухі, оббиті цератою двері спецвідділу, біля якого вони її зустріли.— Залишитись хочу.

— Як залишитись?

— А так... радисткою, диверсанткою, та ким завгодно піду, мені тепер нічого втрачати,— сказала вона з озлобою в голосі.

З дівчатами вона розпрощалася майже холодно.

В аудиторіях, в коридорах на вузлах з пожитками якісь незнайомі люди, виявилось, що все це евакуйовані сюди з Київського університету. Серед них тільки й розмов, що про бої під Києвом, де в лавах захисників міста було багато і їхніх студентів, що теж пішли добровольцями на фронт. Завтрашнє і київським, і харківським малюється однаковим — евакуація, дорога, Кзил-Орда, там десь у просторах Середньої Азії вони мають знайти притулок.

Дівчата були далекі від цих планів, вірніше, їхня Кзил-Орда малювалась їм не інакше, як із тими, кого вони будь що мусять розшукати. Адже промінчик надії проблиснув! Коли з коротеньких і зовсім не сумовитих листів, що ждали їх на факультеті (Тані — від Богдана, Ользі — від Степури), дівчата дізнались, що хлопців поранено й з ними можна побачитись, то після цього вже ніяка сила не могла втримати подруг у Харкові. Того ж дня вони виїхали в Маріуполь (звідти писав Богдан), домовившись, що по дорозі заїдуть до Степури в його донбаський госпіталь.

У госпіталі вони Степури однак не застали, тільки й довідались, що він теж у Маріуполі, в тому ж дивно-му виздоровбаті. Помчали туди. З університету везли хлопцям новину, що війна для них кінчилась, що студентів тепер відкликають і їх знову жде університет, навчання.

Уже бачили себе знову разом з хлопцями, разом з ними летіли ешелонам кудись в азіатські простори.

— Це ж здорово,— казала Ольга,— що така велика у нас країна, що є на світі Заволжя, Урал, степи Казахстану, куди не долетить ніяка куля, не дістане ніяка війна!..

У Маріуполі їх ждало гірке розчарування. Від Лимаря, якого дівчата зустріли серед штабних писарів, вони дізнались, що хлопців два дні тому знову відправлено на фронт.

Уперше за час війни Таня тоді розридалась. Досі, за весь час розлуки з Богданом, Таня ні разу не плакала, Ольга принаймні ніколи не бачила її сліз, а тут не втрималась, сама навіть не знає чому. Зате після того в її характері з'явилась якась зла упертість, затятість.

— Оце воно й зветься: не судилось,— глухо казала Ольга, дивлячись у землю.— Бути поруч... Бути ось тут... Та все ж давай сподіватися, Таню,— обняла вона подругу.

Тільки трохи їх і втішило те, що хлопці відправлялись, як сказав Лимар, у доброму настрої та що вже після їхнього відбуття прийшла на штаб Богданові звістка про орден, яким його нагороджувалось за якісь подвиги ще за Дніпром.

— Орден Червоного Прапора,— розповідав Лимар.— Такі нагороди рідко дають, а йому дали. Пишайся,— казав він Тані і ще хвалився, що його кудись там переводять, відкликають, однак Таня його вже не чула. Вона вже не чула нічого на світі, крім голосу власного

серця, що рвалось услід Богданові, шукало його по всіх фронтах.

Куди ж було тепер? Назад, в університет?

Таня сказала:

— Нізащо.

Учитись далі самій, поки він воює, опинитись на різних курсах з ним? У цьому було щось абсолютно неприйнятне для неї. Ні, вона чекатиме, чекатиме скільки б не довелося! Разом довчатимуться колись.

Звідси не хотілося їхати. Ці місця стали дорогими для них обох, дорогими вже тому, що тут ходили їхні хлопці, тут заліковували свої рани, звідси писали на факультет листи... Це була їхня остання адреса, місце побачення, яке не відбулось, і коли дівчата залишаться тут, то вони будуть мовби найближче до них, до своїх. Була в цьому для дівчат певна символіка, знак вірності, чи що.

Щоб якось узаконитись, дівчата пішли в міськком комсомолу, попросились на роботу, на будь-яку, бо не було зараз на світі роботи, за яку б вони не взялись. На кілька днів їх послали на будівництво степового аеродрому. Потім вони влаштувались працювати в госпіталі, стали донорами, збирали в підсобному господарстві за містом городину для поранених. З ранку й до вечора визбирували помідори на плантаціях, а повз них шляхом весь час ішли на Таганрог валки евакуйованих, і вони бачили дітей, постарілих від плачу, і жінок, що рили на підводах, а дівчата тільки й могли допомогти цим людям тим, що носили їм помідори на дорогу.

Потім і городину було зібрано, і госпіталь їхній виїхав, і з'явився у зведеннях новий, Мелітопольський напрям.

Тані нічого не залишалось, як прийняти запрошення Ольги і податися з нею до її батьків.

І ось вони сидять тепер на цій чорній розсохлій фелюзі. Таня, добувши з чемоданчика студентське Богданове фото, стала — в який уже раз! — знову дивлятися на нього. Він, її суджений. Найкращий з усіх.

І цей повносилий високолобий юнак, він може бути вбитий? Невже зітліє в землі ця сліпуча юнацька усмішка? Невже тліном стануть руки, що палко її обнімали, і високий оцей лоб, де зібралось стільки знань від ассіро-вавілонян і до наших днів?

— Що буде, коли його не стане, Ольго? Не уявляю себе без нього, просто не уявляю. Я відчувала щастя просто бути з ним, навіть коли ми були у сварці й сиділи нарізно в різних кутках аудиторії. Життя, в якому б його не було, для мене втратило б будь-яку доцільність.

— Жени геть такі думки,— порадила Ольга.— Чому він мусить бути вбитим? Уявляй його краще героєм, змужнілим у боях командиром, з орденом Червоного Прапора на грудях... Ти ж чула, його вже нагородили шукають.

— Я в думках благатиму, щоб куля минала його... Це вже я стаю марновіркою?

— Здається, я теж.

Підвівшись, дівчата рушають далі.

Знов кермек синіє, і солонець стелиться темно-зелений, безлистий, мабуть, чимось близький скупій тундровій рослинності або тій, що, можливо, росте десь на Марсі.

Велике село розкинулось по узбережжю за кілька кілометрів попереду, гуртик тополь височить майже над самим морем.

— Ото, де тополі, там ми живемо.

А Тані згадалась пізня осінь у Харкові, холодний вітряний вечір листопада, і вітер жене листя тополь по алеї шевченківського парку, де вони йдуть із Богданом з останнього сеансу кіно. Листя ще зелене, але вже мерзле і дзвенить по нічному асфальту, немов залізне. Чи дзвенітиме тополине те листя ще коли-небудь їй із Богданом, чи все те — навік промайнуло і йому вороття нема?

XLVIII

Дома у Ольжиних батьків повна хата тривоги. Метушня, розгардіяш, збирання в дорогу. Мати — ставна смаглява гречанка, що була ніби старшою сестрою Ользі, — саме ув'язувала вузли, коли дівчата зайшли до хати. В першу мить вона аж розгубилась, потім із сльозами кинулась обіймати дочку.

— Я вже не знала, що й думати! Не пишеш, ніякої звістки від тебе... А це ж хто? — підступила вона до Тані.

— Подруга моя, — сказала Ольга. — Найближча подруга.

— От і добре. Удвох не так сумно вам буде.

Вона одразу посадила дівчат обідати, наче знала, які вони голодні. Сама ж, взявшись знову збирати речі, розповідала, що тут коїться, яка страшна знялась сьогодні зранку веремія.

До останніх днів село працювало спокійно, розмови про евакуацію вважалися ледве що не виявом малодушності, адже на заході були ще Дніпро, Каховка з оборонними спорудами, Мелітополь, тисячі людей — і місцевих, і десь аж із Середньої Азії, — цілими трударміями правили їх туди на риття протитанкових ровів; ворог десь там мусив найти собі могилу. І всупереч усьому раптом з району телефонада: виганяти трактори, негайно гнати за Кальміус худобу, евакуювати сім'ї активу.

Одним ударом було й тут зруйновано життя.

— А Федорка ж Михайлова, уявіть собі, поїхала на фронт, — розповідала мати про сусідку. — Чутка була пройшла, що Михайла вбито, а він оце днями об'явився, із Захарівки дзвонить на сільраду: викличте мені сім'ю до телефону. Виконавець не вірить, каже, тебе ж нема, а він кричить, лається: це я! Побігли в сільраду мати й жінка, плачуть біля трубки, а трубку взяти бояться.

Потім Федорка таки взяла, перебалакала з ним, того ж дня випросила бідку в бригадира й гайнула до Михайла в Захарівку, — він там при своїй частині...

Вбіг до хати низькорослий, жвавий, до чорноти за-смалений спекою носатий грек, що виявився Ольжиним батьком. Привітався з дочкою, потім мимохідь, окинувши бистрим поглядом Таню, обійняв і її, як свою, і сказав майже весело:

— Ви ж, студентки, тримайтеся тепер наших. За Кальміусом зустрінемося...

Механік МТС, комуніст ще з двадцятих років, він дістав щойно оце завдання супроводити трактори. Трактори вирушають зараз, а сім'ї підводами мають покинути село завтра, рано-вранці.

— Ось тільки без цього, без цього, — обережно одри-вав він від себе дружину, що зайшлася в риданні. — Ще ми з тобою поспіваємо, стара! Родинною капелою, чуєш? — Батькові й тут, у хвилину прощання, згада-лось, яка в них сім'я співуча, скільки в цих стінах пі-сень переспівано.

Вузол з харчами був для господаря вже наготований, і, підхопивши його, він вискочив з хати. За хвилину жі-ноцтво вже бачило знайому постать на одному з трак-торів, що з гуркотом проходили вулицею.

А незабаром після цього — крик, галас по всій вули-ці: Федорка вернулася з фронту, з оточення бідаркою вискочила!

На подвір'ї в неї, куди побігли й дівчата, люду вже зібралося повно з усього кутка, а Федорка — бліда чор-нява молодиця ще дівочої стрункості — стояла з ба-тіжком біля запряженої бідки й схвильовано, гордовито розповідала про свого Михайла:

— Вибрехали ж ото про нього, що він убитий, а він — та глянули б ви, людоньки, на нього! Був так собі, а теперечки лейтенант і командує взводом арти-лерії! Зовсім зблизька я бачила його гармати і повний

бойовий припас біля них у зар'ящиках. «Дивись,— каже,— Федорко, в якій каші були, а нічого ж не покидали! І наша гармата, дарма що мала, а танки їхні бере!» Десь вони ще за Чернігівкою потрапили в таке оточення, що вже ніби смерть усім, і один лейтенант з переляку давай переодягатись у рядове, підбіг, став просити мого: «Виручай,— каже,— дай мені свою гімнастичку!» Михайло віддав йому, а самому ж не бути без сорочки, одяг його лейтенантську. Потім, коли тривога вляглася, потрапив мій на очі генералові, той зупиняє: «Товаришу лейтенант!» А Михайло йому: «Я не лейтенант, я рядовий, це тільки форма на мені лейтенантська». І розповів, як було. Генерал вислухав і каже: «Ну й будь тепер лейтенантом. Таке тобі звання за те, що не розгубивсь!» — гордо переповідала все це Федорка.

Сусідок, однак, цікавило інше:

— Чи мого там часом не бачила?

— А мого? А мого? — сипалось звідусіль.

— Ваших не бачила, тільки Грицька Харченка з Бахтарми зустріла, він при Михайловій батареї движеться. Я їм ще й вечерю варила з тією хазяйкою, що вони в неї у садку стоять. Наварила їм кулішу, переночувала, а на ранок там як знялась веремія, Михайло подав мені руку та й каже: «Ну, Федорко, відкомандируйся, голубко, додому, бо нам воювати. Тільки далі від центрових — темними дорогами пробивайся. А дома передай людям, що відступ — це ще не смерть, паніці не піддаємось, маємо гармати, маємо снаряди, чого нам їх боятись». Він же в мене, знаєте, який бойовий, та ще й комуніст, він і в Берліні побуває — ось побачите!

Натовп ще не розійшовся, як із степу залетів у село військовий грузовик з двома червоноармійцями. Зупинились біля двору, стали питати, де лікарня.

— Перев'язочного матеріалу шукаємо. Щойно під Мангушем був бій, там наші поранені лежать, треба підібрати. Може, й з вас хто поїде?

— А чого ж! Я перша поїду,— з ходу зголосилася Федорка.— Я вже там була. В мене чоловік лейтенант!

— І ми теж поїдемо,— сказала Таня.

— Ми студентки,— пояснила червоноармійцям Ольга,— проходили курси ГСО...

— Сідайте!

Набравши в опустілій лікарні медикаментів та бинтів, помчали в степ.

По дорозі дізнались від червоноармійців, що танкові частини ворога, прорвавшись десь від Бердянська, ринули трактовим шляхом на Маріуполь, рухаються вперед, не заходячи в узбічні села. Все узбережжя тепер з десятками колгоспів, рибзаводом, сільрадами та Білосарайським маяком на косі опинилось відрізаним, ворог відтяв його, як скибку, і кинув, не звертаючи більше сюди уваги, знаючи, що все це від нього нікуди не втече.

Посмутнілі, якісь жалібно беззахисні, дівчата принишкли в кузові. Що ж тепер? Ще вранці йшли понад морем і впивалися тишею та спокоєм, не відчували близької небезпеки, а тепер ось ці розкидані по Приазов'ю греко-українські села, що стали для них останнім притулком, уже й самі опинилися під загрозою оточення.

— Не сумуйте, дівчата,— озвалась Федорка, помітивши їхній настрій.— Я ж ось була в оточенні та й жива, хоча там таке коїлось — не приведи й помилуй... Справді орда, дарма що на мотоциклах... Та брешуть, усіх не оточать. Військо, воно, як вода — крізь пальці протече.

— Протече,— сердито заговорив насурмлений червоноармієць, що весь час зірко роззирався по степу.— А під Чернігівкою до чого дійшло... Бачили ви,

як танкісти наші самі себе спалювали в танках, коли кінчились снаряди?..

— Ти мені не розказуй, у мене в самої чоловік там,— твердила Федорка своє.— Михайло мій не панікує. В нього й снаряди ще є, і голова на плечах... Такий, як мій, з пекла вискочить. На морі шкіпером був, а тепер лейтенант артилерії, і мені казав: тримайсь, віднині ти — командирська жона...

Підводи якісь мчали галопом по степу, їх обганяють грузовики з зенітними кулеметами, націленими в небо, попід лісосмугами бродять покинуті коні, поранені, безпритульні. Грузовик, де їхала Федорка з дівчатами, зупинився біля високої нескошеної суданки. Поранені червоноармійці, повиповзавши з суданки, зустріли їх з неприхованою радістю:

— Ми вже й не сподівались, що ви приїдете.

Бійці все були молоді-молоді, і Таня відчула, що мимохить шукає серед них знайоме, найрідніше обличчя. Його не було, але був серед них один чимось схожий на Богдана — зарослий густо, смагляватий лейтенант, видно, кавказець. Вона кинулась його перев'язувати. Він сам підняв на собі закривавлену, забиту пилюкою гімнастерку, показав рану, вирвану на спині.

— Видно, легеню пробило.

— У Горького теж була пробита легеня,— перев'язуючи, втішала Таня його,— а скільки прожив. Ви теж будете жити.

Поранений глянув на неї з вдячністю за ці слова.

Повен кузов набрали поранених і тільки мали їхати, як один з поранених раптом приголомшив:

— Стривайте. Там ще бригадний комісар... Він теж поранений.

— Де він? — кинулась Федорка.

— Отам під посадкою.

Завернули на край суданки, де вона підходила до колючої густої лісосмуги. Кільканадцяттеро бійців займали тут оборону. Лежали кожен обличчям до заходу.

Бригадний комісар теж був між ними, лежав за станковим кулеметом. Заросле щетиною, закіптюжене обличчя в якихось саднах, очі ввалились, і тільки десь там, у глибині їх, ще видно живий упертий блиск... Голова перев'язана запилуженим бинтом, командирський кашкет валяється осторонь.

— Ми за вами,— гукнула йому Федорка.— Сідайте мерщій.

Він не поворухнувся. Як лежав за кулеметом, так і зостався лежати.

— Сідайте, кажу! — розпорядливо повторила «командирська жона».

— Їдьте,— почули вони у відповідь його сухий владний голос.— Ми прикриватимем.

— Ви ж поранені!

— Це вас не стосується.

Видно було, що комісара їм не умовити. Так вони й поїхали, віддаляючись звідси з почуттям якоїсь провини, востаннє, може, збивши тут колесами куряву.

Піднятою кушпелою застиало дорогу, сірою сухою хмарою поволі окутувало колючу степову лісосмугу, що ставала дедалі меншою.

Їдучи, дівчата мимоволі звертали погляди в той бік, де під лісосмугою лишився з жменькою бійців той дивний прикривач-комісар, і гірко було усвідомлювати, що він ніби сам прирік себе на найстрашніше, може, навіть на розтерзання, залишаючись оце зараз там серед величезного степу, серед безлюддя, затишшя, куряви...

Вже були вони біля села, коли почули від посадки кулеметний клекіт. Наче в пустині десь проклекотіло.

— Оце комуніст,— сказала Федорка.— Поранений, а відмовився. Я чомусь так і думала, що він не поїде.

— Чому — думали? — запитала Ольга.

— Бо я вже бачила таких. Казав мені мій: «Ти не знаєш, Федорко, що таке солдатський сором, який він гіркий. У вічі не можемо глянути людям за цей наш відступ».

Над селом густо клубочився чорний дим. Горіла щойно підпалена емтеесівська нафтобаза, вулицями мчали підводи кудись униз, до моря.

— На косу давайте, на косу! — гукнув їм голова сільради, коли вони зупинилися біля лікарні.— Район уже не відповідає,— на підтвердження своїх слів він показав їм затиснуту в руці телефонну трубку з обірваним проводом.

Хоч як спішили, а таки заскочили до тітки Федори додому, щоб вона захопила дещо з речей, зупинились і коло Ольжиного двору, але в хаті та в дворі вже нікого — тільки цуценя під хлівцем покинуте скавулить.

На центровій вулиці догнали гурт жінок і серед них Ольжину матір, що, задихана, ледь встигала за навантаженою вузлами та клунками підводою.

— Там, на косі, нас ждять! — гукнула вона дівчатам.

Їхній грузовик помчав теж униз до моря. Здається, все, що було живого, з усього узбережжя кинулось тепер на косу, що виднілася вдалині деревами, маяком. Бігли до моря з вузлами, мчали кіньми, бідками, тачанками. Звідкись тягли туди трактором навіть комбайна.

Коли дівчата з пораненими в'їхали на косу, їх вразило жахливе видовище: понад самим морем, збившись, стояли трактори, а озброєні ломами трактористи — і Ольжин батько-механік серед них — ходили поміж тракторів і грюкали тими ломами по моторах... Розбивали мотори. На Маріуполь колоні вже не вдалося прорватись, з півдороги довелося завернути тракторами сюди, і тепер, щоб не дістатися ворогові, всі ці новенькі «ХТЗ» мали тут бути знищені, на рідному узбережжі, з волі самих господарів обривалась їхня трудова борозна...

А далі, з глибини коси, де чорніли понад берегом судна риболовецького флоту, чувся лемент, там юрмились розбентежені люди — голови узбережних сільрад на ходу заповнюють евакуаційні листки, мовчки б'ють по них до коліна печатками.

На фелюги, на баркаси вантажили борошно, різні продукти, і чути було чийсь розкотистий голос:

— Де паруси? Шукайте паруси!

XLIX

Виявилось, що паруси на складі, а склад замкнутий, двері взято на прогонич і ключів нема.

— То чого ж ви дивитесь? — одразу втрутилася в діло тітка Федора.— Цілувати будете той замок? А вікно?

І, схопивши весло, що попалося під руку, з розмаху шарахнула ним у раму вікна. Вікно й двері незабаром виламали, взялися тягти зі складу брезенти. Таня з Ольгою теж волочили до берега важкі ці брезенти, що мали незабаром наповнитись вітром і стати тугими вітрилами на їхніх суденцях.

Деякі судна, на яких були справні мотори, уже відпливали, інші готувались до відплиття, а вони на своєму ще довго вовтузились, ставили парус, і командувала тут тітка Федора, бо вона все вміла. Захлюпана водою, з розтріпаним волоссям, натягала парус, хвальковито розповідала своїм молодим помічницям:

— Бо і сама я, дівчата, рибачка, і родилась на морі. Вийшли батько з матір'ю на лов, далеко відійшли, а тут і я озвалась,— там, серед моря, й пуп мені зав'язали...

Робота наближалася до кінця, коли невідь-звідки налетів фашистський літак, став кидати бомби на косу, одна з бомб зі свистом летіла просто на їхню фелюгу, і Таня, забившись під паруси, бачила краєм ока, як скривлений жахом учитель-інвалід в нестямі рвав на грудях

сорочку. Він ніби задихався. Як і Тані, йому, видно, теж здалося, що це на нього з свистом летить уже смерть, однак доля розпорядилась інакше,— бомба, впавши неподалік фелюг у море, тільки здійняла воду важким фонтаном і нікого не зачепила. На косі здичавлено іржали коні, кричала не своїм голосом якась жінка, поранена чи, може, з переляку, а тітка Федора, ще більше збліднувши, гукала до своїх тоном наказу:

— Сітки давайте! Сітки розпинайте!

Дівчата, підхопившись, почали тягти з берега на фелюгу порвані рибальські неводи, плутаючись, розвішували їх так, щоб було видно літакам, що вони мирні, може ж, таки заговорить у тих бандитів щось людське...

Після нальоту дівчата повантажили на визначену для них фелюгу поранених із свого грузовика, сіла з ними ще Ольжина мати, метушливий кооператор з портфелем і той учитель-інвалід. Останньою, просто з тачанки, до них перехопилася розполохана жінка з двома дітьми — сім'я якогось працівника з району. Чоловік тільки допоміг їй зійти на фелюгу, з рук у руки передав дітей, а сам після цього з болісною гримасою знову скочив на тачанку і щодуху помчав у степ,— може, він залишався тут партизанити?

Фелюга їхня вже готова була відчалити, коли з берега, брѳохаючись по воді, до них розігнався ще один, найостанніший — мордатий пожежник з місцевої пожежної команди. Федорка люто зчепилася з ним. Він ліз у фелюгу, а вона його не пускала. Щось він їй белькотів, пояснював, а вона, ще більше лютіючи, галасувала на всю Білосарайку:

— Не пушу! Який ти в чорта комуніст? За пияцтво скільки доган маєш? Он у мене комуніст — так у боях прокипів! Поранений комісар з кулеметом у посадці прикриває степ — так то комуніст! А ти вже й сьогодні очі залив, чаполоч п'яна,— чаполочі на борт не берем!

Вона таки зіпхнула його в воду, і він, побачивши, що нічого з нею не вдіє, кинувся до інших фелюг.

Надвечір вийшли в море. Обов'язки капітана на їхньому судні взяла на себе Федорка, вона знала, куди вести:

— На Кубань підемо. На Должанську косу.

Таня, вмостившись з Ольгою на кормі поміж подертими рибальськими неводами, очей не могла одірвати від берега, який все віддалявся. Рідна земле, покидаєм тебе ж невідомо на скільки!

Узбережжя було краси фантастичної.

Усі обрії над землею і морем повиті молочним матовим світлом, стінами світла стоять, а в ньому розлите золото, і на стінах тих золотих тримається небо високе, прощальне. Ось і цей уже край вони залишають, цю крихітну українську Елладу з її співучим діалектом, з тишею берегів...

Ближче й далі по морю видніють судна, більші й менші, парусно-моторні й просто на самих лише вітрилах та вітрильцях фелюги, байди і ледве примітні при воді каюки, баркаси — всі вони, на поклик Вітчизни, виходять у відкрите море, щоб добуватись на темних рибальських своїх вітрилах інших, ще не зайнятих воюванням берегів.

Довго ще їм видно білосарайський маяк на косі. Коли звечоріло, він не заблимав до них своїм вогником, як блимав тут у морі до рибалок протягом багатьох літ. Замість маяка червоно, тривожно світить їм цієї ночі палаючий Маріуполь — горить порт, горить «Азовсталь».

Ніч застала їх у відкритому морі далеко від берегів. Розплилися далеко один від одного парусники, розгубились у темряві. Кругом вода і вода.

Таня, промерзнувши на вітрі, перебралася з Ольгою вниз, умостилася між пораненими під захистом цупкого важкого брезенту, яким вони вкриті. Холодно. Дроз проймає тіло, а душу не покидає тривога. Стогнуть

поранені. Один ще з берега був у маячінні, все скрикував, кликав якогось Мартінова, а потім раптом змовк, притих, і котрийсь із його сусідів сказав з-під брезенту: — Відмучився.

Федорка з допомогою Ольжиної матері поклала його на якусь дошку. Зітхнули обидві. Потім підважили і за морським звичаєм спустили за борт.

— А документи в нього взяли? — запитав кооператор.

— Все як треба, — буркнула у відповідь Федорка.

Незабаром, певне, бажаючи розвіяти гнітюче враження, вона голосно почала розповідати комусь у темноті про свого чоловіка-лейтенанта та про його непереможну артилерію, а згодом перейшла на свого дивовижного свекра:

— Дев'яносто дев'ять літ прожив і хвороб ніяких не знав, тільки гунадзи по руках від труда, вузли жил. А в той день, як сповнилось йому дев'яносто дев'ять, підкликає мене й каже: «Сповісти, Федорко, на море й на сушу, хай сини поспішають до мене мерщій. Тільки сповісти, що я вже помер». — «Так ви ж іще живі!» — «Не твоє діло. Скажи — помер». Так і сповістила, бо такий, що не можна було йому перечеити. Прибувають сини надвечір, а батько... сіно смиче в дворі. Вони накинлись на мене, чого, мовляв, даремно їх від роботи відірвала, а батько до них: «Ні, даремно. Це я їй так звелів». Сіли обідати, а батько тим часом на лаві приліг. «А де ж Федорка?» — питає. «Я ось, тату. Це ж я». Він уже не впізнав мене. «Дай води холодної». Я подала, тільки хатньої. «Ні, дай колодяжної». Принесла колодяжної, дала, випив, а ми собі далі обідаємо. Раптом один із синів піднявся й каже: «А тато вже померли». І ми поклали ложки і встали всі. Так люди вмирили раніш. Вижив своє — і як заснув. Не те що зараз, коли ось така передчасна смерть ще й цвітущу людину розтерзує. Якого, бач, молодого забрала. Не в дев'яносто дев'ять, а мабуть, у дев'ятнадцять.

Біля Тані під брезентом лежить поранений, той, що схожий на Богдана. Втратив крові багато і тепер дрижить, замерзає. Коли інші притихли, почали дрімати, вона раптом відчула боязку його руку на собі, біля самих грудей, де тільки Богдановій руці колись дозволялось бути. Від доторку цього їй стало і боляче, й гарно. Не відсуваючись, вона деякий час гріла пораненого своїм тілом, безсоромно гріла.

Але руку його потім обережно прийняла.

— Чому? — ледве чутно спитав.

— Не можна, — тихо відповіла йому.

— Чому не можна?

— Так, не можна!

— Ти мене перев'язувала вдень. Ти так на мене дивилась. На мене ще ніхто в житті так не дививсь... Скажи... ти... коли-небудь... могла б мене покохати?

— Ні.

— Чому?

— Я кохаю іншого. Кохаю — назавжди.

Він більше не чіпав її.

Усе далі холодна роз'ятрена заграва над Маріуполем, а над морем гудуть літаки. Фелюги ідуть без вогнів. Мов темні тіні — над темною піратською поверхнею вод.

Багато хто вже спав, лише тітка Федора чатувала біля паруса, — звідти чути було її голос; розповідала комусь, як вони доберуться на Кубань, на Должанку, де в рибецеху працює брат її чоловіка. Кубань — то вже порятунок...

При слові «Кубань» Тані згадалось, що це ж Богданова мати десь там. Таня ні разу не бачила її, але від Богдана вона знає про Таню, як і Таня про неї, про її вдачу, про її ніжність до сина. Вона там у якомусь радгоспі вчителює. Як би пригодились зараз її адреса! Розшукала б, з'явилась би до неї: «Я Таня, я Богданова наречена...» Спробує розшукати, а коли знайде — разом працюватимуть, разом ждатимуть його.

З другого боку від Тані, зіщулившись, лежить Ольга. Таня думає, що вона вже спить, а вона не спить.

— З морів колись життя починалось,— говорить вона пошепки.— І ось тепер море нас, Таню, рятує... Уже в мені й страх пройшов, бо ж тривога це не страх, вірно?.. Зараз я чомусь певна, що неодмінно зустріну Андрія, розкажу йому при зустрічі про цю нашу ніч у відкритому морі... Коли ми — ніби античні. Коли єдиний маяк, по якому ще можемо орієнтуватись,— палаюча хмара над Маріуполем.

— А мені чомусь оце згадався той комісар, що під лісосмугою zostавсь... Зостався нас усіх прикривати... Чи врятується він? Скільки їх розсипано по степах...

По тону її Ольга відчула, що вона думає знов про Богдана.

— Ми ж домовлялися вірити, Таню... Ніч не назавше... Ще скличе нас університет...

— І маячок твій ще засвітиться на Білосарайці...

Віддавшись мріям, вони разом полинули думками в майбутнє, коли станеться перелом на фронтах, і все буде інакше, і, рано чи пізно, хлопці їхні живими повернуться до них із війни...

Була вже пізня ніч, коли вони почули з темряви моря чийсь голос, волаючий, зірваний, захриплий від крику:

— Ей, люди, люди! На поміч! Рятуйте!

Виявилось, що вони проходять повз маленький острівець, яких тут немало в Азовському морі. Голий піщаний зализень серед морського простору, драні рибальські курені й одним-однісінька постать мечеться в темряві біля води, надриваючись від крику. Підпливли ближче, підібрали цього Робінзона. Він був мокрий увесь, біг до них по воді, аж падав, а коли, захеканого, втягли його через борт, дихнуло від нього горілчаним перегаром. Тітка Федора впізнала його: заготовлювач із Мелекіна. Відплив він ще першою моторкою, вчора тут у них був привал, добре випили, він заснув, і його

забули. Навіть тепер, опинившись у них на судні, він ще не вірив своєму порятунку, протверезілий, трясся від переляку.

— Треба б тебе назад кинути в море,— сказала Федорка,— та хай уже, дітей твоїх пожаліємо... Може ж, ти таки до Кубані прохмелишся?

Врятований, отямившись, почав розповідати, як він бігав тут та кричав до всіх парусників, що проходили в темряві, а вони не чули, минали, може, навіть зумисне не хотіли чути,— думав, що так і зостанеться один серед моря біля драних отих куренів та крилатих голодних мартинів, яких там повно на острові.

Перед світом, коли на обрії вже з'явилася ледь помітна смуга кубанського берега, вітер подужчав, їх стало кидати серед хвиль, загойдувало. Таня, зморе-на за день, зігрівшись під брезентом, задрімала. У дрімотному забутті зовсім виразно побачила перед собою Богдана, відчула його теплу руку на собі. Їй стало так солодко, приємно, що вона прокинулась. Але це було чиєсь, не його тепло, і воно одразу перестало її гріти. Відсунулась, скоцюрбилась самотньо, і їй так захотілось раптом побачити хоч на одну-єдину мить того, для кого береже себе, свою ніжність, дівочі нерозтрачені почуття. Вже не могла після цього заснути, все думала про нього. Чи ти є? Чи живий? Чи, може, лежиш десь у степу серед таких молодих-молодих, як оті, що їх підібрали біля суданки? Хмарою суне ворог, день за днем відступають степами на схід почорнілі від горя війська, і гусениці ворожих танків підминають під себе людські життя разом з їхніми мріями, пориваннями, разом з їхньою спраглою, розтерзаною любов'ю. Кудись під холодними зорями жене вітер цей її туго напнутий парус, і той, кого вона жде, все віддаляється в мороці ночі, чи, може, його й зовсім уже нема, а їй усе чується через відстані голос його, все зблискують крізь куряву війни його далекі усмішки.

Листи з ночей оточенських

L

Ми не загинули. Ми живі. Попереду нам, як скіфам, степи стеляться порожні. Лише літаки в небі нагадують: XX вік!

Небо величезне, степове. Ночі сухі, зоряні, запашисті. Людським потом, пилюкою, полинами пахнуть ці ночі, з вечора й до світання сухими травами, євшан-зіллям шелестять...

Це ми йдемо, оточенці!

Люди поза законом, люди обірваних зв'язків, ті, кого звідусіль підстерігає смерть.

Цілу ніч ідемо не присідаючи. Птахи пурхають у нас із-під ніг, і нам самим хочеться бути птахами. Хочеться підняти в повітря свої тіла, свої рани, свої ще не розтриті кулями мізки, злетіти понад заграви пожарищ, понад ворожі заслони і вирватись із цієї злочасної пустелі, що зветься оточенням, з цього величезного вакууму, який ми неспроможні заповнити.

Нас мало. Нас жменька. Ми тільки одна із тих численних груп, що пробиваються зараз степами на схід після того, як нас розбито, після того, як і штаб нашої армії на чолі з генералом Смирновим поліг у бою під Чернігівкою. Ми вели бої до повного виснаження сил — і не ми винуваті, що так сталося.

І тепер цей виснажливий похід.

Ідучи в степах, всюди натрапляємо на сліди Дніпрогесу, натрапляємо, мов на рештки загиблих цивілізацій. Щогли. Порожнеча навкіл, і в ній — стрункі дніпрогесівські щогли. Наче дівчата з коромислами на плечах, пішли й пішли степами на схід, через балки, через горби і пагорби, — ледве помітні зникають у далечі степовій... Обірвані їхні дроти біля нас важко звисають додолу, губляться в полинах. Іноді ми зупиняємося біля такої щогли, і вона високо здіймається над нами,

як монумент іншому життю, як нагадування про життя електричне, трудове, коли бджолиний гул електромоторів ціле літо чути було на колгоспних токах і лампочки Ілліча світилися в хатах степовиків. Тепер одірвані від Дніпрогесу, одрубані від сходу, щогли самотньо бовваніють у степах, безрадісно опустивши додолу обшматовані дроти. Струми, силою рівні блискавицям, проносились над степом по цих дротах, а зараз нема в них ні іскри, і дроти звисають над полянами безсило, мов жили, з яких випущено кров. Скільки отак марно стояти цим щоглам? Скільки бриніти в неволі на вітрах степових? Покриєтесь іржею, і полини, мабуть, виростуть вищі за вас, поки ми повернемося сюди.

Щодень нам тяжчає. Нас мучить спрага. Виснажує голод. А головне, що ніхто з нас не знає, чим скінчиться цей наш оточенський похід. Чи проб'ємось до своїх, чи в сутичці з ворогом десь погинемо, чи ще гірше — концтабір, полон. Полон — це лякає найбільше, це гірше, ніж смерть. Таких, як ми, зараз виловлюють по степах, набивають ними кошари степові, кривавими колонами женуть на захід, за Дніпро, звідти вороття нема.

Заградотрядник каже мені:

— Коли що — стріляйся. Інакше спитають: чому? Чому зостався живим?

А я не хочу стрілятись. До останнього подиху хочу боротися — хіба я не маю права на це? Звиватись. Прикидатись. Причаїтись, де треба. Причаїтись, ніби вмерти. Щоб раптом ожити, випустити пазурі й загнати їх у ворога.

Ти скажеш: це на тебе не схоже, Богдане, коли ти цього навчився, адже раніш ти був добрим, я тебе знала ніжним, відкритим, незлобливим...

Так, були ми добрі. Книга, наука була нашим прапором. Цей ось вирощував хліб. Той учився. Той будував кораблі в Миколаєві, а Заградотрядник полював звіра в далекій похмурій тайзі. Багаті були ми кожен своєю

працею, творчістю, мріями, думками. Тепер ми маємо тільки зброю — знаряддя смерті в руках та душі, налиті пекучою зненавистю. Для людини це так мало! Он у нього, в Заградотрядника, я знаю, бритва в протигазній сумці. Він хотів нею зарізатись, коли стало відомо, що нас оточили, а тепер готовий без вагань черкнути нею горло першому-ліпшому ворожому вартовому, що стрінеться нам на путі.

Вчора один від нас відстав. Навмисне відстав, приховався. Коли ми спали, він одповз від нашого гурту і заліг у соняшниках, ждучи, поки ми підемо. Але перш ніж рушити далі, ми його розшукали. Саме застрібав у землю документи. Глянули: нема вже в нього зірочки в пілотці. Ще годину тому була, а зараз нема, тільки невилиняла цяточка на тому місці. І ніби погасла без тієї зірки пілотка, погас він сам. У кишеню до нього — там листівка, пожовкла, вилиняла, потай підібрана у степу. Passierschein. Перепустка в інший світ, не наш; перепустка до таборів, до кошар, до безправ'я, до палиць наглядачів. І стали його топтати. Потім, підвівшись, стоячи навколішках перед нами, викачаний у пилюці, він просив пощадити від нашого оточенського суду, жалюгідно канючив життя, не бачачи, як Заградотрядник за спиною в нього вже висмикнув бритву з протигазної сумки, а ми всі дивимось зрадникові нижче підборіддя, наші відчужені погляди там, де адамове яблуко.

Ми пішли далі, а він лишився в соняшниках, на бенкет воронню.

Такі ми стали. І за це найстрашніший, непримиренний наш рахунок тобі, Гітлер, тобі, війна!

Знаємо, що є десь люди, які живуть поза досягом кулі. І можуть ніч спати. І можуть вільно напиться води.

Безводдя — ось чим катує нас степ. Коли випадає перед світом роса, ми, попадавши, по-собачому злизуємо її язиками з трави. Але скупі й роса випадає. Якби тільки напиться! Хоч раз якби погамувати спрагу! Ми згадуєм повні води Дніпра, ми і вві сні припадаємо до

них спраглими потрісканими губами. Якось уночі з темряви забіліло перед нами щось у видолінку — озеречко степове, плесо чи заплесок якийсь? Забувши про обережність, кинулись ми вперед. Гупаєм чобітьми на весь степ і біжимо, біжимо... Аж ось і воно, озерце! Ждали, що захлюпає водою, а воно, мов бетон, загуло у нас під ногами: біле, тверде! Солончак!

Шелестить трава від шугання чобіт, шелестять язики в пересохлих наших ротах.

Важко передати силу нашого устремління вперед, жагу вирватись із оточення. Кожен крок, енергія вся — на прорив. Вперед, вперед! Догнати фронт! Вирватися, пробитись! За всяку ціну! Будь-що!

У путі зустрічаєм зорю світанкову, але вона не радує нас: перед нею, перед світлом її, як нічні створіння, мусимо ховатись, щоб ждати знов темноти.

Вдень нас не видно. Вдень ми як звірина степова. Відлежуємося по бур'янах, по лісосмугах колючих та соняшниках, спимо, обливаючись потом, бо сонце палить згори на нас і вітер не проб'ється до нас у гущавінь. Прокинувшись, бачимо небо над собою і в ньому деколи орлів.

Не знаємо, хто зостанеться з нас живий. Може, всі порохом станемо, вітром, травою... Може, оті орли вип'ють з нас очі в степах. Але, здається, й травою ставши, почуємо радість, коли все це скінчиться, і життя знову завітне, і розтروщеними фашистськими танками та гарматами завалюватимуть відроджені печі «Запоріжсталі».

Чи звідси ти чуєш, Таню, мене? Може, справді існує в природі якийсь таємничий магнетизм, якісь недосліджені імпульси, струми, що передають людські думки від мозку до мозку — на відстань.

«Пиши хоч у думках...» Про це ти просила, коли востаннє ми бачились у чугуївському таборі, і ось тепер я посилаю тобі ці ненаписані листи, ці думки свої, що не проходять через жодну польову пошту.

Нині ти від мене на відстані зірки, і хай душа вільно говорить до тебе, як до зірки, далекої, недосяжної. Таня Криворучко — називатиметься ця зірка моя.

Як часто я стримував у собі свої почуття, аскетично скупим був на ласки, соромився говорити тобі ніжні слова, щоб не здаватися сентиментальним. Зараз я даю собі волю, даю волю всьому тому, що клекоче в моєму серці,— хай воно говорить само. Звідси я ще дужче люблю тебе, хоч думав, що дужче — не можна. Руки твої люблю, що мене обіймали, очі, що так сонячно до мене сміялись. Примхи твої, й легковажність, і ревності — все люблю. Коли ще на Київщині, в першій випробуванні, підвівшись живим з-під шквального мінометного вогню, побачив під хатою дивом уцілілу серед чорного виру війни високу рожу, розпалахкотілу на сонці, ти мені уявилась, як вона,— вся в красі, в шепоті, в замріянім устремлінні вгору кудись.

Ти мені найдорожча людина на світі, але, страшно подумати, іноді мені знаходить таке на душу, щоб тебе не було, щоб зник у мені твій суджений, людина, якої ти ждеш, а щоб залишився тільки боєць, що може собою не дорожити, солдат, що несе в душі тільки ненависть. Без близьких, без рідних, один у світі, як багнет. Без любові, може, легше було б нам воювати і вмирати в бою? Але це хвилинка, цьому не вір. Любов якраз і дає нам силу, здатність переносити все.

Біля мене лежить Духнович. З усього студбату біля мене він залишився один. Ти не впізнала б тепер його, нашого Мирона. Заріс рудим, у вухах земля, з протигазної сумки стирчить ручка гранати й сирий качан кукурудзи. Ті, що не забракували його в райкомі, можуть не червоніти за нього: він став солдатом. У боях на Дніпрі і пізніше, уже по цей бік, в степовій Україні, я бачив його безстрашність, байдужу якусь, ніби фатальну, але безстрашність. Неймовірно швидко війна перековує людину на свій лад. Ще «Іліада» бриніла нам у

вухах, а ми вже були готові вбивати. Уяви собі, той самий Духнович, що в університеті так і не навчився ні ходити як слід по азимуту, ні стріляти до ладу, тепер навчивсь убивати. Я бачив, як він робив це, а потім зізнався мені:

— Розумієш, Богдане, чимдалі почуваю все більшу потребу вбити, вбити собі подібного, якого-небудь одноплемянника Шиллера, Гете. Іноді маю просто непереборне бажання випустити з нього дух. Чим це пояснити?

Як давно ми воюємо! Як зістарила кожного з нас війна! Вже ніби не місяці, а роки, десятиліття одділяють нас від студентських аудиторій, від бібліотек, гуртожитків, від сонця студентської юності... Йдучи по степу оточенському, десь у далечі недосяжній бачимо рідний університет, і залізобетонний хмарочос Держпрому, і ті заповітні райкомівські двері, крізь які ми вийшли в цей буремний, розвирований світ. Прийдуть після нас інші покоління, буде в них інше життя, інші звичаї, і буде їхнє життя, напевне, легшим, ніж наше, але чи пізнають вони в нових умовах очищуючу силу самопожертви, чи переживуть те почуття, з яким ми покидали райком! Звідси, з рівнин скіфського степу, гігантська будова Держпрому для нас як маяк. Оті хмарочоси новітньої індустрійної України в каскадах бетону і скла, вони й тут весь час живуть для нас десь за небосхилом, ваблять, і кличуть, і мають для нас значення символічне.

Пора, однак, збиратися в путь. Встаємо. Заспані. Злі. Їмо гречку, суху, солону, — гречаний концентрат. Коли нас було розгромлено і ми ще блукали в степовому байраці серед розтросчених дивізійних обозів, ми на кожному кроці натикалися на розшматоване, розстріляне, недбало кинуте серед побоїща армійське наше добро. Валялись репнуті рогожані лантухи, з яких сухарі висипались на землю. Цукор купами. Консерви. Концентрати різні в маслянистих паперових пачках — сухі супи. Тоді ні я, ні Духнович, ні Вася-танкіст нічого не брали. Нам здавалось усе це непотрібним, бо після всього, що

сталось, хіба ж нам ще доведеться їсти? Тільки оцей ось опецькуватий артилерист Гришко, що був до війни комірником у колгоспі, та рядовий Новоселець встигли набрати у свої солдатські мішки сухих армійських супів та концентратів. Тепер усе це стало нашою колективною власністю, і перед тим, як вирушити далі в путь, ми з шкарубкої Гришкової долоні одержуємо кожен свій скупий раціон — жменю сухої солоної гречки, з якої мали б варити супи.

Під час переходів найтяжче з нас доводиться грузинові Хурцілаві. Товстий, задишкуватий, він ледве встигає за нами, ми цілу ніч чуємо, як він дихає важко, і нам його жаль. Усі дні він зажурений, неговіркий і раніш, кахетинець зовсім тепер став безсловесним, тільки й чуємо його дихання та ще оцей хрумкіт, коли друг наш, одвернувшись убік, якимось принижено жує гречку, котра повинна зарядити його силою на всю ніч ходьби.

Беручи в долоню порцію чорної концентратної гречки, я бачу інше — бачу, як білили нам чугуївські гречки, коли ми відправлялись на фронт.

— Чи не та сама це гречка, — кажу до Духновича, — що так біло нам цвіла у Чугуєві?

— Вона. Почорніла.

Перш ніж рушити, підводимось, озираємося навкруги.

Несамовито червоне сонце сідає над степом. Ніби куриться воно, ніби щойно сформувалося в кулю з отих червоних вихровищ, розпечених ураганів, що оточують його, розбуявшись на весь захід. Серед просторів степових де-не-де бовваніють давні високі могили. Це той степ, кохана, що його ми з тобою збирались досліджувати. В цих степах батько мій колись за степовими піратами — махновцями — ганявся.

Вік тачанок минув — танковий вік над степом гуркоче. Чуємо віддалений стугонливий гуркіт. Ідуть танки. З червоної кушпели заходу далеким шляхом степовим сунуть на схід величезною колоною, щоб десь там з такою ж колоною зійтися сталевим клином. Стоячи серед

сухих почорнілих соняшників, ми бачимо, як танки один за одним виринають баштами з червоного туману, з моря кривавої мли, що ніби котиться звідти, насувається разом із ними. О Німеччино мінезингерів, Німеччино Бетховена, Шиллера і Гете, подивись на себе сьогодні! Раніше йшли від тебе на схід філософи, поети, великі гуманісти, а сьогодні йде залізний знищувач у касці туполобій, ідуть молоді арійські бестії, закуті в броню, руїнники і вбивці, що хочуть знищити наш край, нашу культуру, нас самих.

Мовчки дивимось із соняшників, як вони проходять. Мовчки стинаємо зубами. Ми не можемо їх спинити. За Дніпром у нас були проти них хоч чорні, налиті вогнем пляшки, а тут і цього нема.

Ревуть, окутавшись пилом, сталеві потвори.

— Будуть і в нас,— цідить крізь зуби Вася-танкіст, стоячи біля мене.— Будуть, будуть! Ще більше буде!

Обірвані, обшарпані оточенці, ми передчуваємо: будуть ще битви переможні. По тисячі стволів виставить армія наша на кілометр фронту. В кілька поверхів авіація висітиме в повітрі. Тисячі танків, першокласних бойових машин, підуть на захід, і здригатиметься, розсипатиметься від ударів артилерії Берлін, і, може, хтось із нас, що йде зараз в оточенні, побачить Гітлера в клітці, розбитий рейхстаг, визволений Белград і Прагу далеко, прекрасну...

Ми вирушаємо, і червоні урагани заходу гаснуть нам уже в путі.

LI

Сю ніч веде нас Колумб.

Він щойно приєднався до нас. Він єдиний серед нас цивільний. Такими мені уявляються запорожці: здоровий, кремезний, з тих, що двох парубків за шкірку підніме, тихо стукне лобами й так само тихо знов на землю

поставить. А сам сумирний, повновидий, вуса красиві, русяві. В картузі, у вишитій лляній сорочці й брезентовім плащі поверх неї. Ми майже нічого про нього не знаємо. При перевірці документів лише запам'яталось, що звати його Христофор. Духнович додав — Колумб, і звідси й пішло: Колумб та Колумб. Так і йде з нами тепер цей степовий мореплавець.

Зустріли ми його, як тільки минули плантацію соняшників, де днювали й звідки бачили колону німецьких танків. Ще не звечоріло, коли нам трапився під лісосмугою табун безладно кинутих тракторів. Мов сха-рапуджені коні, звернувши з дороги, розігнались вони, який куди, і так неподалік посадки на стерні застигли. Раніш ми вже бачили в степу розстріляні череди худоби, убитих пастухів біля них, що гнали цю худобу в евакуацію. Тепер перед нами були розстріляні трактори. Ми ще вдень чули, як диркав тут над полем німецький літак, але тоді не надали цьому значення. А зараз перед нами були наслідки його роботи — залізне кладовище тракторів. На найближчому до нас тракторі схилився на кермо, ніби задрімав після втомливої дороги, юнак білявий, чубатий. Майка в крові, куля — в серце, навиліт... З другого трактора господар його звалився сторчма, видно, в останню мить кинувся ховатись під трактор, і так лежить — униз головою. В пилюці ще свіжа калюжа крові й друга калюжа — мазуту. Оддалік на стерні теж лежать двоє — кулеметна черга догнала... Ми думали, що нема тут уже нікого живого, але коло лісосмуги між тракторами раптом помітили кремезну постать дядька в картузі й плащі. Стояв у глибокій задумі серед розстріляних трактористів, серед мертвих тракторів і, здається, й не чув, як ми до нього підійшли.

— Ти хто? — одразу накинувся на нього Заградотрядник.

Дядько подивився на нього довгим втомленим поглядом:

— Хіба не бачите... З колоною йшов.

— Як же, що ти живий?

— Судилось.

— Уціліти одному серед стількох? Орли клюватимуть твоїх трактористів, а ти живий?

Дядько розсердився:

— Та й ти ж чомусь живий?

— Не тобі мене питати... Ану, руки вгору, ми зараз тебе обшукаємо!

Заградотрядник кинувся був до нього, щоб обшукати, але він не дався.

— Не підходь! — погрозово підняв над головою стиснутий кулак.

Пуд сили був у тому кулаці. Розміром був мало чи не такий, як Заградотрядникова голова. А на кулаці сліди засохлої крові. Чи допомагав кому та закривавився, чи своя.

Згодом він сам показав нам свій евакуаційний лист, з якого ми дізналися, що він агроном однієї з степових МТС. Був призначений від райкому партії старшим при цій колоні тракторів, а тепер ось що від неї зосталось... Частина трактористів розбіглися під час обстрілу і більше не вернулись — чи поранені, чи просто не вернулись, — а цих ось бачите на місцях: той он лежить, землю свою обійма, той назавжди заснув на кермі...

Вася-танкіст, який уже нишпорив поміж тракторів, гукає до нас:

— В радіаторах повинна ж бути вода!

Вода! Саме ж без неї гинемо...

Але, як виявилось, й радіатори були побиті, повитікало з них. Лише з деяких понаціджували трохи теплої, прокипілої — вистачило губи промочити.

Колумб далі пішов з нами. Ми маємо компас, щоб орієнтуватись, маємо зірки в небі, щоб знати, де схід, де захід, але він, який добре знає місцевість, теж стане нам у пригоді. Він муситиме вести нас в обхід населених пунктів, де вже, напевно, повно німців, він поведе

нас глухими степами. Перед тим, іспанським, Колумбом були океани води, безвість води, а перед цим — безвість суші. Заграви в степах. Горять емтеєсівські нафтобази, елеватори на далеких станціях, скирти. Поміж цими пожежами — наша оточенська плавба. Ми позбавлені можливості йти по прямій. Нам доводиться кружляти, далеко обминаючи село, в якому чуємо гуркіт танків, триматись осторонь великих шляхів. Центрові дороги не для нас, ми тепер люди манівців, люди темних доріг, як каже Гришко. Небезпеки чатують на кожному кроці. Щомиті ждеш, що спалахне, просто межі очі вдарить і гаркне хтось: «Хальт!»

Обережно бредемо якимось перелогом по високих тріскачких полинах. Ми вже пропахли, прогіркли ними наскрізь, власні губи гіркі від них, гірко в роті від полиневого пилу, гірко на душі.

Кінчаються цупкі полини — і, замість них, уже щось легше, ламкіше під ногами.

— Гречка,— пояснює Колумб.— По гречці йдемо,— каже, важко ступаючи по ній чобітьми.— Ніжна культура... Якщо столочив, уже не підведеться, це вам не трава...

Десь неподалік на шляху звиваються ракети, і ми падаємо, повземо далі поповзом. Толочаться, ламаються хрусткі стебла, кожен з нас залишає за собою слід, витолочений назавжди.

Потім уже інше буде під нами шелестіння: просо нескошене. Тече налитим волоттям, як вода. Птаство перелітне ночує в просі, щось крилате випурхнуло просто перед Духновичем, неабияк налякавши.

Ракет більше не видно, темрява всюди, можна підводитись... Раптом десь збоку, з улоговини — приглушений голос Гришка:

— Сюди! Пасіка!

Так, це була справжня колгоспна пасіка, виставлена, певне, ще перед початком війни сюди, до квітучих

гречок, на їхній червневий цвіт. На хатки в мініатюрі були схожі ці рамкові вулики, в кожному з яких жила бджолина сім'я, а пасіка вся нагадувала мініатюрне село, що причаїлось попід гречкою, як попід лісом. Бджолине поселення! Весь край розворушено, горять нафтобази, лежать люди, розстріляні по степах, ніщо живе не знаходить собі місця, і тільки це мирне бджолине поселення стоїть собі тут, ще не помічене війною, щасливо нею забуте.

Ненадовго забуте. Вже посеред пасіки в темряві чути шарудіння, тріск — там розламують рамки. Витрушують бджіл, похапцем ділять, паюють налиті медом щільники. Розполохані бджоли вже гудуть над нами, сердито жалять за цей грабунок чи, може, за те, що не гречковим медвяним духом, а полинами пахнемо, за те, що гіркі ми люди, полинові.

З обов'язку командира я мусив би припинити це, заборонити, але я знаю, які ми всі виснажені голодом і як треба нам сил. Мені й самому Татарин уже відламує шматок щільника, і я беру, жадібно висмоктую бджолиний набуток, що пахне літом, сонцем довоєнним, цвітом степовим. Далекими віками, буйним козацьким степом ще пахне мені цей чистий пашистий мед. Ласують усі, тільки Колумб не бере участі в цьому недоброму ділі. Він стоїть осторонь, як докір, як живе сумління.

— Їжте, їжте, синочки,— чуємо раптом голос незнайомий, старечий.

Поруч з Колумбом зупинився хтось. Пасічник! Заклопотані своїм промислом, ми й не почули, як він підійшов. Маленький дідок з костуром у руці, в кудлатій шапці, одягнутий уже по-зимовому. Наче готувався тут і сніг зустріти біля цих гречок та біля пасіки, і зиму з ними намірявся зимувати.

— Тільки в мене у курені — он накачаний є, а вуликів... нащо ж їх так? Це пасіка колгоспна, ще, може, наші зайдуть за нею, голова сказав: «Жди».

— Ніхто вже, крім німців, сюди не заїде,— буркає глухо Гришко.— З наших ми — останні.

— Ой не кажіть. Фронт ще може по-всякому обернутись.

І він знову запрошує нас до куреня, на готовий мед.

Ніхто з нас не йде. Гарячий віск щільників мовби забив кожному з нас горлянку — мовчимо. Зніяковілі, нічні люди, крок по кроку відступаємо, задкуєм від пасічника, від бджіл. Опинившись за межами пасіки, стрімголов кидаємось тікати в темноту.

Самим собі нестерпні ми після цього. Краще б ми вижебрали, вистарцювали в того старого, ніж отак... А в очах Колумба які ми тепер? Ватага обірванців, степових волоцюг, що вже пасіки обкрадають, з бджолами воюють!..

— Що вдієш,— мовби вгадавши наші гризоти, каже похмуро Колумб.— Однаково тим дістанеться. Заїдуть, потрощать.— І додає після паузи: — Кінчився наш медозбір.

Ідемо якоюсь балкою. Здається, не зовсім туди йдемо, куди нам треба, а туди, куди вона сама нас веде, оця кривуляста степова балка. Вже пізно. Небо затягає хмарами; з-під далекої хмари поблискує пізній ущербок місяця, наче то далеке, чиєюсь кров'ю налите око з-під насупленої брови суворо стежить за нами: «Ану, хто ви? Куди йдете серед нічних пожеж? Чого блукаєте ночами в степах, захудорблені, зарослі, мов звірі? Чого не знайдете собі пристановища на цій просторій, ще вчора такій привітній землі?»

— Де ми? — питаю Колумба.— Чи не надто ми відхиляємось?

— Ні,— спокійно каже він.— Тут десь неподалік має бути птахоферма колгоспу Енгельса. Леггорнів розводили.

Незабаром на схилі помічаємо хату, а в хатнім вікні жовтаве, ледь помітне світло. Ніде нікого, ні життя, ні

влади, а віконце світиться. Хто там світить? Сторожко пробираючись далі дном балки, натрапляємо раптом на ставок. Забувши про обережність, кидаємось до нього, припадаємо до води, запалено п'ємо її, теплу, густу, з запахом мулу і ще чогось. Пір'я густо біліє біля ставка. Пір'я леггорнів...

Зі зброєю наготові оточуємо хату. Ось переді мною вже біліє стіна, скупі освітлена щербатим місяцем із-за хмари, а на стіні під самою покрівлею висять, мов на виставці, щедрі дари степової природи: золотисті, зоставлені, мабуть, на насіння качани кукурудзи, перець червоний, стручкастий, величезні вінки цибулі...

Вінки ті одразу заспокоюють нас: значить, війна ще тут не була, не заносило сюди, видно, ще німців, ні таких, як ми, оточенців, інакше б не висіти отак спокійно тугим золотистим вінкам на білій стіні.

Нечутно оточивши хату, припадаєм до вікон. Люди в хаті! Повна хата якихось дівчат... Стоять навколішках на долівці, очима в куток, мов секта яка-небудь: моляться. Електрична лампочка звисає перед ними зі стелі, але нема в ній світла, замість неї блима в кутку лампадка. Біля печі, обпершись плечем об комин, стоїть засмучена жінка, висока, смаглява, щедрої степової вроди. У вухах півмісяцем блискучі сережки, хоч уже й не молода. Як птиця, що стереже свій виводок у степу, так стояла вона над дівчатами. Сама вона не молилась, був лише глибокий смуток на її чистому материнському обличчі.

Зачувши шерхіт од вікна, вона тривожно сахнулася, сказала щось, і дівчата разом обернулись до вікон, і їхні зосереджені, щойно одухотворені личка враз покривило жахом. У всіх шибках зарослі, страшні первісні люди! Приплюснуті до шибок носи, чорні, закіптюжені мармизи якихось печерних варварів — саме таких, якими уявлялися їм завойовники. Це вже їх оточено в цій

хаті, зараз їх хапатимуть, мучитимуть, глумитимуться, вбиватимуть!..

— Відчиняй! — Заградотрядник грубо заторготів у двері.

І ось уже двері нам відчинено, заповнюємо хату нашою хмурою оточенською ватагою, і котрась із дівчат, що сполохано забила у кутку, раптом вигукує радісно:

— Зірочки! Зірочки на пілотках! Наші!

І одразу обличчя дівчат заясніли усмішками, і стали вони такі, мовби вся Червона Армія знову повернулася сюди і можна жити, як раніше.

— А ви вже, значить, молитесь? — підступив до дівчат Заградотрядник, запухлий, покусаний бджолами.— І не соромно? А ще ж, мабуть, і комсомолки!

— А що ж нам застається, хоч і комсомолки,— відповіла йому одна з дівчат, дуже схожа на ту жінку, що біля печі, тільки тоненька, молода, довгокоса.— Коли ви не захистили, то, може, хоч бог захистить, якщо є він десь там... у стратосфері...

— Зенітки зараз і туди дістають,— рішуче мовив Вася-танкіст і звернувся до жінки: — Невже це все ваші дочки?

— Ото моя,— кивнула жінка на тоненьку чорнявку.— А це шкільні подружки її, теж дев'ятикласниці, аж із села поприбігали. Від танків їхніх проклятих куди ж рятуватись? Сюди, в степ, на птахоферму.

В кутку за лампадкою ікона, більше схожа на картину: на великій тарілці відрубана голова людська в терновім вінку.

— То хто? — питаю у жінки.

— То ж голова Іоанна Хрестителя. Від старих ще зосталась.

— А якими ж молитвами ви молитесь? — запитує від порога Духнович, вмиваючись над тазом.

— А ми без молитов,— відповіла йому маленька, кругловида.— Ми віршами.

— Якими саме?

— Просто, що перше на думку спаде в ту мить... Чи з «Кобзаря», чи з Лесі...

— А я сьогодні з «Мойсея» Франкового читала,— призналась хазяйчина дочка.— Вступ до поеми: «Народе мій, замучений, розбитий...»

— Та хіба вони віруючі? — вимовила жінка.— Церкви й знати не хотіли, все клуб та клуб. Але коли оце підкотилось і рятунку іншого нема, то й молитися почали.

— За те, щоб наші вернулись,— соромливо призналася тонкоброва з кутка.

— Самі вчили, що є тільки атоми, матерія і нічого іншого,— в нервовому збудженні щебетала хазяйчина дочка.— Але так раптом захотілось, щоб хоч яка-небудь сила була над нами отам угорі, щоб хоч які-небудь стратосферні боги там існували та допомагали Червоній Армії...

— Це просто смішно,— каже Новоселець, але ні йому, ні нам не смішно.

Жінка загадала дівчатам, щоб ішли різати та скубти курей, готувати бійцям вечерю із білих своїх леггорнів. Одначе ця розкіш не для нас. Ми не маєм права більше отут затримуватись. Повмивались. Декотрі на ходу встигли навіть пообшкрябувати щетину своїми тупими бритвами. Попідтягувались, помолодшали, стали схожими знов на бойовий підрозділ.

— Коли ж ви повернетесь? Звідки вас виглядати? — накинулись на нас дівчата, коли ми стали виходити.— Кажуть, вони нас ешелонами будуть вивозити в Німеччину, з торгів продаватимуть...

І ніби з майбутнього їхнього вдарив на нас стогін невольницький, стогін дівчат — чернігівок, полтавок, киянок, яких ешелонами правлять на захід у неволю, а в місті Любліні, на порозі «великого рейху», ганяють їх в

бані, а перед тим відьми-есесівки стрижуть дівчат, ножицями коси на них обтинають. (Колись, через багато років, один з нас так і почує: «В подружки моєї були такі гарні коси, а ті вхопили — так і обпекли!»). Чи не оці то будуть коси? Чи не оцієї юної степовички, що молилась тут сьогодні Франковим «Мойсеєм»?

Скоро і хатина, й дівчата зникли з наших очей. Ми від них уже за другим горбом.

З думки мені не сходить «Мойсей». Це була улюблена поема Степури. Не раз і на фронті він повторював карбовані її рядки, особливо оце:

Все, що мав у життю, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї...

Та ще оце:

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...

Але ми не хочемо вмирати! Ми йдемо для того, щоб жити. Ми проб'ємось, вирвемося з цих степів оточенських, де відчуваємо себе, мовби під величезним скляним ковпаком, з-під якого висмоктано повітря.

Шумить і шумить висока стерня від нашої ходи, шелестять бур'яни під ударами дубленого Колумбового плаща.

Ще дужче палахкотять на обрїях пожежі.

У небі тісно від хмар, неспокійних, вируючих. Небо і все навкруги потемніло від них, лише там, де сховався крайок місяця за хмару, світліє її розвіяне пасмо, як величезна Мойсеева борода у Мікеланджело, пам'ятаєш?

LII

Знаєм — не одні ми йдемо. Безліч таких, як і ми, більшими й меншими групами йдуть у ці ночі степами на схід. Боягузів відгонять. Зрадників страчують. Ідуть, випадково зведені долею, об'єднані лише метою, яка в нас одна: пробитись! Іноді вночі ми зустрічаємо таких, як і ми. Сходимось насторожено, недовірливо. Вони остерігаються нас, ми остерігаємось їх. Вони підводяться з бур'янів, ми теж підводимось, готові щомиті вдатись до зброї. Хто? Свої! — і одлягає від серця. Порадившись, обмінявшись чутками, застерігши одні одних, «туди не йдіть, там засада», знову розходимось і продовжуємо путь невеликими групами — так виходити легше. Багато із нас загинуть, попадуть у неволю, а інші таки вийдуть, ввіллються в регулярні війська і не раз потім згадуватимуть наші степові оточенські блукання.

Літо відступу, літо тяжких оборонних боїв, оточень, літо швидких судів на дорогах, упертих атак, що кінчаються нічим... Як перший біль, в душі запеклася назавжди Рось, що коштувала нам стільки крові, а тепер уже давно в тилу ворога. Десь там лежить у хлібах Дробаха... І десь аж звідти біліє вілла ота польова, чиясь красунька хатина, що, з колоссям до самих вікон, облита сонцем, сяє перед нашим студбатом на пагорку серед хлібів. Може, тому, що міни довкруг неї гріють чорно, вона особливо вражає нас, іще необстріляних: стоїть, як вічна, стоїть, як жива, перед усіма силами нищення, затаївши в собі самий дух життя, чиюсь мудру злагоду й родинну поезію... Під хатою — квіття грядкою, а на хаті — лелека з лелечатами у гнізді... Так і здається, що ти ось-ось вийдеш з тієї сонячної польової оселі і, всміхаючись, станеш у гущині між розквітлими високими ружами... Але не стій там, не стій! Бо щемить, гахне снаряд, і палахне полум'я над руйновищем, і тільки лелека, аж стогнучи, закружляє в повітрі...

Ось там, серед повноколосся хлібів київських, наша, Таню, Іспанія почалась.

Потім буде Дніпрогес. Зірваний, він шаленіє десь за нами, реве зараз там дужче Ненаситця, дужче Вовчого Горла, реве разом з дев'ятьма природними дикими порогами, як найгрізніший і найбільший із них. Після зруйнування греблі як шалено Дніпро наш розлився тієї ночі, затоплюючи все пониззя! Горе було тому, хто опинився серед цього розливища, серед божевілля, страхіть... Наші війська, що залишилися у плавнях, рятуючись від затоплення, лізли в темряві на дерева, ми теж, шукаючи там переправ, як мавпи, цілу ніч лазили по деревах, аж доки підпливли рибалки із своїми каюками... А може, все це треба пройти? І гіркоту безглузвих втрат, і бої до останнього, коли тобі забувають передати наказ про відступ, і ці оточення — може, все це треба пережити, щоб стати іншими і перемогти? Дехто каже, що ми поспішили висадити в повітря Дніпрогес, каже, однак, забуваючи про те, що, якби ми залишили дніпрогесівську греблю цілою, ворог негайно б скористався нею, з ходу вдерся б на лівий берег, і ми не встигли б демонтувати заводи, і в степах би опинилося значно більше відрізаних наших військ, ніж тепер... Ні, той вибух зробив своє, як зробили, мабуть, своє і наші невмілі контратаки на Росі, і ці останні, на перший погляд, марні уже бої, що ми їх вели в оточенні. Як ніщо не зникає в природі, так, гадаю, не зникає ніяке, навіть найменше солдатське зусилля.

Світання застає нас у посадці, далеко від доріг. Оце тихе, не стрясане війною степове світання,— що може зрівнятися з ним? Що може порівнятися з оцією м'якістю повітря, з оцим супокоем, що настає в природі з першою осінньою серебринкою?.. Туман плаває над степом, п'янливий дух осені струмує від трав. А скільки роси в цій посадці! Ми бредемо по ній, як по воді. Краплиста, рясна, вона синіє на кураях, на листі колючих гледичій,

поблискує бісером на кожній павутинці, що обплутує бур'яни. У посадці натрапляємо на свіжі кубла, що їх, видно, залишили такі ж, як і ми, переднювавши тут. Ми теж обираємо собі на день захисток в лісосмузі. Колюча степова гущавінь, що раніше захищала колгоспні хліба від суховіїв, тепер захищатиме нас від ворожого ока. Дикі голуби — горлички — здивовано позирають на нас із верхів'я посадки, вони — як наш дозор, і тут біля них нам буде безпечніше.

Сьогодні маємо можливість поснідати. На шії в Гришка поблискує золотистий вінок дорідної цибулі-сіянки, котру, як він запевняє, дала йому в останню хвилину жінка на птахофермі. Добуває з своєї торби ще й білу хлібину, якою його та ж таки жінка наділила на прощання. Гришко розриває вінок цибулі, дає кожному з нас по цибулині, а Татарин тим часом паює хліб. Дісталось нам по скибочці, ми їмо його обережно, щоб крихта не впала. І ми ніколи не забудемо цей хліб, не забудемо цих скибочок.

Степи лежать перед нами рівні до крайнеба, як футбольне поле. Вихри здіймаються по степу — наче снаряди там землю риють.

Колумб, озираючи поля, розповідає:

— Урожай у цьому році — давно такого не бачили. Вийдеш у поле — хліба стіною стоять. Комбайни пустили — коси ламались...

Цікавою, мудрою людиною виявився цей Колумб. Уявляю, як близько зійшовся б із ним Степура, який так любив відкривати людей міцного народного складу. Не про себе, а ніби про когось іншого розповідає, і ми вже бачимо ранок недільний, садибу МТС, бачимо, як степовий агроном, вставши разом із сонцем, виголився заради свята, чисту вишиту сорочку надів і виходить у поле оглянути пшениці, бо скоро їх збирати, комбайни і трактори стоять наготові, токи в польових таборах підметені й вистругані для зерна... Чисто всюди, як перед святом. Вийшов агроном і став посеред свого

океану: кругом хліб! Голодну Індію згадав, ерозію десь в інших краях, і як по-варварському ліси десь винищують, а тут — розлив хлібів святковий, віддарунок природи тому, хто сіє... Сумирної, лагідної вдачі перед нами людина, за покликанням хлібороб, вирощувач плодів і злаків, людина з тих, що найбільше люблять дивитися, як падають теплі весняні дощі на поля і як буйно після них усе росте. Ішов агроном у той ранок недільний і ще нічого не знав, душа йому тихо співала, і настрої був такий, що хотів усю землю пшеницею засівати, всіх людей готовий був прогородувати цим хлібом...

— То я такий тоді був,— каже Колумб.— Щасливими бачив поля в ту чорну неділю... Двадцять другого червня — день сонцевороту, найдовший у нас день у году, і йому судилося стати найчорнішим днем нашої історії. Які трактористи були в нас, які комбайнери... А тепер трактористи мої, комбайнери лежать постріляні... І степ цей заростатиме бур'янами, не буде від нього радості для людей...

Коли ми, виділивши вартового, лягаємо спати, Колумб теж лягає. Лягає, не скидаючи свого залізного плаща, лише розстебнувши його трохи зверху, щоб не душив.

Першим у дозорі залишається Новоселець. Це тихий, дисциплінований боєць, ще зовсім молодий, майже підліток, з блідим маленьким обличчям, з незникаючою загадковою усмішечкою — до всього і навіть до самої смерті. У серйозному ділі йому цілком можна довірятись, але в якій-небудь дрібниці не дуже він делікатний, легко може що-небудь потягти, і Гришко з своєю торбою весь час його остерігається. Це, однак, не заважає їм бути в дружбі, і зараз я чую, як вони розмовляють. Гришко — не вперше вже — розповідає Новосельцеві про свого п'ятирічного сина:

— Вкусить, було, кислого яблука і мені дає: на і ти накусайся, татку. Або ще так каже: «Татка люблю, маму люблю і сам люблюсь». А як лягає спати, то все просить: розкажи, татку, як ото вітер у лісі ялинками

вітерує, себто шумить... Так-то, Новосельцю, а ти, дурний,— нежонатий.

Усі сплять, і я вже сплю, коли мене будить Новоселець.

— Товаришу командир!

— Що трапилось?

— Нічого не трапилось,— каже він заспокійливо.—

Тільки таке ось діло... Ідіть за мною, покажу.

Я йду за ним туди, де в кущах, розкинувшись, хропе агроном.

— Дивіться, що ото в нього...

З-під розстебнутої на грудях Колумба сорочки щось червоніє. Вогнем червоніє на сонці... Прапор! Так ось чому він не дав себе обшукати, ось чому ніколи не скидає плаща.

Ми стоїмо і дивимось мовчки на той жаркий багрянець матерії. Шматочок пурпуру. Шматочок китайки. А він яскравів на барикадах. І його, як вимпел, підіймали відважні люди на снігові верховини гір, і, може, десь народились уже астронавти — люди майбутнього, що понесуть його в незвідані далечі космічних просторів...

Ніби відчувши нашу присутність, Колумб ворухнув вусом, розплющив очі.

— Це ти, вожак? Чого ви? — і, глянувши на розстебнуту, з відірваним ґудзиком сорочку, догадався і мовби аж зніяковів.— Перехідний. Цієї весни нашою МТС одержаний. При моїй колоні був...

Після цього агроном ще більше виростає в наших очах. І коли увечері знов настає час нам вирушати, то навіть Заградотрядник, із властивою йому недовірою до всіх, каже бадьоро:

— Веди нас, Колумбе!

Йдемо, і мені чути, як розмовляють між собою у темряві Колумб і Духнович.

Духнович мовби жаліється йому:

— Така мала в нас планета і таке, по суті, мале на ній людство. Чи зможе воно коли-небудь

об'єднатись — об'єднатись для мирної праці, від цього, власне, залежить усе, усе...

— Ото вони кажуть, життєвого простору їм мало,— гуде Колумб.— А ви знаєте, що одна Індія з її теплом, багатими опадами могла б прогудувати населення всієї земної кулі... Тільки ж дайте піднятись народові... по-моєму, славні там люди, чомусь почуваю давню до них симпатію...

— Я теж,— признався Духнович.

По якомусь часі в темряві знов натрапляємо на безладно кинуті трактори та комбайни, до яких ми підкрадаємося з особливою обережністю, бо вони спершу здалися були нам танками. Завмерли трактори. А колись вони до пізньої осені гули тут цілоденно і навіть уночі при світлі фар вуркотіли...

В іншому місці чуємо, як щось плутається у нас під ногами, і Духнович каже схвильованим голосом відкривача:

— Кабель!

Агроном його поправляє:

— Не кабель, а огудиння, товаришу.

Ми натрапили на баштан. Уже він зібраний, перетолочений, перечавлений. Паслися, видно, такі ж, як і ми, що пройшли тут в одну з попередніх ночей. Зостались нам лушпиння, та гниляки, та зелені пуп'янки з дитячий кулачок, але й за це спасибі вам, степи! Повзаємо поміж огудинням, справді, як між переплетеним кабелем, і жадібно висмоктуємо розчавлені, перетоптані чиїмись чобітьми кавунці, і в душі благословляєм тих, хто цей баштан посадив.

Розплутуючи цупке огудиння, Духнович невдовзі натрапляє справді-таки на обривок телефонного кабеля. Звідки він тут? Чи наші покинули, чи, може, це кабель уже прокладений німецькими зв'язківцями, а оточенці, проходячи тут, пошматували його разом з огудиною. Доки ми, стовпившись, розглядаємо кабель та гадаємо

всякі догадки, на шляху в глибині степу зненацька зблиснув вогник, задеркотів мотоцикл.

— Зв'язківець!

Німецький зв'язківець мчить просто на нас, лунко роздеркотівшись на весь степ, не бажаючи знати, що тут може бути живий ще хтось, крім нього.

Ми могли б його підстрелити, мов каплуна, але ми не будемо стріляти.

Колумб підказує нам інше: перехопити кабелем дорогу і так тримати його на висоті голови мотоцикліста. Взяти його живцем!

Ми не хотіли, щоб він зарізавсь, з розгону налетівши на кабель, але сталося саме так. Цьому, що сидів за кермом, як ножем пересікло горло, і нам, що тримали кабель, порізало руки до крові, зате другий, що сидів за кулеметом у колясці, дістався нам живим. Він наш полонений, і ми його ведемо тепер.

LIII

Розвиднілось, і якимось несподівано виткнулось із-за крайнеба сонце, наше безрадісне оточенське сонце, схоже на якийсь снаряд. Де ми? Що це за земля? Нема тут лісів. Наші ліси — це соняшники.

Бредемо, пригинаючись, через величезні плантації соняшників, серед їхнього шорсткого, а де-не-де вже й зовсім зісохлого, чорного, ніби перепаленого листя. Голоवेशки соняшників, колючі, жерстяні, б'ють в обличчя. Насіння — там, де його не повипивала птиця,— уже висипається само. Гришко та Новоселець вирикають його на ходу, лущать, плюються лушпинням, і полонений позирає на них з подивом. Він досить слухняний. Ідучи, робить усе, що ми. Де, зачувши небезпеку, ми присідаємо, і він присідає, де поспішаємо, він

теж набавляє крок, не ждучи, поки хтось підштовхне його прикладом у спину.

— Пилюка на листі,— застерігає Колумб.— Близько, значить, дорога.

У такий час при сонці дорогу переходити вже небезпечно. Відступивши трохи назад, в глибину соняшників, ми робимо привал. Отут і переднюємо серед пилюки, під ковпаком цього непорушного неба. Зморені переходом, товариші сідають, роззуваються,— треба дати перепочити ногам. Німець теж сідає і, за прикладом інших, стягає з себе офіцерські свої, десь пошиті в Німеччині, чоботи.

Заградотрядникові не терпиться. Киваючи на німця, він запитує мене, яке буде розпорядження щодо цього типа.

— Допитай,— кажу я Духновичеві.

Духнович, який найкраще з-поміж нас знає німецьку, охоче бере на себе обов'язки перекладача. Під час допиту з відібраних документів з'ясовуємо, що це тиловик, офіцер хімслужби дивізії гірських стрільців, яка вже наступає десь попереду, розгортаючи удар на Ногайські степи. Що особливо вразило нас із Духновичем, учорашніх студентів, так це те, що наш бранець ще недавно теж був студентом і, як і ми, не закінчив курсу, бо під час гітлерівського походу на Францію одягнув військову форму.

— Колега,— звертаючись до мене, каже насмішкливо Духнович.— Хоч «Гавдеамус ігітур» з ним заспівуй.

Однак не до співу тут ні йому, ні нам. Духнович, ставши знову серйозним, розпитує полоненого про різні важливі для нас подробиці. Ми з агрономом дещо розуміємо з відповідей німця, але — боже! — що це за мова, на якій нам судилося з ним порозумітись! Лебенсраум... Бліцкріг... Іприт... Люїзит... Ось такою мовою він зараз з нами розмовляє, потомок Гете, потомок німецьких гуманістів, сучасний лейпцігський бурш!

Він охоче говорить про газу:

— Ота перша в історії газобалонна атака 22 квітня 1915 року, коли ми випустили 180 тонн задушливих газів на позиції французів та англійців, вивела з ладу всього 15 тисяч чоловік. То була наївна спроба в порівнянні з тим, що ми маємо тепер. Зараз у наших німецьких лабораторіях народжується речовина незрівнянно вищої токсичності. До того ж вона не матиме ні кольору, ні запаху, і виявити її в повітрі навіть у смертельних концентраціях практично буде неможливо. Вона викликатиме сліпоту, параліч нервової системи, для цілих армій вона нестиме миттєву смерть, розумієте,— миттєву!

Очі в нього стають блискучі, ошаленілі, коли він говорить про це. Йому, видно, подобається приголомшувати нас своєю таємничою хімічною могутністю. Він дивиться на протигазні сумки, що висять через плече на декому з нас, і скептично хитає головою: не вбережуть, мовляв, не врятують.

А в тих сумках і протигазів нема давно, їх повикидали. Мені пригадуються гумові, схожі на скафандри костюми, що ми в них ходили на заняття в університеті, дегазували уявно отруєну місцевість. Виявляється, і скафандри — не захист.

— Від нових наших газів світ ще не знає захисту. Будуть мільйони загазованих.

І це говорить людина?

— Гадина, кобра,— каже Татарин, замахуючись прикладом за спиною полоненого, але я спиняю:

— Наказу не було.

— А що з ним панькатись? — викрикує Заградотрядник.— Чого ждати? — Рука його шарпнулась у протигазну сумку, ми знаєм за чим.

— Стривай,— одвів його руку Духнович.— З твого боку, mein lieber Genosse, це було б не зовсім гуманно...

Останні слова роздратували Васю-танкіста:

— Не забувай, Духнович, правило нашого гуманізму: коли ворог не здається — його знищують.

— Але ж він здався.

— Здався? — зловісно вигукує Заградотрядник.— Ми силою, хитрістю взяли його! Чорта з два він здався б! Отже, «його знищують»... Тепер він хоче вихитрувати собі життя. А ти, курсанте,— це стосується Духновича,— вже й вуха перед ним розвісив, мов який-небудь беззубий пацифіст!..

— От, бач, уже й ярлик,— криво посміхнувся Духнович.— Тільки мене цим не злякаєш... Нагадаю, що йдеться про життя хоч і нікчемного, та все ж таки представника роду людського...

— Ти ще вважаєш його людиною?

— А хто ж він? Гусак?

— Двоногий звір! Такий же біснுவатий, як і його фюрер! Чого з ним цяцькатись? Чиркнути по хрящиках, щоб і не писнув.

Вирішальне слово має бути за мною, за командиром. Я вважаю, однак, що з такими речами спішити не слід.

— Припинити дискусію. Переднює, а там видно буде.

Німець, певно, розуміє, що йдеться про нього, що вирішується його доля. Прищухлий, пристрашений, він допитливо дивиться на мене своїми голубими арійськими очима, аж поки я кажу йому:

— Шляфен. Спати.

Духнович і німець лягають поруч. І ось ми всі вже, крім вартового,— і оточенці, і наш бранець — покотом лежимо в сухих соняшниках, лежимо, як у величезній в'язничній камері, де замість стін мурованих, замість стелі низької — небо високе, відкрите нашим думкам.

Коли мені здається, що всі вже поснули, до мене несподівано підповзає Заградотрядник.

— Ну скажи — чому ти проти того, щоб його прикінчити? Тобі жалко?

— Не жалко.

— Так в чім же річ? Принцип?

— Можливо.

— Ох, Колосовський...

— Охкай за себе, за мене не охкай.

Заградотрядник відповзає на своє місце невдоволений...

Весь день, доки інші сплять, розплатавшись у соняшниках, один із нас сидить над німцем, стереже, розглядає його, свого смертельного ворога зблизька. Він молодий ще, як і більшість із нас. Білявий, стрижений під бокс, із свіжим на щоках рум'янцем. Мабуть, від пережитого нервового струсу він жахливо потіє. Раз у раз обливається потом і тхне ним, і руки в нього липкі, як у солідолі. Коли сонце почало припікати, він скинув із себе френч, скинув штани, зостався в самих трусах, підставивши сонцю ноги і свої плечові добре натреновані м'язи. Він часто перевертається, лягаючи то долілиць, то горілиць, видно, не спиться йому, знепокоєному думками про свою теперішню долю.

Коли мені випало нести варту над ним, він, здається, задрімав, але потім я помітив, що він лише вдає, що спить, бо крізь напівзаплющені повіки голубі скалки його очей недремно дивились на мене. Що він думав? На що сподівався? Може, тільки ждав тієї хвилини, коли мене збере сон і він, схопившись, дремене у своїх трусах туди, де за обрієм гуркоче війна.

Недалеко від нас проходить степом залізниця, і, коли підведешся, з соняшників видно переїзд з чорно-білим шлагбаумом. Хто опустив його, той шлагбаум? Чи вже ворог, окупант, чи, може, останній наш залізничник перед тим, як покинути степову свою будку, опустив його, перекрив за собою дорогу на схід?

Там ніякого руху.

Час від часу через нас у небі йдуть горбаті їхні літаки. Ніякі шлагбауми їм не перепона. Важко ідуть курсом на схід. Я бачу, що полонений, примружившись, стежить за ними.

— «Юнкерси»?

Німець киває ствердно: «юнкерси». Бомбовози.

— Руки б тому покорчило, хто їх видумав,— каже, прокинувшись, Гришко і звертається до Духновича, який, виявляється, теж не спить:— Хто його вигадав, перший літак?

— Той, перший, навряд чи думав про війну.

— А той, що винайшов бомбу?

— Той скаже, що теж не хотів її.

— А той, що газу?

— Це ось його спитай,— кивнувши на німця, хмуриться Духнович.— Просто чортівиння якесь,— говорить він після паузи.— Вчені винаходять динаміт і роблять це ніби з добрими намірами; роблять бомбу, запевняючи, що не хочуть, щоб вона нищила; конструктор будує літак теж з найкращими нібито намірами. Все винайшли, поробили, а потім на! — передають це в руки божевільному, в руки маніякові, який усі плоди людського генія повертає на війну, а вони, вчені, мабуть, вважають, що самі тут ні при чому, що вони не співучасники злочину. З кого ж питати? Хто відповідь за все це?

Колумб, прокинувшись, розглядає німця впритул.

— От цікаво, чи сам він хотів війни? Хай відповідь,— каже він до Духновича.

Німець, вислухавши переклад запитання, заперечливо крутить головою: ні, він не хотів. Батько його, офіцер кайзерівських військ, сам задихався в газах ще в ту війну.

— А чого ж його принесло сюди?

— Він каже, що його воля ніщо в порівнянні з волею фюрера.

— Передай йому,— кажу я Духновичу,— що фюрер їхній ще не раз пошкодує, що це розпочав. Війна має властивість бумеранга. Рано чи пізно буде з них попіл, скажи йому це.

— О! То було б жахливо,— каже німець, вислухавши Духновича.— Побачити готику рідного міста в руїнах,

побачити в руїнах середньовічні наші собори, ратушу, старовинні будинки, силуети яких стали відомі всьому світові по гравюрах славетних німецьких майстрів. Майн гот! Хай цього ніколи не станеться! Я бачив Варшаву, Львів, бачив зруйноване ваше Запоріжжя, мене щиро вразив ваш Дніпрогес, ця модерна споруда, якої я не сподівався зустріти в цих скіфських просторах... Скажіть, це вже Скіфія?

Він явно впадає в меланхолію. Голос його стає сумовитим, якимось надірваним. Підвівшись, полонений сів серед соняшників і, насторожено поглядаючи на жовчного, що і вві сні супився, Заградотрядника, почав ділитися своїми переживаннями, заговорив про те, яке гнітливое враження справляють на німецького вояка оці вперше побачені тут справді безмежні степи.

— Ми, німці, звикли до малих відстаней, невеликих територій, а тут все перед тобою постає безконечним. Це давить на психіку. Ми не звикли мислити категоріями ваших просторів, і вигляд оцих океанічних степів наганяє на мене зараз почуття майже містичне. Може, я надто вразливий, але з деякого часу я помітив, що степ ваш руйнує в мені енергію, вбиває вояцький запал.

— Це не степ вбиває...

— Нам казали, що ми, німці, є народ володарів і йдемо сюди владарювати. Але коли ми ще за Дніпром, наступаючи на Запоріжжя, зійшли на височину і побачили перед собою грандіозну панораму Дніпрогесу та металургійних гігантів у степу, я подумав: «Мій фюрер, тут буде нам тяжко!»

— Дивно, що молодчиків з гітлерюгенду можуть роздирати такі сумніви,— зауважив Вася-танкіст, прокинувшись і натираючи в долонях соняшникове листя, щоб закурити.

— Вам може видатись, що я вимолюю собі життя,— сказав німець, глянувши на політруцькі зірки на рукавах танкіста.— Але, повірте, ці міркування щирі. Нам

казали: доля Німеччини вирішиться на Україні, вирішиться битвою на Дніпрі, казали, що за Дніпро ми не випустимо ваших армій. А ви все далі відходите на схід, а ми тим часом все далі від рейху.

— Ба, розговоривсь,— підводячись, каже Заградотрядник і зиркає на Новосельця з докором.— Чому він ще живий? Ждемо, поки втече?

Збираючись у дорогу, ми починаємо взуватись. Німець теж збирається. Натягнув мундир і тепер акуратно вичісує гребінцем із свого арійського чуба пилюку та соняшникову труху. Серйозно, без усмішки стежить він, як Гришко роздає нам кожному пайок — уже тільки по півжмені сухих наших раціонів. Коли одержали всі, окрім німця, Гришко зводить запитливий погляд на мене: чи давати, мовляв, і цьому?

Німець розуміє: від того, що я зараз відповім, залежить його доля. Коли звелю дати й йому, значить, він залишається жити. Якщо ж скажу не давати, то це означатиме кінець, капут йому тут, на місці. Так і пропаде, не одержавши нашого оточенського продатестату. Очі його роз'їдені пилюкою, повні блакиті арійської дивляться на мене з чеканням і ніби з смутком якимось уже передсмертним. Дам чи не дам?

Справді, що з ним робити? Вести за собою? Але ж він видасть нас при першій зручній нагоді, погубить нас усіх. Собою він тільки ускладнить, зробить ще небезпечнішим, труднішим і без того трудний наш похід. Що ж залишається? Тільки, звичайно, не стріляти. Мені вже уявляється, як він буде пручатись, відбиватись м'язистим своїм тілом, як хлопці пустять у діло багнети, і все завершить Заградотрядник своєю бритвою, і ворог захарчить. Не загібаючи, кинемо його тут, у пилюці, серед соняшникового тирла. Ми здатні на це, і сумління не гризтиме нас, бо він прийшов сюди, несучи смерть, і голова його напхана смертоносними хімічними формулами нових засобів винищення людей...

Полонений все дивиться на мене сумовито, запитливо, мовби вивідуючи, що його жде, аж поки погляд його раптом не натрапляє на Заградотрядника, що з похмурим злим виглядом саме насаджує багнет на гвинтівку.

— Бум-бум? — неголосно, сумно запитує полонений, постукавши себе пальцем по лобі. «Уб'єте, мовляв?»

Мовчимо.

— Бум-бум?

Він жде вирішення.

— Як будемо з ним? — підкреслено звичайним голосом, ніби йдеться про найбуденніші речі, запитує товаришів.

— Плюнути й розтерти,— каже Заградотрядник удавано-байдуже, щоб не викликати в того передчасної підозри.

Гришко висловлюється в цьому ж дусі.

— Що з ним воловодиться? Одним ротом буде менше. Харчів і так уже — кіт наплакав.

— Одначе це все ж таки... «язик»,— каже Вася-танкіст.

Який дивний і дикий, по суті, вираз: «язик»... Узяти «язика»... Не людина цінна, не розум її, не людська її суть, а лише язик, лише відомості, які вона може дати.

— Доцяцькаємось, що цей «язик» нас якраз і погубить,— стоїть на своєму Заградотрядник, і я бачу, що й Татарин, і Новоселець у душі теж згодні з ним.

Полоненому аж вуха ростуть, так він вслухається. Здається, він розуміє все з наших розмов, з наших інтонацій. Розуміє і, внутрішньо напружившись, жде.

— Духнович, переклади йому,— звертаюсь я до нашого драгомана.— Ось ми чули від нього про якийсь новий, винайдений їхніми вченими газ. Чи відома йому формула газу?

Духнович запитує німця, і вперше за весь час, відколи полонений тут, між нами, ледь помітний усміх скриляє його рот.

— Він каже, що це таємниця, що формула газу є власністю німецьких збройних сил.

— А йому, йому вона відома?

Полонений ще більше кривиться в усмішці, догадуйтеся, мовляв, як хочете: або відома, або ні. Але цього нізащо я вам не скажу, бо те, що зараз притаєно в мені й що вас так цікавить, воно оберігатиме мені життя.

— По-моєму, ніякої формули він не знає, паршивий цей гітлерюгенд,— презирливо кидає Заградотрядник.— Бац-бац — та й пішли далі.

— Усі формули з мозком вилетять,— каже Татарин.— Усі гази в ньому перемішаються...

Вони жадають розправи. Всі ми жадаємо розправи над ним. Не є винятком і ми з Духновичем, вчорашні студенти. Війна показала, як легко розбудити в людині звіра. Але потім вгамувати його буде, мабуть, дуже й дуже нелегко.

Переглянувшись з танкістом, наказую Гришкові:

— Дай і йому, цьому тевтонові, скільки належить.

— Тільки гречку даром з'їсть. Дуже він нам потрібен, ще цей зайвий рот,— буркотить Гришко, але все-таки дає.

Діставши на долоню масних чорних гречаних зерен, німець починає старанно жувати їх. Жує, якось по-телячому підбираючи язиком.

А я думаю про те, що вирішив для себе ще раніш: ми не вб'єм його, ми поведем його далі з собою. Офіцер дивізійної хімслужби, він, напевно, знає ту важливу таємницю, таємницю нової страшної зброї. Газовик, начинений формулами смерті, він ітиме з нами. Але не тільки тому я не віддам його під багнети, що він важливий «язик», і не тільки тому, що існують там якісь міжнародні конвенції щодо полонених,— фашисти самі давно потоптали ці конвенції, і ми знаємо, скільки вони наших полонених по кошарах душать, по шляхах пристрілюють, у протитанкових ровах загортають живими.

Принципи гуманності, людяності, справедливості для них не існували й не існують, але я не хочу бути схожим на них! Він нам здався. Зброю вибито з його рук. Тепер щоб над таким чинив я тут розправу? Але ж цим — хай частково, хай на мить — я поставив би й себе на одну площину з ним, фашистом, а я не хочу спускатися до їхнього рівня! Голодні, обдерті, оточені, ми будемо іншими, ми ніколи не станемо схожими на них — убивць, будівників концтаборів і фабрик смерті, катів нашого світлого життя!

Встаємо. Далі за соняшником, за залізницею, куди нам іти, степ рівний, полігонно відкритий, коли опинишся там, ідучи, то, здається, тебе видно буде на тисячі верст навкруги.

— О, сьогодні сонце заходить червоно, з вухами,— каже Колумб.— Бачите, які високі вуха-стовпи вгору поставило? То на вітер.

Невдовзі ми вже в путі. Ідемо в сутінках рідним степом, самі мало не полонені, але й полонений ворог з нами. Цілу ніч він ітиме з нами, і спрагу нашу звідає, і втому, і відчує нашу волю пробитись на схід. Мовби невидимим ланцюгом прикувала доля його до нас, а нас до нього. Ми не можемо його відпустити. Ми не можемо його вбити. Він буде поруч з нами весь час, як прокляття.

LIV

Уночі, коли з глибин космосу проступають зорі, пробиваються скупим світлом до нас, ми відчуваємо, що йдемо не просто по землі — йдемо по планеті. Це, мабуть, простір та відкритість степів дає нам оце відчуття — що йдемо по планеті. Несемо з собою дивну певність, що з усіх витворів природи, з усіх світів, що десь блукають у космічній безмежності, немає кращої,

як оця наша — тепла, зелена планета, так добре створена для життя на ній флори, і фауни, і дивовижних розумних істот. Води на ній океани. Сонця вдосталь, родить усе... Ідемо в тому зеленому поясі, в тому підсонні, де з давніх-давен буяло життя. Мамонти колись тут водились, було їм тут гарно. Еллінські мореплавці прагнули до цих берегів і складали про них свої золоті легенди. Царства степовиків, царства скіфські, половецькі іржали тут кіньми, зоставивши потім після себе високі степові могили, розмиті дощами, розвіювані, вітрами, але не зітерті часом. У тих могилах, що ми їх збирались досліджувати з нашим професором, ждуть нас грецькі амфори невимовної краси, зображення античних богів і поетів, ждуть німі свідки життя перейдених поколінь.

Небо вдень велике, а вночі ще більше. Всією темрявою, зірками, глибинами всесвіту нависає над нами. Ще недавно в це небо підіймалися райдуги весняні й там світилися соковито; сонцем курились після дощу неозорі, насіяні людиною хліба, і людина стояла серед них, ніби в океані, радуючись своєю працею, плодючістю землі... А нині палають по степах налиті зерном елеватори, і небо не в райдугах, а в прожекторах та ракетах, і лежать постріляні по степу пастухи, колгоспні механізатори і миколаївські діти-фабзавучники, на яких ми в одному місці наткнулись. Вони, як і ми, теж відступали степами, і кулі «месершмітів» наздогнали їх серед незахищеності степових просторів. Дитячі тіла розкидані по стерні, за плечиками дорожні торбинки, до яких ми так і не зважились доторкнутись...

Такою ти стала, земле.

У небі нічному бачимо далеку червону планету Марс.

— Чи й там так? — на ходу озивається до мене Духнович.— Чи й там оця високоорганізована істота не має спокою, радості, щастя? Як би хотілось дожити до тих днів, коли людство вирветься аж туди, на зоряні

траси, пошле до інших планет свої космічні дирижаблі... Ціолковський вважав, що це стане можливим ще в нашому столітті. Як швидко розвивається людство. Чи давно ще в оцім степу скрипіли дерев'яними колесами кибитки кочівників, шатра бовваніли половецькі й людина була у віці дитячим, а нині вона напівбог, тільки який напівбог! Візьми тих же німців: були люди як люди, цивілізована нація, а тепер їх ненавидить увесь світ.

— Не за те, що німці, а за те, що фашисти,— уточнює агроном,— що хочуть жити розбоєм...

— Якщо вірити цьому типові,— каже Духнович після деякої мовчанки,— вони винаходять чи навіть уже винайшли нову страхітливую зброю. Ми теж винайдем її, інші теж винайдуть, яка ж перспектива? Самознищення людства? Ні, поки це плем'я, що населяє землю і зветься людством, не усвідомить себе як єдине ціле,— не буде йому добра!

— Ця війна мусить бути останньою з усіх воєн, що були на землі,— роздумує вголос Колумб.— Досі все винаходили для війни, хіба ж не пора вже винайти щось — раз і назавжди! — проти неї. Земля — не полігон. Земля — це нива, щоб сіяти...

Зоряна ніч піднялася небом над степами, висока, велика, і ми йдемо крізь неї з вірою, що жертви наші не даремні, що ми останнє покоління людей на землі, яке змушене було брати зброю до рук.

— Навіть дітей не щадять,— каже Гришко, певне, згадавши розстріляних з літаків фабзавучників.— Орел полює на зайця, яструб на мишу польову, а залізна, людиною створена птиця на людину полює. Ні, далі так неможливо. Хоч діти наші, а мають побачити інше, розумніше життя...

— Створюється якесь ніби замкнуте коло,— зітхнувши, каже Духнович.— Атеїст я, безбожник рудий, але коли дивився на дівчат отам на птахофермі, на їхні

натхненно звернені у стратосферу обличчя, захотілось і самому заволати кудись до небес, добутися відповіді: нащо, нащо це все? Оця руйнація... Пожежі до хмар... Шал нищення. Чому це все необхідно? — Деякий час він мовчить, потім голос його стає аж ніби веселішим. — Якщо говорити про себе, то я досі був більше об'єкт війни, ніж її суб'єкт. Солдат з мене був, здається, неважний. Інтелектуаліст, ха! Але ж і я мушу? Як і всяка комаха, я, звичайно, хочу жити, хочу метушитися по планеті ще певний час, але коли б це треба було для цілковитого знищення воєн — даруйте за високий штиль — ей-ей, не пошкодував би для цього свого малого сумбурного життя. По-моєму, кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого zenіту...

— Що ти називаєш zenітом?

— Здатність пожертвувати собою, якщо вже буде так треба...

Годину за годиною шелестять кукурудзи, по яких бредемо, соняшники, що залишились незібраними, кинутими на поталу осіннім дощам та зимовим хурделицям. Плоди роботящих рук тисяч людей, вони втратили тепер свою цінність, нікого вже не цікавлять і стають тільки схованками для зарослих, обродяжнених, як і ми, степових оточенців. В одному місці натрапляємо на протитанковий рів і, перебравшись через нього, озирємось, чи не загубили німця в темноті.

— Газуй, газуй, — чуємо голос Новосельця, що підганяє Газовика прикладом, і ось полонений уже коло нас стріпує своїм солом'яним арійським чубом. Про те, щоб вирватися з-під нашої варти, вислизнути, втекти, — він, здається, не помишляє. Тримається слухняно і, хоч не звиклий до таких переходів, намагається не відставати, старається бути ближче до мене, чи тому, що його тут менше штовхають, чи хоче, щоб я бачив його, що він є, що не втік.

— От як собі хоче,— бубонить Заградотрядник,— а не подобається мені його коняча арійська фізіономія. Не терплю.

— По-моєму, в нього клепки якоїсь не вистачає,— розмірковує, плентаючись позаду, Гришко.— Чи не звихнувся він з переляку? Придивіться вдень, які в нього очі. Очі божевільного, і на думці все гази, гази. Він наче вчадів од них.

— Може, ще й з нього вийде колись чад і він стане людиною,— каже Колумб.

— Цей чад уже, мабуть, ніколи з нього не вийде. Чи не він йому й розум помутив...

— Оце буде «язик»,— зловтішно підхоплює Заградотрядник.— Поки приведемо, а він від страхів з глузду з'їде! З тихопомішаного буйним стане. Нате, радуйтеся, божевільного вам привели. Тільки гамівну сорочку мерщій на нього!

Одначе Газовик ще, здається, при своєму умі, бо, почувши під час розмови слово «Колумб», він ожвавів, його навіть розсмішило, що між нами є Колумб, німчура з цього приводу спробував кинути нам у догоду навіть якийсь жарт, але Колумб так обернувся до нього своїми вусами, що він одразу примовк.

Справді, гірка іронія долі є в тому, що між нами Колумб. Море, розбурхане море війни підхопило нас і кидає з небезпеки в небезпеку, несе в темряву на пожари, у невідомість, і доля наша так схожа з долею мореплавців, чий корабель зазнав аварії у відкритих просторах, звідки не видно берегів. Оті рідні береги, що по-нашому звуться лінією фронту, вони весь час переміщаються в просторі і, незважаючи на посилену, виснажливу нашу ходьбу, здається, не ближчають, а, навпаки, невблаганно одсуваються від нас у глибині ночі на схід. Лінія фронту десь там, де з вечора й до рання поблискують по обрії між зірками величезні освітлювальні ракети, що їх противник розвішує на парашутах. Ми їх звемо

«панікадилами» і до них поспішаємо щоночі, бо там, де запалюють «панікадила», там, треба думати, саме й проходить цієї ночі лінія боїв, зіткнення армій.

Німець, якого ми ведемо, розуміє наше становище, розуміє, куди й чого ми квапимось, і коли ми на ходу поглядаємо на далекі оті непорушні ракети на сході, за якими так уперто женемося, він, здається, потайки глузує над нами в душі: «Женіться! Ніколи вам їх не догнати!»

«Але ж і ти в наших руках,— думаю я з ненавистю,— і скільки йтимемо ми, і ти йтимеш разом з нами, і жити тобі не більше, як жити й нам».

— Комуніст? — раптом питає мене полонений.

— Комуніст,— кажу.— А що?

Він пояснює через Духновича свою цікавість:

— Нам казали, що ваша армія розвалюється, що вас силою женуть комісари в бій. Але тепер я бачу, що вони вас не женуть, а ведуть.

Потім вказує на Колумба:

— Теж комуніст?

— Комуніст.

— І той? — питає про Васю-танкіста.

— І він комуніст.

— Скажи йому,— чуємо несподівано задиханий голос мовчуна Хурцілави,— скажи, що всі ми комуністи з 22 червня сорок першого року.

— І ще скажи,— говорить Заградотрядник,— що війну ми таки виграємо, а з його рейху — попелище буде...

— Війну виграємо хоч хай там що,— додає Колумб.— Але ніколи не перестанемо її ненавидіти. Так і скажи.

Деякий час ми йдемо мовчки.

— Уяви собі, Богдане,— чую потім біля себе голос Духновича,— якими очима глянула б на нас людина далекого майбутнього. Сонячні чудесні міста. Вільні люди. Життя, де війни стали вже тільки поживою археологів. І ось звідти, з тих сонячних міст, дивляться на нас чийсь

очі: хто вони, оці обшарпані, змучені люди, що в темряві бредуть по планеті? Якись дикуни ідуть із гверами на плечах, ведуть під багнетами собі подібного. Мають повноводі ріки, а вмирають від спраги. Будують десятиліттями, щоб потім знищити за одну мить. Скільки вони ще попалять, поруйнують, чому не бережуть свою чудову планету, ім'я якій Земля?

Перебродимо через якесь стебелиння, високе, як бамбук, ряснисте. Це сорго, червоне просо, у степовиків воно на віниччя йде. Тільки стали обережно вибродити з нього, як раптом — що таке? Музика десь поблизу, радіо гомонить. Не по-нашому гомонить. Присівши, бачимо з гущавини, як по відкритому полю, що розляглося далі, переміщується вогник, певне, ліхтарик у чийсь руці, в іншому місці видно розкинутий намет, і то біля нього радіо. Сміх чути, музику, голосне веселе тарабаркання... А далі в степ темніє щось незрозумілими купами по землі...

— Літаки! Аеродром!

Холоне душа з несподіванки.

Так, то літаки. Це ми з ходу наткнулись просто на їхній польовий, може, тільки сьогодні освоєний аеродром. Вогник — то таки вартовий ліхтариком присвічує, а в наметі й зовсім ніякого маскування. Радіо слухають, вечеряють, жирують у завойовницькому своєму наметі, їм весело, їм спокійно, виставили до літаків одного чи двох вартових і можуть не турбуватись за цей свій степовий аеродром, на якому вони, може, тільки сьогодні посадили, нічим і не маскуючи, свої переможні штурмовики та винищувачі.

— Знахабніли зовсім,— тихо озивається до мене Вася-танкіст.— Танків би сюди, походити б гусеницями по отих їхніх «хейнкелях».— І раптом підводиться.— Знаєш, я піду. В мене ще є ось гранати. Я підкрадуся, підповзу...

Ми коротко радимося і вирішуємо: так! Нападати! На поміч танкістові зголошується Татарин. На поясі в нього кинджал-багнет, і ніхто краще не вміє ним орудувати... Підуть двоє, решта їх прикриватимуть звідси.

Борозною вони швидко відповзають від нас у той бік, де ходить вартовий.

— А як же з цим? — шепоче біля мене Заградотрядник. Це він про німця, що, прищухнувши, лежить між нами затиснутий.— Я, правда, заклапував йому рот, щоб і не писнув, але ж він довгоногий, гад! Як стрибоне, хіба його втримаєш, за два стрибки буде там, біля своїх!

Полонений лежить, не шурухне. Я відчуваю ліктем напругу його тіла. Воно скрутилось м'язами, підбралося справді як для стрибка, весь він, цей тип, уже націливсь туди, де музика, де порятунок. Але хай тільки спробує. Ось він поворухнувся на ліктях, і в ту ж мить чийсь багнет уже ліг йому між лопатками, притиснув, як жабу, до землі.

Попереду ще гучніше веселиться, ірже реготом проклятий завойовницький їхній намет, так нахабно розкинутий серед нашого степу, розкинутий, може, саме на тому місці, де стояли колись Батиеві юрти... Тодішніх змела повинь часу, а спокою й зараз нема степам,— справляють гульбу, відводять душу фашистські аси. Ми беремо їх на приціл, беремо на приціл весь намет разом з його світлом, сміхом, музикою. Напружуючи зір, стискаючи зброю, ждемо. Ми повністю розуміємо ступінь небезпеки, ми вперше, перебуваючи в оточенні, виявляємо себе. Але ж така нагода, і ми не беззбройні, ми готові до цього бою, чим би він не кінчився для нас. Товариші розтанули в темряві, а вартовий ходить. І враз його не стало: упав, навіть не скрикнув.

— Дістав своє,— шепоче Заградотрядник.

Коли перша граната рвонула літак, ми залпом відкрили вогонь по намету. Без продиху я розрядив по ньому свій диск. Доки закладав другий, між темними

силуетами літаків зблиснуло полум'я, ще гримнули два вибухи — один за одним. Миттю змінився степ: панічний гелгіт, стрільба, ракети тут і там розтинають темряву... Ми ведем вогонь по літаках, по намету, по вартових. Ми не зійдемо з місця, аж поки товариші не повернуться!

Неподалік чуємо з темряви стогін, і ми з Духновичем поспішаємо туди. Це танкіст.

— Я поранений. Не кидайте мене...

Ми хапаємо, тягнемо його мерщій у наші бамбукові хачі.

— А де Татарин?

— Він там, не ждять... Його вбито.

На розпити нема часу, не затримуючись відступаємо в глибінь степу, важко біжимо через проса, через соняшники. Озираючись, бачимо, як над аеродромом заграва встає: горять літаки!

Чуємо за собою лемент тривоги. В небі розливається мертвотне світло ракет, знов і знов виникають пунктири трасуючих куль. Наелектризовані боєм, з лихо-манковим почуттям відходимо все далі, а ті кидають і кидають услід нам ракети, але до нас вони вже не долітають.

Танкіста ми несемо на плащ-палатці, несемо вчотирьох, і німець несе, важко дихаючи, міцно тримаючи один із кінців плащ-палатки.

Поранений дедалі дужче стогне, він стікає кров'ю, його треба негайно перев'язати. На пагорбі біля скирти зупиняємось. Звідси добре видно вогнища палаючого аеродрому, стрільнина там не вщухає, степ увсебіч вихрється трасуючими.

— В кого є індивідуальні пакети — сюди!

Похапцем розриваючи один за одним пакети, беремося з Духновичем перев'язувати товариша. Зараз хоч абияк, удень роздивимось, перев'яжемо краще. Рана у спині, порвані ноги. Вже ми кінчаємо перев'язку, коли

Гришко, що шарудить біля скирти, зненацька приголомшує нас новиною:

— Бомби! Ціла скирта авіабомб!

Схвильований, він доповідає, як висмикнув із скирти снопа і як рука його відчула крізь снопи якийсь решітчастий ящик, за ним ще, ще ящики, а в ящиках — бомби. Ми кидаємось до скирти, розкидаємо сніп'я сюди й туди, і справді: бомби, бомби, бомби. Ціла гора тротилу.

— Наші, наша маркіровка,— придивившись, каже Новоселець.— Точнісінько такі штуки наш завод виробляв...

Видно, завозили їх сюди для степового аеродрому вже недавно, звальювали похапцем уночі, маскували снопами. Так наші й не встигли ними скористатися. Тепер скористаються інші, як тільки виявлять. А виявлять неодмінно. Від аеродрому все злітають у наш бік ракети, мені здається, вони падають щораз ближче. Отже, не затримуймось...

— Взяти пораненого!

Наказ стосується й Духновича, але він не зрушує з місця. Зсугулений, стоїть перед скиртою і раптом каже глухо:

— Це треба знищити.— Це він про бомби. Про оцей склад чорних, начинених смертю бомб, що не сьогодні-завтра, якщо їх так і залишимо, на наші ж голови полетять. На війська, на станції, на ешелони евакуйованих! Звичайно ж, треба знищити б, але як?

— Як це ти собі уявляєш, курсанте? — запитує Заградотрядник.— Щоб їх підірвати, треба патрон з детонатором, бікфордового шнура хоча б кілька метрів...

— У мене є граната,— каже Духнович уперто, з якоюсь навіть дражливою злістю. Я знаю, у протигазній сумці в нього справді є граната — остання граната, яка зосталась у нас на всіх.

Так, граната може дати початок, і тоді піде само... Але хто кине? Що буде з тим, хто кине її? Не встигне

відбігти. Хай буде навіть птицею, не встигне відлетіти. Раптом, з видолінки, де все густіше звиваються раке-ти, виразно чуємо собачий гавкіт. Погоня! Гавкіт вівчарок. Нас цькують, переслідують.

Духнович несподівано робить рукою різкий жест.

— Відступайте! Я прикриватиму! — в руці в нього зблискує вже вихоплена з протигазної сумки граната.

Пробую отямити його.

— Дай сюди гранату!

— Не дам. Ти йди. Тобі вести людей. Ідіть! Я дожену! — кричить він уже на всіх. І, щоб зрушити нашу заціпеність, при нас різко вишарпує, викидає з гранати чеку. Тепер тільки стиснутими пальцями він стримує силу вибуху в ній.

Ракети падають дедалі ближче, собачий гавкіт із-за горба наростає, здається, не собаки — самі люди гавкають, наближаючись до нас...

— Взяти пораненого!

Знову вчотирьох ми підхоплюємо його і, віддаляючись, бачимо біля темної скирти бомб — темну самотню постать людини. Він сказав «дожену». Нащо він сказав «дожену»? Адже він добре все розуміє. Деякий час Духнович ще маячить мені з темряви своєю сутулуватою, аж ніяк не вояцькою постаттю. Та сутулуватість для мене як останній знак того, скільки він попогнувсь над книжками в бібліотеках.

Спустившись з пагорба у зарослу густим полином долину, кладемо пораненого, зупиняємось передихнути. Ждемо вибуху, але його нема. Звідси нам добре видно на пагорбі скирту, раз у раз освітлювану ракетами, і сутулувату постать людини, що застигла навпроти неї. Ракети і наростаючий лемент собачий мовби зовсім не стосуються Духновича, він, як вирізьблений, стоїть проти тієї величезної скирти, де замість снопів золотих, колосистих, бомби на бомбах лежать. Такий він маленький перед нею, а вона пішла своїм верхом десь

аж у небо — нібито вся війна зібралася в ній своєю нищівною силою, безглуздям і жахом...

— Боже, який хлопець,— промовив Колумб, стоячи біля мене, а я теж думаю про Духновича: який він прекрасний! Як багато мені хочеться сказати йому! Такого друга, мабуть, ніколи вже не буде у мене в житті...

І в цю мить там, де була скирта, вся земля вивергулась до неба вогнем і гуркіт потряс земні надра до самих глибин. Ні ракет після цього, ні гавкання, тільки полум'я і удари, удари з надр...

Попадавши в бур'ян, на цю гірку полиневу планету, зціплюючи зуби в риданні, ми все ждемо чуда — ждемо, що з того гуркоту, з того бушовища вогню до хмар з'явиться перед нами постать Духновича, ждемо, хоча й знаємо, що він ніколи не з'явиться більше.

LV

І знову йдемо.

Біль втрат, і дух степів полиневий, і дніпрову блакить, і рожеві, як юність, світання — все забрали з собою і все несемо на схід.

Думаю про тебе, далека моя любов. Чи ти була насправді? Чи я тільки вимріяв тебе? Ні, ти таки була, ти й зараз є по той бік усього цього жахливого, що нас розділяє. Жди, може ж, таки ми вийдемо? Кожен із нас має в серці не зруйновану, а навіть наростаючу силу любові й ніжності, такої сили заряд, що зрештою має вивести нас до мети.

Сильні духом, пам'ятаєш ти такий вислів? Тоді ми трохи по-книжному уявляли собі таких людей, а за цей час скільки я бачив їх у дійсності, цілком реальних, бачу поруч себе і зараз. На танки ворожі вони кидались з горючими пляшками за Дніпром. Грудьми ставали на оборону Дніпрогесу, тримали рубежі, які, здавалось,

нічим уже втримати не можна було. Але чи не найбільше ця сила духу людського відкривається мені ось тут, коли ми, одрізані від своїх у далекім оточенні, йдемо в степах під нічийним небом, не підвладні нікому, крім самих себе. Наче поза часом ідемо, не знаючи, що робиться на інших фронтах. Мета наша десь у тумані, за мороком ночі, але ми готові, здається, хоч усе життя йти, аби досягти її. Мало в нас зброї, але найміцніша гартована зброя — у нас самих, в нашій волі, в наших серцях.

Вітер нічний шелестить лісосмугами і вперше після стількох ночей доносить до нас віддалений гул. То вже гул фронту. Тривожно в пожежах небо жевріє на обрії, і виразно бовваніють на його тлі — ближче і далі — скирти, розкидані по степу, і всі вони нам здаються тепер складами бомб, гори, начинені бомбами. На північ шелестять без краю під вітром темні кукурудзи. І раптом помічаємо там силуети людей! Безліч людей у кукурудзі й поруч гуртами на стернях. Тільки ми їх помітили, як їх не стало. Вилягли. Ми теж прилягли.

Хвилини терпкого вичікування, потім:

— Ей, хто там?

— Свої.

— Що за люди?

— З окопів люди. А ви? Ви — наші?

— Наші.

І ліс людей встав. Ми сходимось ближче. Усі вони з лопатами. Скільки видно в темряву — люди й лопати. Бороди, торби, шапки, картузи... Ціла землекопська армія оточує нас. Навперебій розповідають, як копали протитанкові рови, робили степовий аеродром, трудячись до останнього дня, а потім була їм команда йти по ближчих військкоматах, пішли, а військкоматів уже нема, знялись уже і виїхали. Розповідають, як вони гнали за останнім військкоматом від села до села, вони туди, а його вже нема, вони далі, а він ще далі...

— Скільки вас?

— Багато. Візьміть нас із собою. У вас, бач, компас...

Передні дивляться на світлячок компаса, що фосфориться в мене на руці.

— Приймаєте?

Вони ждуть нашої відповіді.

А я думаю, що без них нам виходити буде легше, дрібними групами безпечніше пробиратись... То що ж, кинути вас у біді? Кинути тих, що, може, стануть завтра солдатами наступів, переможних битв?

— Добре,— кажу їм.— Ми вас беремо. Тільки в нас — дисципліна.

— Дисципліна нам не страшна... Ми народ надійний.

Тепер, коли рушаємо, все поле за нами шелестить. Уже не розбереш, де вітер нічний шелестить, а де люди, що за нами в темряві безліччю йдуть.

Гул фронту ближчає, пожежі ростуть. Ніде я не бачив таких пожеж, як тут цієї ночі. Здається, сама земля горить по обріях, тривожним багрянистим світлом виповнює всю цю вітряну степову ніч. Палаючі степи, палаючі на планеті міста, тривожно-багрове небо над нами — може, все це видно навіть жителям інших планет? Може, й звідти видно в потужні телескопи оце велике спустошення, що охопило нашу рідну землю у 41-й рік XX сторіччя?

Крізь дір'я хмар зірку далеку бачу — планету червону Марс. Кривавий отой Марс, що бачив стільки воєн,— скільки він ще їх побачить?

А може, це — остання? Бо коли-небудь таки ж мусить бути цьому кінець? Може, народжується вже щасливе те покоління, що не гинутиме у війнах, ступить на поверхню інших планет і там утвердить оцей прапор, що його зараз несе Колумб під залізним своїм плащем.

Ідемо, ідемо. Хочемо пройти крізь цей степ, як торпеди, пройти, мов духи безтілесні, крізь його аеродроми, пастки, засади, крізь усі небезпеки, що зустрінуться

нам на путі. Здається, тільки вийдем і вже не буде війни. Здається, тільки проб'ємося, і перед нами, як з високого перевалу, відкриються за небокраєм найдальші комуністичні віки. Хто з нас проб'ється? Хто з нас загине в оцих оточенських, загравами охоплених степах? Чи може, всіх нас чекає за отим пагорбом смерть? Чи не в одних ще будем боях, і пропадатимем безвісти, і питимем воду з боліт, і гинутимем в концтаборах, залишаючись всюди твоїми солдатами, Вітчизно?

Але, навіть гинучи, віритимем, що після нас буде інакше, і все це більше не повториться, і щаслива людина, розряджаючи останню бомбу в сонячний День Перемоги, скаже: це був останній кошмар на землі.

1958 — 1959